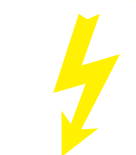
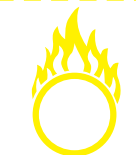
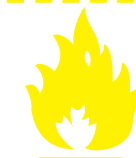

GAS

De positie die Nederland innam in het internationale debat
over chemische oorlogsvoering tussen de beide Wereldoorlogen.

Student: Wiecher de Vreeze
Studentnummer: 181348
Begeleider: prof. dr. H.A.M. Klemann

EX

nl

woord vooraf

Toen dr. Martin Kraaijestein een aantal jaren geleden tijdens een college tussen neus en lippen door vertelde dat ook Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog pogingen had gedaan gifgassen te produceren, kon ik nog niet vermoeden dat ik er twee scripties over zou gaan schrijven en dat er zelfs een baan bij Defensie voor mij in het verschiet zou liggen. Wat toen nog toekomstmuziek was, ligt nu in het verleden. Eindelijk is het einddoel bereikt, ook de thesis voor de master is afgerond. Hiermee komt een einde aan een voor mij fantastisch tijdperk en is het moment gekomen om afscheid te nemen van de universiteit en het studentenleven.

Er zijn een aantal mensen die ik specifiek wil bedanken voor deze tijd en dat is in de eerste plaats mijn lieve vriendin Anneloes, die mij altijd weer wist op te peppen als ik dacht dat de finishlijn steeds verder uit het zicht leek te raken. Daarnaast ben ik mijn ouders enorm dankbaar, die mij op velerlei terreinen hebben gesteund, niet in de laatste plaats door altijd te blijven geloven in mijn kunnen. Ook mijn jaarclub, dispuut en andere vrienden, die hebben bijgedragen aan het sociale aspect van mijn studentenjaren wil ik noemen. Binnenkort zullen we het glas heffen op mijn afstuderen!

Verder wil ik natuurlijk mijn scriptiebegeleider prof. dr. Hein Klemann bedanken voor zijn engelengeduld wat betreft mijn vorderingen en zijn verbeterpunten. Dankzij zijn aanwijzingen en tips ben ik niet alleen meer analytisch gaan denken, ook mijn schrijfniveau heeft hij naar een hoger plan getild. En 'last, but definitely not least' gaat mijn dank uit naar Judith Verhoeven die haar creatieve talent heeft laten gelden. De door haar ontworpen strakke vormgeving, maakt deze scriptie helemaal af.

Lang heb ik gezocht naar een frase die het afronden van mijn scriptie in woorden kan vatten. Bijna vanzelfsprekend vond ik deze zin in één van de meest gezaghebbende werken uit de Nederlandse historiografie van de hand van één van de grootste vaderlandse historici, Johan Huizinga. In het beroemde *Herfsttij der Middeleeuwen* beëindigde hij het hoofdstuk met de toepasselijke titel 'Het symbolisme uitgebloeid' met de volgende volzin, die mijn inziens alles prachtig samenvat:

*“De wereldvoorstelling had de rust bereikt van een kathedraal in het maanlicht,
waarin de gedachte kon gaan slapen.”*

Wiecher de Vreeze

inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 2: Het chemische wapen en de totale oorlog	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Herkomst Totale Oorlog	10
2.3 De Eerste Wereldoorlog	12
2.4 Het Interbellum	17
2.5 Conclusie	18
Hoofdstuk 3: Het chemische wapen	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Historisch overzicht van het gebruik van het chemische wapen	22
3.3 Definiëring chemische wapens	26
3.4 "Having been justly condemned by the general opinion of the civilized world"	27
3.5 "A higher form of killing" óf "perverted science"?	29
3.6 Conclusie	34
Hoofdstuk 4: Het internationale debat	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Ius in Bello: Vredesconferenties Den Haag 1899 en 1907	36
4.3 Verdrag van Versailles 1919, artikel 171	37
4.4 1920 - 1922: chemische wapens op de Volkenbond agenda	38
4.5 Conferentie te Washington 1922	41
4.6 Het rapport: 'arousing public opinion'	43
4.7 "Een stekje vertrouwen op een akker van achterdocht en vrees"	44
4.8 Voorbereidingscommissie	47
4.9 Ontwapeningsconferentie 1932	49
4.10 Slotbeschouwing	51
Hoofdstuk 5: Het optreden op het internationale podium	54
5.1 Inleiding	54
5.2 De Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907	54
5.3 Het Verdrag van Versailles uit 1919 en Washington van 1922	56
5.4 Het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog van 1925	57
5.5 De Voorbereidingscommissie	59
5.6 De Ontwapeningsconferentie van 1932	61
5.7 Conclusie	62

Hoofdstuk 6: De inspanningen achter de schermen	65
6.1 Inleiding	65
6.2 Het Verdrag van Washington van 1922	65
6.3 Het Rapport van Cecil c.s.	68
6.4 Het Gasprotocol van Geneve 1925	68
6.5 De Voorbereidingscommissie	70
6.6 De getroffen maatregelen	73
6.7 Conclusie	82
Hoofdstuk 7: Het politieke debat in Nederland	84
7.1 Inleiding	84
7.2 De hoofdrolspelers in het debat over chemische wapens	84
7.3 De parlementaire polemieken vangen aan	87
7.4 September 1924: Het dierentuindebat, Van Embden versus Snijders	91
7.5 De discussie keert weer terug naar het parlement, december 1924 - 1930	93
7.6 "Nederland, het land met het opgeschorte geweten"	99
7.7 Conclusie	107
Slotbeschouwing	109
Geraadpleegde bronnen	113

inleiding

In 1994 kwamen de Artillerie-Inrichtingen te Zaandam in de publiciteit toen met mosterdgas besmette buizen en afvalkuilen werden gevonden.¹ Hiermee kreeg de mosterdgasproductie hier te lande en in Nederlands Indië hernieuwde aandacht, maar nu meer openbaar. Recenter, in februari 2008, kwam aan het licht, zo beweerde HP/De Tijd in een sensatieartikel, dat Nederland in de jaren vijftig veldproeven met zenuwgassen had gehouden op Vlieland en in de Sahara.² Diverse kranten sprongen op het nieuws in en publiceerden er talrijke artikelen over.³ Alle tot nu toe verschenen aandacht over Nederland en de chemische oorlogvoering richtte zich op het actieve element: de vervaardiging van strijdgassen, de experimenten en het speculeren over een mogelijke inzet. N. Nuy bijvoorbeeld publiceerde twee artikelen die ingaan op het beeld van het gaswapen in het interbellum, de door Nederland ondernomen actie ter bescherming van de burgerbevolking en enkele parlementaire hoogtepunten van de in het interbellum gevoerde debatten.⁴ Er is tot nog toe echter geen alomvattende publicatie geweest waarin het in Nederland gevoerde beleid zowel nationaal als internationaal is gekoppeld aan de chemische wapenverdragen die voornamelijk in Volkenbondskader werden gesloten. Dit werk stelt zich ten doel dit hiaat in de geschiedschrijving op te vullen.

Daartoe staat de vraag centraal welke positie Nederland innam, in het internationale debat over chemische oorlogvoering dat ontstond tussen de beide Wereldoorlogen. Om een antwoord op deze vraagstelling te geven, is de scriptie opgedeeld in zeven hoofdstukken. Om een goed contextueel kader te kunnen vormen, is het van belang om bij de basis te beginnen. Hoofdstuk 2, 3 en 4 voorzien hierin. Hoofdstuk 2 plaatst het begrip chemische oorlogsvoering in het bredere thema totale oorlog. In hoofdstuk 3 staat het chemische wapen en deze manier van strijddoeren centraal, waarbij de vraag luidt wat chemische oorlogvoering is. Er wordt een definitie van het wapen gegeven en een overzicht gegeven van de geschiedenis van het gebruik van chemische strijdmiddelen, een geschiedenis die heel wat verder teruggaat dan de Eerste Wereldoorlog. Ook zal ingegaan worden op het fascinerende taboe dat om het gaswapen hangt, waarbij de emotie de ratio lijkt te overstijgen. Het derde contextuele onderdeel, hoofdstuk 4, behandelt de internationale debatten over chemische wapens in het interbellum. Achtereenvolgens komen de Vredesconferenties te Den Haag van 1899 en 1907, het Verdrag van Versailles van 1919, het Verdrag van Washington uit 1922, het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog van 1925 en de Ontwapeningsconferentie van 1932 aan de orde. Hier luidt de vraag: welke internationale debatten er plaatsvonden en wat de problematiek

---

¹ Zie bijvoorbeeld: *Dagblad Zaanstreek*, 29 januari 1994.

² *HP/De Tijd*, 22 februari 2008.

³ Zie bijvoorbeeld: *NRC Handelsblad*, 9 maart 2008, *Leeuwarder Courant*, 21 februari 2008 en *Trouw*, 21 februari 2008.

⁴ J.P.M. Nuy, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen. Nederlandse defensie en chemische oorlogsvoering, 1918-1939', in: *Militaire Spectator* 170/10 en 'De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939', in: P. Pierik en M. Ros (red.), *Vierde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2002).

daarin was. Aangezien deze twee hoofdstukken dienen als achtergrond voor de laatste twee hoofdstukken, die het eigenlijke onderzoek omvatten, zijn deze voornamelijk op secundaire literatuur gebaseerd.

Tegen die achtergrond, gaan hoofdstuk 5, 6 en 7 in op het eigenlijke onderzoek, dat hoofdzakelijk op basis van primaire bronnen uit het Nationaal Archief te Den Haag en de verslagen van de Kamerberaadslagingen, de Handelingen, is gebaseerd. Het Nederlandse beleid en de parlementaire reactie op dat beleid en op chemische oorlogvoering in haar algemeenheid worden ontvouwd. Hoofdstuk 4 en 5 behandelen de Nederlandse reactie op de internationale ontwikkelingen in de chemische oorlogsvoering. Wat was de Nederlandse houding ten aanzien van het internationale debat en stroomde dit met wat er nationaal werd ondernomen? Het eerstgenoemde hoofdstuk behandelt de internationale laag. Hoe profileerde de Nederlandse vertegenwoordiging zich bij de Volkenbond en voorafgaand hieraan bij andere internationale samenkomsten waar het chemische wapen ook op de agenda stond. Hoofdstuk 5 gaat in op de vraag waarom Nederland zich zo gedroeg. Wat speelde op de achtergrond en wat waren de motieven hiervoor? De laatste paragraaf in dit hoofdstuk beschrijft het beleid op militair-technisch niveau en behandelt de maatregelen die de Nederlandse overheid nam om Nederland voor te bereiden op de onwaarschijnlijke, maar niet te verwaarlozen mogelijkheid dat het land betrokken raakte in een gasoorlog.

Het laatste hoofdstuk schetst de parlementaire debatten in het interbellum over chemische oorlogvoering. Binnen de Haagse Kamermuren kruisten de regeringsfunctionarissen en de oppositie meermalen, soms op zeer felle wijze, de degens. Hoe werd in het Nederlandse parlement gedacht over chemische oorlogvoering en het internationale debat? Stond het onderwerp voortdurend op de politieke agenda, of werd er niet zoveel aandacht aan besteed? Vóór de debatten aan de orde komen, zal eerst een korte omschrijving van diegenen die het hoogste woord hadden, de revue passeren. Tenslotte zullen in de conclusie de belangrijkste uitkomsten van de deelvragen kort worden samengevat om de centrale vraagstelling zo goed mogelijk te beantwoorden.

Het verhaal speelt zich hoofdzakelijk af in de roerige periode tussen de twee Wereldoorlogen, maar kent zijn oorsprong in de Grote Oorlog. Toen de wapens in juli 1914 werden opgenomen, was een langdurig conflict niet de verwachting. De realiteit bleek echter anders en de oorlog verzandde in een loopgravenoorlog. Om deze situatie te doorbreken werd naarstig naar een oplossing gezocht. Na bijna een jaar strijd slaagden de Duitsers hier als eersten in. Op een lenteavond in de nadagen van april 1915 probeerden de troepen van de *Kaiser* voor het eerst hun nieuwe wapen uit op de Franse en Algerijnse troepen in de buurt van het Vlaamse Ieper. 168 ton chloorgas sloeg een groot gat in het front en het middel om de vijand uit hun loopgraven te roken leek gevonden. Vanaf die dag brak de chemische oorlog los, overigens zonder het succes van 22 april 1915 ooit nog te evenaren.

Nederland had op zijn grondgebied met die chemische verschrikkingen niets van doen gehad, behoudens enkele experimenten ter voorbereiding op een eventuele en onverhoopte betrokkenheid in de oorlog. Toch werd ook hier in de publieke opinie en in het parlement na de wapenstilstand in november 1918 met afschuw gesproken over deze moderne manier van oorlogvoeren. “Ignobel”, “gluiperig”, “satanisch”, “misdadig”. Haagse Kamerleden probeerden elkaar te overtreffen met de meest negatieve bijvoeglijke naamwoorden die zij konden bedenken om het gebruik van het chemische wapen aan te duiden.⁵ Het paste allemaal naadloos in het pacifistische, anti-militaristische denken dat na de Eerste Wereldoorlog op een ongekennde wijze was opgebloeid. Deskundigen uit voornamelijk militaire kringen die een poging waagden om de gevolgen van het gaswapen niet zo zwartgallig voor te spiegelen en zelfs een lans te breken voor het humane karakter ervan, werden weggehoond. Het ontwapeningsstreven vierde hoogtij.

De personificatie van het streven naar ontwapening was de op initiatief van de Amerikaanse president T.W. Wilson opgerichte landenorganisatie, de Volkenbond. Binnen deze nieuwe wereldorganisatie zou het gemeenschappelijke belang prevaleren in plaats van het individuele, waardoor toekomstige conflicten door de diplomatie in de kiem gesmoord zouden kunnen worden. Toch werden in Nederland de verrichtingen van de Volkenbond met argusogen gevolgd. Er was ook in Nederland lichte kritiek op het Verdrag van Versailles, waar het reeds geknakte – en voor Nederland economisch zeer belangrijke – Duitsland definitief buitenspel werd gezet. Vooral Frankrijk had zich hierin een meedogenloze speler getoond.

De belichaming van de Nederlandse buitenlandse politiek was de partijloze minister van Buitenlandse Zaken, H.A. van Karnebeek. Hij had veel status verkregen nadat hij de Belgen, die tijdens de besprekingen van Versailles enkele delen van het Nederlandse grondgebied probeerden op te eisen, succesvol had weten af te wimpelen. De partijloze liberaal Van Karnebeek was een hartstochtelijk pleitbezorger van hetgeen hijzelf ‘zelfstandigheidspolitiek’ noemde (ter onderscheiding van de vooroorlogse neutraliteitspolitiek).⁶ Dit hield in dat hij een zo onafhankelijk mogelijke status na wilde streven om een eigen koers te kunnen blijven varen. De Nederlandse problemen ten aanzien van de Volkenbond leken te verdwijnen toen in 1925 het Verdrag van Locarno werd getekend, waarin Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië en België toezegden elkaars grenzen te zullen eerbiedigen en elkaar wederzijdse bijstand te zullen verlenen. Een jaar later traden de oostburen ook tot de Volkenbond toe.

Halverwege de jaren twintig van de vorige eeuw ging het Nederland economisch voor de wind, was er vertrouwen in de Volkenbond en was er een sfeer van optimisme en idealisme ontstaan. Een decennium later verdween deze vreugde als sneeuw voor de zon. Het vertrouwen in de politieke invloed van de Volkenbond was tanende. Nederland keerde

---

⁵ Genoemde termen zijn allemaal afkomstig uit de in het Nederlandse parlement gevoerde debatten over chemische oorlogvoering tijdens het interbellum. Zie: Handelingen Eerste Kamer, 47ste Vergadering, 11 juli 1930, 680, Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Nationale Ontwapening of Volksverdediging. Rede gehouden bij de Algemeene Beschouwingen over de Staatsbegroting op 23 april 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal door Prof. Dr. D. van Embden* (Rotterdam 1924), 22 en Handelingen Tweede Kamer, 33ste Vergadering, 14 december 1928, 1086.

⁶ D.A. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995), 72.

niet zonder reden terug naar een periode van strikte neutraliteit en begon zichzelf zelfs te isoleren.⁷ Japan had zijn agressieve imperialistische politiek gevolg gegeven door Mantsjoerije binnen te vallen en brak in maart 1933 met de Volkenbond. Een half jaar daarvoor had Duitsland, na het aan de macht komen van Hitler, hetzelfde gedaan en de lang verwachte Ontwapeningsconferentie van 1932 liep uit op een enorme deceptie. De definitieve nekslag kreeg de Volkenbond toen Italië in 1935 Abessinië binnenviel en bleek hoeveel het Volkenbondsverdrag in de praktijk waard was.

Menig wetenschapper heeft zich over de buitenlandse politiek van Nederland in deze turbulente periode gebogen. De Utrechtse historicus D.A. Hellema stelt dat er van een daadwerkelijke breuk met de buitenlandse politiek van vóór de Eerste Wereldoorlog geen sprake is. Nederland bleef een zo onafhankelijk mogelijke status nastreven.⁸ Hij constateert verder dat Nederlandse politici de rol van het land in het internationale verkeer tijdens het interbellum schromelijk overschatten, iets waar het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog abrupt een einde aan zou maken. Nederland probeerde wel toen het onderlinge vertrouwen tussen de lidstaten van de Volkenbond in de jaren dertig tot op het vriespunt gedaald was, het tij te keren. Nederland ging opportunistisch te werk omdat “de toenemende neiging tot protectionisme in de wereldeconomie (...) ernstige gevolgen voor Nederland” had.⁹ Hellema constateert echter dat “het gevoerde beleid (...) niet sterk [was], maar [het] sloot aan bij het gevoel van de bevolking”.¹⁰

De in het interbellum (1929) geboren historicus A.F. Manning deelt Hellema's mening: “de buitenlandse politiek van Nederland mocht dan wel het etiket van zelfstandigheid voeren, in feite was het er een van onthouding en afwachten. Militair was Nederland niet in staat zijn grondgebied noch zijn koloniaal bezit enige veiligheid af te geven”.¹¹ Hij vraagt zichzelf af of er alternatieven voorhanden waren. “De Volkenbond toonde al, vóór Hitler agressief deed, zijn failliet.”¹²

M.N. de Boer, die de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van de Volkenbond tussen 1926 en 1934 heeft bestudeerd, staat op één lijn met Manning voor wat betreft het gebrek aan alternatieven. Het enige wat binnen de macht van Nederland lag, was te propageren dat er gestreefd moest worden naar internationale samenwerking om tot een daadwerkelijke bewapeningsvermindering te komen. De Boer meent dat deze “houding van afwachten en neutraal blijven niet bepaald van een grote moed, eerder van bangheid” getuigde en concludeert dat dit regelmatig bij andere mogendheden tot ergernis leidde.¹³ De Boer prijst de Nederlandse pogingen om tot het bittere eind het ontwapeningsoverleg in aanloop naar en tijdens de Ontwapeningsconferentie van 1932 vlot te trekken, maar concludeert dat die inspanningen bij voorbaat zinloos waren. Nederland had immers niet de

⁷ A.F. Manning, 'Nederland en het buitenland 1918 – 1949' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 14. Nieuwste Tijd* (Haarlem 1979) 360.

⁸ Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland*, 92.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Idem, 93.

¹¹ Manning, 'Nederland en het buitenland 1918 – 1949', 363.

¹² Idem, 364.

¹³ M.N. de Boer, 'De houding van de Nederlandsche regering ten aanzien van de ontwapening in de Volkenbond 1926 - 1934' in Studiecentrum van Vredesvraagstukken, *Vredesstreven in Nederland 1894 - 1960. Een bundel studies. Cahier 28* (Nijmegen 1985) 62 – 63.

positie om ook maar enige druk uit te oefenen die kon leiden tot een daadwerkelijke internationale oplossing.¹⁴

R. van Diepen, die in 1999 op het onderwerp Nederland en de Volkenbond promoveerde, is veel positiever gestemd over de houding van Nederland binnen de statenorganisatie. Hij vindt de smalende toon waarmee tot op de dag van vandaag over het vaderlandse Volkenbondsbeleid wordt gesproken, niet gerechtvaardigd. Door deel te nemen aan twee door de Volkenbond geïnitieerde acties, het leveren van een bijdrage aan de internationale troepenmacht voor het *Saargebied* in 1934 en door deel te nemen aan de actie tegen Italië een jaar later, profileerde het zich als een land dat bereid was energie te steken in de stichting van een vreedzame wereldorde.¹⁵ Omdat Nederland zich internationaal actiever begon op te stellen, is er volgens Van Diepen wel degelijk sprake van een breuk met de passieve politiek van de tweede helft van de negentiende eeuw. Doordat het land lid werd van een organisatie die zich ten doel had gesteld een collectieve veiligheid te realiseren, kon Nederland zich niet langer permitteren om zich afzijdig en neutraal op te stellen. De regering kon immers niet meer, zoals voorheen, zelf bepalen hoe het zou reageren op internationale ontwikkelingen.¹⁶ Die internationale ontwikkelingen in het interbellum kostte de Volkenbond uiteindelijk de kop. Van Diepen stelt vast dat dit de volkerenorganisatie niet kan worden verweten. De internationale omstandigheden van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw veroorzaakten een dusdanig complex vraagstuk dat dit nauwelijks op te lossen was.¹⁷

Het internationaal-rechtelijk aan banden leggen van de chemische wapens was slechts een voetnoot in deze internationale omstandigheden, maar bleek eveneens een ingewikkeld vraagstuk. De vraag of een dergelijk verbod überhaupt gewenst was, hoe dit juridisch te omschrijven, maar ook de haalbaarheid in de praktijk, stelden de verschillende vertegenwoordigingen voor grote uitdagingen. Ook Den Haag moest hierin stelling nemen. Was Nederland hierin eveneens afwachtend, zoals De Boer en Manning de buitenlandse politiek in het interbellum typeren, of stelden de Nederlandse diplomaten zich, zoals Van Diepen stelt, in deze kwestie actief op om de collectieve veiligheid te verbeteren?

---

¹⁴ Idem, 63.

¹⁵ R. van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919 – 1946* (Amsterdam 1999) 294.

¹⁶ Idem, 293.

¹⁷ Idem, 297.

H2

het chemische wapen en de totale oorlog

2.1 Inleiding

Een totale oorlog is een oorlog waarin alle middelen waarover een samenleving beschikt, worden ingezet ten behoeve van de oorlog.¹⁸ Toch zijn de criteria die een totale oorlog totaal maken divers. Talrijke historici bogen zich over dit onderwerp en verbonden hierbij allerlei verschillende kenmerken aan een totale oorlog. Hein Klemann stelt dat een totale oorlog een oorlog is waarbij het achterland bij de oorlog wordt betrokken, vrouwen worden ingezet in bijvoorbeeld de fabrieken, het niet langer ontoelaatbaar is vijandelijke, maar civiele doelen te bestoken en productiefactoren en de economie op de oorlog wordt gericht. Met andere woorden, een algehele maatschappelijke en economische transformatie. Jeremy Black voegt hieraan onder andere de intensiteit van het gevecht maar ook de tijdsduur of geografische afstand van het conflict aan toe.¹⁹ Marion Girard vult de criteria vanuit een ander interessant perspectief aan. Zij stelt dat in een totale oorlog propaganda en diplomatie net zo belangrijk zijn als de militaire macht van een natie, hetgeen in het geval van een chemische oorlog een lastige spagaat veroorzaakte.²⁰ Het wapen werd in de Eerste Wereldoorlog al vrij snel na de introductie door de Duitsers internationaal verfoeid, en regeringen van landen die het wapen nog niet openbaar hadden ingezet, aarzelden of zij zich moesten mengen in deze als duivels beschouwde aangelegenheid. Vanzelfsprekend werd de keuze eenvoudiger vanwege de noodzaak zo'n laffe daad te vergelden, of zoals een Brits woordvoerder sprak: *"It is a cowardly form of warfare which does not commend itself to me or other English soldiers. We cannot in this war unless we kill or incapacitate more of our enemies than they do of us, and if this can only be done by our copying the enemy in his choice of weapons, we must not refuse to do so."*²¹

---

¹⁸ H.A.M. Klemann, 'Totale oorlog en het thuisfront. Een inleiding' in: *Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 9.

¹⁹ J. Black, *The Age of Total War, 1860 - 1945* (Londen 2006) 1.

²⁰ M. Girard, *A Strange and Formidable Weapon. British responses to World War I Poison Gas* (Nebraska 2008) 13.

²¹ T. Cook, *No Place To Run: The Canadian Corps and Gas Warfare in the First World War* (Vancouver 1999) 37.

Het chemische wapen is het onderwerp van dit historiografisch debat. De probleemstelling is hoe het gaswapen zich verhiel tot het concept totale oorlog. Allereerst zal de herkomst van het begrip nader behandeld worden, om vervolgens in te gaan op de ontwikkeling en het gebruik van gifgassen tijdens de Eerste Wereldoorlog en in het interbellum. Voor laatstgenoemd onderwerp zal door middel van twee afzonderlijke paragrafen een onderscheid gemaakt worden tussen de Grote Oorlog en de periode die daarop volgde. De Tweede Wereldoorlog valt buiten dit bestek. In beide perioden bleek het chemische wapen op problemen te stuiten, de aard van de tegenstand verschilde echter.

2.2 Herkomst Totale Oorlog

Het begrip totale oorlog kent een veelbewogen geschiedenis.²² Vooral de met de nodige stemverheffing gefulmineerde Duitse vertaling "*Totalen Krieg*", in combinatie met het verzoek of de Duitse bevolking deze wenste, zal menigeen bekend in de oren klinken. In het tot de nok toe gevulde Berlijnse *Sportpalast* hield Joseph Goebbels, de Duitse minister van Propaganda, voor een zorgvuldig uitgezochte menigte op 18 februari 1943 een roemruchte rede. Voor het eerst werd van overheidswege toegegeven dat Duitsland zijn grip op de oorlog begon te verliezen en enkel door de maximale inzet van de volledige Duitse bevolking het tij nog te keren viel. Tweeduizend jaren Europese geschiedenis dreigden ten prooi te vallen aan het duivelse Bolsjewisme, aldus Hitlers trouwste bondgenoot. Met de opruiende woorden "*Nun, Volk, steht auf und Sturm brich los!*" sloot hij zijn rede af.²³ Na een laatste blik op de boven de propagandaminister opgehangen spandoeken met de tekst "*Totaler Krieg – Kürzesten Krieg*" keerden de dolenthousiaste toehoorders huiswaarts.

Voordat Goebbels de term in de mond had genomen, was er een andere hooggeplaatste Duitser die een lans brak voor een totale oorlog. Generaal Erich Ludendorff had zijn reputatie als briljant organisator in de Eerste Wereldoorlog waargemaakt. Hierdoor maakte hij niet alleen grote stappen in zijn militaire carrière, ook wist hij steeds meer politieke macht naar zich toe te trekken. Het kwam zelfs zo ver dat hij *der Kaiser* wist te bewegen de toenmalige Rijkskanselier zijn congé te geven, en George von Hertling – eigenlijk een stroman van Ludendorff – in zijn plaats te benoemen, waardoor hij vanaf 1917 in de praktijk aan het hoofd kwam te staan van een Duitse militaire dictatuur. Anderhalf jaar later moest de generaal zelf aftreden. Zijn niet aflatende kritiek op de onderhandelaars tijdens de vredesbesprekingen kostte hem de kop, waarna hij overspannen en beschaamd naar Zweden vluchtte, om een jaar later weer in Duitsland terug te keren. Ludendorff publiceerde in 1935, twee jaar voor zijn dood, zijn Eerste Wereldoorlog memoires. In dit boek, *Der Totale Krieg*, gaf hij zijn visie op hoe oorlogen gevoerd moesten worden. Niet alleen moest de gehele bevolking zich ten tijde van oorlog volledig richten op de strijd, ook in vredetijd moest alles gericht zijn op de oorlogsvoorbereiding voor het volgende conflict.

---

²² Klemann, 'Totale oorlog en het thuisfront', 9.

²³ <http://www.archive.org/details/WollthrdentTotalenKrieg>. Volledige tekst van de rede van Joseph Goebbels d.d. 18 februari 1943.

De gehele maatschappij moest heringericht worden met het voeren van oorlogen als continu doel.

Een eeuw eerder had een Pruisisch militair-strateeg zich eveneens gebogen over (onder andere) de relatie tussen de maatschappij en het voeren van oorlogen. In 1832 zag een boek, van de hand van Carl von Clausewitz, postuum het levenslicht waarin de term “*absoluter Krieg*” werd gebruikt. In *Vom Kriege* hanteerde deze Pruisische generaal het theoretische concept ‘absolute oorlog’ als referentiekader om te analyseren in hoeverre werkelijke oorlogen hiervan afweken. In een absolute oorlog wordt alles op het spel gezet om de vijand te verslaan. Het doen van concessies, het hebben van mededogen of het tijdelijk onderbreken van het gevecht waren binnen deze theoretische notie hinderlijk. Slechts fysieke vernietiging was het doel. Menig debat heeft plaatsgehad onder historici in hoeverre Von Clausewitz’ absolute oorlog verband hield met het twintigste-eeuwse concept totale oorlog. Tegenstanders van die vergelijking voerden aan dat het absolute oorlog-principe in de praktijk volstrekt irreëel was, omdat voor een dergelijke oorlog geen enkele aanleiding kon bestaan. Wanneer belligerenten immers puur de totale vernietiging van de vijand voor ogen hadden, dan zou het voortbestaan van het menselijke ras in het geding komen. Enkel de mogelijkheden die met nucleaire wapens binnen bereik kwamen en de wereld gedurende de Koude Oorlog in haar greep hielden, benaderden een absolute oorlog.²⁴ Paradoxaal genoeg is het argument dat juist de wederzijdse nucleaire bewapening het broze vredesevenwicht in stand hield, echter verdedigbaar.²⁵ Absolute oorlog en totale oorlog lijken dus weinig met elkaar van doen te hebben, alhoewel Von Clausewitz een totale oorlog wel als een mogelijkheid zag. Hij beklemtoonde namelijk de ontwikkeling die oorlogen doormaakten en vond het in dat verband ondenkbaar om niet alle capaciteit in te zetten om de overwinning binnen te slepen. Hoewel de militair-strateeg geen propagandist van de totale oorlog was, zag hij de ontwikkeling ertoe wel degelijk als een logisch gevolg van de negentiende en wellicht ook de twintigste-eeuwse krijgskunst.²⁶ Heden ten dage, bijna twee eeuwen na Von Clausewitz’ dood, staat zijn gezaghebbende *Vom Kriege* nog altijd op de aanbevolen literatuurlijst voor toekomstige officieren van de Nederlandse Landmacht.²⁷

Op grond van het voorgaande zou verwacht mogen worden dat het redelijk eenvoudig is Von Clausewitz en Ludendorff in hetzelfde kamp te scharen. Ludendorff maakte echter met die veronderstelling in *Der totale Krieg* in niet mis te verstane termen korte metten.²⁸ Ludendorff was het fundamenteel oneens met de definitie van een werkelijke oorlog van de Pruisische generaal. Von Clausewitz zag oorlog als het voortzetten van de voorheen gevoerde politiek, enkel met andere middelen.²⁹ De strategie die op dat moment gevolgd moest worden zou vrede - niet de overwinning - als doel

---

²⁴ Klemann, ‘Totale oorlog en het thuisfront’, 10 - 11.

²⁵ Idem, 20.

²⁶ Idem, 12.

²⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Militair-historische Leeswijzer Koninklijke Landmacht* (Den Haag 2009) 14.

²⁸ R. Chickering, S. Förster, *The Shadows of Total War. Europe, East-Asia and the United States 1919 - 1939* (Cambridge 2003) 173.

²⁹ S.C. Nielsen, *The Public Morality of Carl von Clausewitz. A Paper for Presentation at the Annual Meeting of the International Studies Association 24-27 March 2002* (New York 2002) 4.

moeten hebben.³⁰ Tot de vrede bereikt was, moest de politiek de leiding tijdelijk uit handen geven aan de militaire gezagshebbers, maar na afloop diende alles weer zoals het was voor de oorlog in ere hersteld te worden. Ludendorff stond hier lijnrecht tegenover. Oorlog was volgens de Duitser de normale situatie, en vreedestijd een periode die eigenlijk louter benut moest worden om voorraden aan te vullen, de troepen rust te bieden en weer nieuwe oorlogen voor te bereiden. Overwinningen gaven een natie bestaansrecht, een voor Ludendorff kenmerkende sociaaldarwinistische benadering.³¹ Daarnaast was hij het volledig oneens met Von Clausewitz' analyse van de rol die de politiek moest spelen. In een totale oorlog, waarin politieke noodzaak volstrekt irrelevant was, werd het politieke gezag gewoonweg volledig geabsorbeerd.³²

Opmerkelijk genoeg zag Ludendorff de door Von Clausewitz als puur theoretisch veronderstelde absolute oorlog wel degelijk als een haalbaar en zelfs vereiste manier van het voeren van oorlog. Volgens Ludendorff was het doel in elke oorlog de volledige vernietiging van de vijand.³³ In *Der totale Krieg* verwoordde hij dit als volgt: *"In the execution of total war, operations accumulate upon operations, battles upon battles. Perhaps there are shorter or longer pauses to collect strength; perhaps the war degenerates again into a war of position along extended, unassailable lines, which cannot be flanked either, until the war finally reaches its end - not in the defeat of an army, but in the collapse of one of the belligerent nations."*³⁴ Om deze ineenstorting van een natie te bereiken zag Ludendorff een grote rol weggelegd voor enerzijds het in aantal toegenomen inwoners van een natie, en anderzijds voor tactische en technische innovaties.³⁵ Juist deze randvoorwaarden waren alom tegenwoordig in de oorlog waarin deze Duitser zijn roem vergaarde, de Eerste Wereldoorlog.

2.3 De Eerste Wereldoorlog

Is het in verband met het voorgaande terecht om de Eerste Wereldoorlog als de eerste totale oorlog te kwalificeren? Dit was niet zonder meer het geval. Ook in negentiende-eeuwse oorlogen waren kenmerken van een totale oorlog aanwezig. In de Krimoorlog bleek het in de oorlog betrekken van het achterland door de Frans-Britse troepen van doorslaggevend belang. Ondanks dat zij hun materiaal over een afstand van duizenden barre kilometers moesten vervoeren, gaven zij de Russische Tsaar het nakijken die er niet in slaagde zijn Russische legers afdoende te bevoorraden. Deze succesfactor is exemplarisch voor een totale oorlog.³⁶ Nog geen decennium later had een oorlog aan de andere kant van de Atlantische Oceaan evenzeer een totaal karakter. Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog werden duizenden burgers onder de wapenen geroepen, die hier zonder aarzeling gehoor aan gaven. Daarnaast werden zowel door het Noorden als het

---

³⁰ Idem, 11.

³¹ Klemann, 'Totale oorlog en het thuisfront', 17.

³² H. Speier, *The Truth in Hell and other Essays on Politics and Culture 1935 - 1987* (Oxford 1989) 110.

³³ Chickering, Förster, *The Shadows of Total War*, 173.

³⁴ E. Ludendorff, *Der Totalen Krieg* (München 1935) 100 in: Chickering, Förster, *The Shadows of Total War*, 174.

³⁵ Speier, *The Truth in Hell*, 110.

³⁶ Klemann, 'Totale oorlog en het thuisfront', 13.

Zuiden bedragen in de oorlog gestoken die de volledige nationale productie benaderden of zelfs overstegen en werd het niet nagelaten om vijandelijke civiele doelen aan te vallen om het moreel te breken. Toch voldeed dit conflict niet aan de criteria van de twintigste-eeuwse betekenis van een totale oorlog. De economie werd niet volledig ten behoeve van de oorlogsvoering ingericht en het achterland werd niet volledig bij de bevolking betrokken.³⁷ Zelfs de Eerste Wereldoorlog was de eerste oorlogsjaren geen totale oorlog. De economie en de maatschappij werden niet in die mate heringericht om het predikaat totale oorlog te rechtvaardigen, simpelweg omdat de militaire gezaghebbers van alle strijdende partijen geen moment voorzagen dat deze oorlog een langslpend conflict zou gaan worden.³⁸

Pas toen er veel meer munitie werd verschoten dan verwacht, de economie goeddeels stilviel en de Grote Oorlog zich ontwikkelde tot een materiaalslag voor zowel de soldaten als het materieel, veranderde de situatie. Vanaf 1916 werd duidelijk dat de keuze een eenvoudige was: ofwel de wapens neerleggen of een algehele mobilisatie. De laatste optie werd verkozen. Zowel de economie als de samenleving werden meer en meer op het continueren van de strijd gericht, met een totale oorlog als gevolg. Deze nieuwe situatie leidde ertoe dat gespecialiseerde arbeiders die voorheen in de loopgraven hun levens gaven voor de overwinning, teruggehaald werden naar het vaderland om daar de fabrieken draaiende te houden. Hiermee werd een arbeider voor de oorlogsvoering net zo belangrijk als een frontsoldaat, waardoor deze plotseling ook een mogelijk vijandig doelwit werd. Ineens werd de mate waarin een samenleving zich inzette voor het gevecht van doorslaggevend belang, en het achterland een wapenfabriek. Zoals Ludendorff in zijn memoires terecht opschreef werd de overwinning niet meer perse aan het front in de loopgraven behaald, maar moest de aandacht ook gevestigd worden op het vernietigen van het economische potentieel van een vijandige natie.³⁹

De patstelling in de loopgraven in de Eerste Wereldoorlog, maar vooral de vurige wens deze te doorbreken, was niet enkel een vonk in de motor van de totale oorlog maar wakkerde ook het innovatieve vermogen van de oorlogsvoerende naties aan. Ludendorff vond deze tactische en technische innovaties zeer belangrijk in de strijd. Niet geheel verwonderlijk nam in deze oorlog de populariteit van het chemische wapen groteske vormen aan, zij het dat de eerste grootschalige aanval met gifgas reeds in het voorjaar van 1915 plaatsvond. Toch wordt deze aanval door sommige militair-historici gezien als een aanloop naar de totale oorlog.⁴⁰ Na deze aanval veranderde de manier van het voeren van oorlog significant. De vraag mag echter gesteld worden of de ontwikkeling van dit wapentuig het resultaat was van de wens in een totale oorlog te geraken of het product van technische innovaties die een totale oorlog mede mogelijk maakten of misschien zelfs geen van beide.⁴¹ Om hier een antwoord op te krijgen is het nuttig terug te gaan naar de basis en

---

³⁷ Idem, 14.

³⁸ Idem, 15.

³⁹ Idem, 16.

⁴⁰ Girard, *A Strange and Formidable Weapon*, 6.

⁴¹ R. Chickering, S. Förster, *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front 1914 - 1918* (Cambridge 2000) 95.

het moment van de intrede, de verdere ontwikkeling en het militaire effect van het chemische wapen nader te bekijken.

Op 22 april 1915 barstte de chemische oorlog weliswaar los, maar het tijdstip berustte op louter toeval. In het geheim waren alle belligerenten al geruime tijd bezig om een wapen geladen met een chemische substantie te ontwikkelen teneinde de impasse in de loopgraven te doorbreken, maar alle pogingen verliepen tot dan toe onsuccesvol. Het was door de suggestie van Fritz Haber om cilinders onder druk gevuld met chloorgas open te draaien dat de Duitsers als eersten in staat waren om een gasaanval van betekenis in te luiden. Toch was het paraat hebben van voldoende munitie niet genoeg. De weersomstandigheden speelden een grote rol bij de inzet. Onder druk van de Duitse bevelhebbers, die de manschappen aan het Oostfront harder nodig meenden te hebben, werd naarstig gezocht naar een 'half geschikt moment' om de gasaanval te starten. Oorspronkelijk zou de aanval op 15 april gedaan worden, maar een volledige windstilte, welke aanhield tot de ochtend van 22 april, speelde de Duitsers parten. De nerveuze Duitse bevelhebbers zagen tot hun opluchting dat de wind gedurende de middag in kracht toenam, waardoor de omstandigheden net gunstig genoeg waren om de cilinders open te draaien.⁴² Die bewuste dag in het zuidwesten van Vlaanderen was niet de plek waar de chemische oorlog als aanloop naar de totale oorlog werd geboren. Het was eerder een plaats en een tijdstip waar de randvoorwaarden het minst ongunstig waren, waardoor een voldoende concentratie gas op het slagveld kon worden behaald.⁴³

Toen de groengele wolk chloorgas in een gestaag tempo richting de Algerijnse en Franse troepen afdreef, was nog niet bekend wat het effect zou zijn van deze nieuwe strategie. Hoewel de Fransen op de hoogte waren dat de Duitsers met iets nieuws zouden komen, maar deze informatie naast zich neer hadden gelegd of verkeerd hadden geïnterpreteerd, kwam de aanval als een complete verrassing.⁴⁴ De Duitsers hadden voorafgaand aan de aanval hevige artilleriebeschietingen uitgevoerd zodat de Franse en Algerijnse troepen in hun loopgraven zaten opgesloten. Het gevangen zetten van de Entente-troepen in combinatie met de verrassende chloorgasaanval maakten deze operatie een zeer succesvolle. Een gat van meerdere kilometers breed werd in het front geslagen. De werking van het gas verbaasde de gasgevers echter net zo hard, waardoor de situatie niet maximaal door de Duitse troepen werd uitgebuit. Bovendien bleek de terreinwinst een eenmalig succes. Een dergelijke winst zou nooit meer met behulp van gas alleen bereikt worden en de chemische wapens zouden, ondanks dat er een grootschalige chemische wapenwedloop werd opgestart, op geen enkel moment meer beslissend worden. Het chemische wapen had aanvankelijk ook niet het doel om een oorlog in het voordeel te beslissen. De doelstelling van de gasaanval bij Ieper was om een bres te slaan in het loopgravenfront, wat maar niet lukte met conventionele artillerie. Vervolgens zouden de

---

⁴² U. Trumpener, 'The Road to Ypres: The beginnings of Gas Warfare in World War I' in: *The Journal of Modern History* 47/3 (1975) 476.

⁴³ Chickering, Förster, *Great War, Total War*, 98.

⁴⁴ E.R.J. Wils, 'Mosterdgas: Koning van de Oorlogsgassen. De gasoorlog aan het westelijk front' in: *De Grote Oorlog - kroniek 1914 - 1918 - deel 10* (Soesterberg 2006) 3.

Duitsers weer overgaan op de manier zoals het altijd gegaan was, namelijk door de inzet van de infanterie.⁴⁵

Vanzelfsprekend waren de Duitse militaire bevelhebbers zeer verheugd met het resultaat van de gasaanval van 22 april 1915 en besloten het succesvolle wapen op te nemen in het bestaande wapenarsenaal. Toch verdween het goede humeur weer snel. De Entente wist in navolging van de Duitsers al spoedig na de aanval bij Ieper zelf een gasaanval voor te bereiden. Op 25 september 1915, slechts vijf maanden later, tijdens de slag om Loos gebruikten de Britten voor het eerst chemische wapens. Overigens verliep deze aanval voor de Britten vreselijk verkeerd en werd het pijnlijk duidelijk dat een succesvolle gasaanval niet eenvoudig was. Juist die dag draaide de wind, waardoor het merendeel van de 140 ton chloorgas (door de Britten *red star* genoemd) in niemandsland en - veel erger - in de eigen loopgraven terecht kwam.⁴⁶ Een soortgelijke ervaring met de wispelturigheid van gifgas hadden de Duitsers zelf vlak na de aanval bij Ieper meegemaakt. Na het succes in België werd besloten het Duitse gasregiment te verplaatsen naar het Oostfront. Gezien het feit dat de windrichting slechts enkele dagen in het jaar in het voordeel van de Duitsers was, gebeurde dit in allerijl om dit moment niet te missen. Ondertussen hadden Haber en consorten een nog giftigere en gevaarlijkere mix ontwikkeld, een synthese van chloorgas en fosgeengas, waardoor de verwachtingen hooggespannen waren. Op 31 mei 1915 in de buurt van het destijds Russische Bolimow lieten de Duitsers 220 ton van het nieuwe gas ontsnappen, maar het effect was vanuit Duits perspectief teleurstellend. Het chloorgas en het fosgeengas hadden elkaar enigszins geneutraliseerd, waardoor de Russen niet direct werden uitgeschakeld en de vlaggerige wind blies de gaswolk uiteen. In de zomer van 1915 ondernamen de Duitsers een volgende gasaanval aan het Oostfront, maar deze verliep ronduit dramatisch. Vergelijkbaar met wat de Britten tijdens de slag van Loos was overkomen, was het gas in de eigen stellingen terechtgekomen, waarna grote paniek uitbrak. Het was voor de Duitsers direct duidelijk dat een goede bescherming van de eigen troepen een voorwaarde werd voor de overwinning, zelfs tegen (chemisch gezien) inferieure troepen.⁴⁷

De bescherming van de troepen tegen eigen en vijandelijk gifgasgebruik was een andere reden waarom het chemische wapen zich in de Eerste Wereldoorlog niet ontwikkelde tot een beslissend wapen. De ontwikkeling van gasmaskers en andersoortige gasprotectie verliep, zij het met een kleine vertraging, parallel aan de ontwikkeling van nieuwe gifgassen. Hoewel bij de Russen tijdens eerder genoemde gasaanvallen toch nog duizenden doden te betreuren waren, bleek het vrij eenvoudig de manschappen te beschermen. De Russen beschikten over geen enkele bescherming, waardoor het gas wat de Russische stellingen wel had bereikt, haar moordende taak kon uitvoeren. Op het Westfront begon de protectie zich inmiddels te ontwikkelen van een in water gedrenkte zakdoek met elastiekjes om de oren tot uiteindelijk een volwaardig gasmasker. Door de

---

⁴⁵ Chickering, Förster, *Great War, Total War*, 100.

⁴⁶ T. Cook, 'Creating the Faith: The Canadian Gas Services in the First World War' in: *The Journal of Military History* 62/4 (1998), 762.

⁴⁷ Chickering, Förster, *Great War, Total War*, 102 - 103.

snelle ontwikkeling van een beschermende uitrusting en de wederzijdse chemische bewapening, verzandde het gevecht langzamerhand weer in de status-quo van voor de introductie van het chemische wapen in 1915. Zelfs innovaties zoals het invoeren van gasprojectielen, die minder afhankelijk waren van de weersomstandigheden, of de introductie van de beruchte chemische vloeistof mosterdgas veranderden aan dit beeld weinig. Het Franse leger introduceerde het gasprojectiel tijdens de slag om Verdun in de lente van 1916, maar de Duitsers beantwoordden deze aanval in juni bij dezelfde slag op een schaal die de Fransen grote verliezen deed opleveren. Hetzelfde gold voor de met mosterdgas gevulde projectielen, hoewel dit middel het zelfvertrouwen de Duitsers voor wat betreft hun chemische superioriteit voor even oppoetste. In de nacht van 12 op 13 juli 1917 gebruikten zij hun nieuwe vinding voor het eerst in de buurt van wederom "*gashölle Ypern*", en de resultaten waren zeer hoopgevend. Het duurde bijna een jaar, tot juni 1918, voordat de Fransen in staat waren hetzelfde middel in te zetten. De Britten slaagden pas in september 1918 een aanval met *yellow cross* uit te voeren.⁴⁸ Een definitieve doorbraak voor de Duitsers bleef niettemin uit.

Het gaswapen was weliswaar niet het technologische hoogtepunt waarop was gehoopt en waarmee menig gevecht in het voordeel kon worden beslecht, maar het maakte het niet direct een wapen zonder waarde. Misschien wel het grootste effect dat het chemische wapen kon veroorzaken was van psychologische aard. Nadat uit de praktijk was gebleken dat de aanvalscombinatie van gifgas en infanterie in de regel weinig succes sorteerden, werd het gaswapen absoluut niet afgezworen. In tegendeel, het werd het belangrijkste wapen om het moreel van de vijand te breken, door middel van psychologische uitputting en terreur. Zeker de Duitsers waren zich bewust van dit effect en volgens Haber waren de troepen van de *Kaiser* vanwege hun discipline zelfs beter bestand tegen de psychologische druk dan de andere belligerenten. De Canadese medisch officier R.J. Manion onderschreef dit effect van het chemische wapen: "*Gassing weakens the morale of troops. Men do not fear to stand up and face an enemy whom they have a chance of overcoming, but they do hate dying like so many rats in a trap, when death is due to a gas against which they cannot contend.*"⁴⁹ Een soldaat, eveneens afkomstig uit Canada probeerde het in blinde paniek vechten tegen de gevreesde onzichtbare vijand in woorden te vatten: "*With men trained to believe that a light sniff of gas might mean death, and with nerves strung by being shelled for long periods and with the presence of not a few who really had been gassed, it is no wonder that a gas alarm went beyond all bounds. It was remarked as a joke that if someone yelled "gas", everyone in France would put on a mask... Two or three alarms a night was common. Gas shock was as frequent as shellshock.*"⁵⁰ Goede instructies en een goed functionerend (maar in de strijd uitputtend) gasmasker slaagden er niet in deze angst weg te nemen.

---

⁴⁸ Wils, 'Mosterdgas: Koning van de Oorlogsgassen', 19 - 20.

⁴⁹ Cook, 'Creating the Faith', 779.

⁵⁰ Idem, 781.

Deze rol als oneerlijke en stiekeme sluipmoordenaar maakte het gas een onmogelijk te romantiseren thema voor propagandadoeleinden. In de chemische oorlog bestonden geen helden zoals Manfred von Richthoven, beter bekend als *Der Rote Baron*, die de arbeiders en de publieke opinie in het achterland motiveerden om volledig achter de oorlog te blijven staan en zich daar voor de volle honderd procent voor in te zetten. Militaire bevelhebbers gedurende de Eerste Wereldoorlog leken in hun memoires zelfs terughoudend om melding te maken van het gebruik van gas tijdens de oorlog, laat staan van bereikte overwinningen met behulp van gifgas. Heroïsche mythes waren van achter een anoniem gasmasker, dat communiceren en het leiden van de troepen door officieren bemoeilijkte, niet mogelijk.⁵¹ Het was echter wel goed mogelijk om de publieke opinie te vergiften met afschuwelijke verhalen over de Duitse gasaanval op 22 april 1915 in Ieper. Vooral de Britse pers sprak hier meermalen schande van. Toen Engeland niet veel later ook overging op het gebruiken van chemische wapens richtte de Britse propagandamachine zich op andere Duitse wreedheden.

2.4 Het Interbellum

Gedurende de Grote Oorlog waren de belligerenten niet in staat om bijvoorbeeld van afstand steden aan te vallen met chemische wapens, maar in het zich in rap tempo ontwikkelende wapentuig schilde een gevaarlijke combinatie: het chemisch wapen en het gevechtsvliegtuig. Door een vliegtuig te bewapenen met gasbommen en aero-chemische bombardementen uit te voeren, kreeg het chemisch wapen een meer en meer totaler karakter. Vanaf halverwege de jaren twintig kwam dit doembeeld steeds dichterbij toen het technisch mogelijk werd om spraytanks te produceren die aan boord van de vliegtuigen konden worden geïnstalleerd en geen enkele andere technische onvolkomenheid onoplosbaar bleek.⁵² Van deze nieuwe tactiek werd in koloniale conflicten enkele keren gebruik gemaakt. Onbeschermderebellerende Rif-stammen in Marokko en onbeschermdere Ethiopiërs werden in het interbellum door respectievelijk de Spaanse en Italiaanse luchtmacht bestookt met mosterdgasbommen, en tegen dergelijke onbeschermdere tegenstanders bleek dit een zeer doeltreffende methode. Niettemin bleven grootschalige chemische bombardementen, zelfs in de Tweede Wereldoorlog, uit. Dit had alles te maken met de publieke opinie die zich goeddeels recht tegenover de chemische oorlogsvoering had geschaard.

De terreur van het chemische wapen in de Eerste Wereldoorlog had niet alleen de schrijvende pers ertoe aangezet deze manier van wapenvoering volstrekt af te wijzen, ook vele intellectuelen vonden inspiratie in de tegenstelling tussen de ouderwetse, romantische en ridderlijke manier van oorlog voeren en deze moderne, duivelse wijze. Door het idealiseren van het ene en het demoniseren van het andere vertroebelde het debat. Dit werd versterkt toen de ondertussen zeer populaire pacifistische bewegingen met het debat

---

⁵¹ Chickering, Förster, *Great War, Total War*, 107.

⁵² Idem, 109.

aan de haal gingen.⁵³ Hun redevoeringen over volledig vergaste steden kregen bij de oorlogsmoede bevolking voet aan de grond en maakten het taboe dat rond chemische oorlogsvoering hing, alleen maar sterker. Vanzelfsprekend toonden ook politici zich betrokken bij deze kwestie. De grootste tegenstander van chemische oorlogsvoering - en voorstander van nationale ontwapening - in Nederland was de vrijzinnig-democraat David van Embden. Hij waarschuwde meermalen voor het gevaar van bombardementen op civiele doelen en liet het niet na geloofsgenoten uit het buitenland te citeren. Zo haalde hij op 11 juli 1930 het Italiaanse parlamentslid Gray aan, die de definitie van een totale oorlog prima uitlegde: *“Wie voerde gisteren den oorlog? Het leger. Wie zal morgen den oorlog voeren? De natie. En daar, zooals alle klassieken ons leeren, de oorlog bestaat in het opleggen van zijn wil aan den vijand, is het onbetwistbaar, dat het de wil van de natie is, dien men moet breken. Het zal daarom een goede krijgswet zijn het leven en de productie onmogelijk te maken aan de geheele vijandelijke natie. Zullen er militaire en particuliere fabrieken zijn, die voortbrengen? Wij zullen ze vernietigen. Zullen er oogsten zijn, die men bezig is binnen te halen? Wij zullen ze verbranden en vergiftigen”*. Om dit te bereiken waren volgens Gray slechts “bescheiden” luchtlegers van 300 vliegtuigen nodig die naar zijn berekening in acht dagen vier miljoen mensen konden uitschakelen, ziektes konden verspreiden en terreur en paniek konden zaaien.⁵⁴

Vooraf vanuit militaire hoek werd eigenlijk gedurende het gehele interbellum geprobeerd dit beeld te nuanceren. Het risico van chemische oorlogsvoering mocht niet overschat worden. Het letaliteitcijfer van het chemische wapen lag vele malen lager dan dat van conventionele artillerie, waardoor het niet ondenkbaar was dat het een humaner wapen was dan het voornoemde. Militaire zwaargewichten zoals de oud-opperbevelhebber van Land- en Zeemacht Cornelis Snijders toonden aan dat het maanden zou duren om een stad als Londen plat te leggen als de inwoners geen bescherming hadden. Waren de inwoners van de Britse hoofdstad wel voorzien van de geschikte protectie, dan was een dergelijk succesvol bombardement zelfs onmogelijk.⁵⁵ Het mocht niet baten. In vrijwel alle landen en zeker de landen die (in)direct met het gaswapen te maken hadden gehad, werd het taboe in leven gehouden. Bovendien werden er in het interbellum meerdere conventies gesloten die het gebruik van gifgas in toekomstige oorlogen moesten tegengaan. Ondanks de vele hiaten in deze afzonderlijk tot stand gekomen conventies illustreerde dit wel de wellicht overdreven uitzonderingspositie van de nieuwe en moderne wapens.

2.5 Conclusie

Chemische wapens konden in de Eerste Wereldoorlog moeilijk gezien worden als de middelen die de weg vrij maakten voor een totale oorlog. Ook was het gaswapen niet het spitsvondige resultaat van de wens om meerdere naties in een totale oorlog te storten. Evenmin was er sprake van een revolutie in de wapenvoering, eerder een poging het

---

⁵³ Idem, 110.

⁵⁴ Handelingen Eerste Kamer, 47ste Vergadering, 11 juli 1930, 680.

⁵⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 oktober 1924.

probleem van de grote hoeveelheden slachtoffers als gevolg van het prikkeldraad, machinegeweren en artillerie het hoofd te bieden.⁵⁶ Gifgassen maakten slechts onderdeel uit van de enorme, en zelfs niet in de Tweede Wereldoorlog geëvenaarde, technologische ontwikkeling en verrijking van het wapenarsenaal.⁵⁷ Wel was het chemische wapen voortgekomen uit een van de criteria die een oorlog het predikaat totaal mogen geven, namelijk door het mobiliseren van de industrie en de wetenschap voor de oorlog. Toch reikt het te ver het chemische wapen als een instrument van de totale oorlog te zien. Het was (in ieder geval na de slag bij Ieper) eenvoudigweg niet in staat de vijand te vernietigen en al helemaal niet om civiele doelen in het achterland te kunnen aanvallen. Hier lagen ook technische redenen aan ten grondslag. In het interbellum konden deze problemen van technische aard weliswaar opgelost worden, maar diende er zich een ander probleem aan: de publieke opinie.

In het interbellum waren alle technische onvolkomenheden die het chemisch wapen voorheen hadden belemmerd om tot een totaal wasdom te komen, geen probleem meer. Het gaswapen kreeg echter te maken met een nieuw soort tegenstand, het geschreven en gesproken woord. Had de propaganda gedurende de Eerste Wereldoorlog vooral een karakter van de vijandige natie de zwarte Piet toespelen, nu zorgde de publieke opinie bij monde van woordvoerders uit alle rangen en standen van de samenleving voor een onoverkoombare drempel. Gasmaskers en schuilkelders waren niet langer de enige bescherming tegen de chemische oorlog. Internationaal-rechtelijke afspraken om het gaswapen voor altijd van het slagveld te verbannen en het creëren van een taboe om het wapen heen, verschaften na de wapenstilstand een gevoel van veiligheid. Meer dan een gevoel was het echter niet. In het geheim gingen het onderzoek naar de verschillende toepassingen van en de ontwikkeling van nog effectievere chemische substanties in diverse laboratoria onverminderd hard door. In aanloop naar en tijdens de Tweede Wereldoorlog lagen de wapenkelders van vrijwel alle strijdende partijen alsnog volgepakt met diverse chemische wapens, Hitlers *Reich* met de afschrikwekkende zenuwgassen voorop. Vanwege de angst voor vergelding, het door de publieke opinie veroorzaakte taboe waardoor de belligerenten aarzelden het wapen te gebruiken en de internationale verdragen, bleef de geest desalniettemin in de fles.⁵⁸

Na de Eerste Wereldoorlog had het chemisch wapen, zeker in combinatie met het gevechtsvliegtuig, het wel degelijk in zich om een typisch wapen voor de totale oorlog te worden. Het bewees zelfs meerdere malen in koloniale conflicten zijn nut. Civiele doelen zoals steden, maar ook productiefactoren in vijandelijke naties waren niet langer onbereikbaar en konden een prooi worden. Net zoals in de Eerste Wereldoorlog werden de industrie en verschillende chemici in het geheim aan het werk gezet om de chemische oorlog voor te bereiden. Tegelijkertijd vond er echter een ander type mobilisatie plaats, maar niet het soort die de ontwikkeling van het gifgas tot een typisch wapen voor de totale

---

⁵⁶ Chickering, Förster, *Great War, Total War*, 111.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ R.M. Price, 'A Genealogy of the Chemical Weapons Taboo' in *International Organization* 49/1 (1995).

oorlog vergemakkelijkte. Deze mobilisatie betrof een publiek debat waarin de tegenstanders van het gaswapen dusdanig fel van zich afbeten, dat het voor diegenen die het inhumane beeld ervan wilden nuanceren, bij aanvang al een verloren zaak was.

H3

het chemische wapen

3.1 Inleiding

Chemische oorlogvoering was en is op het slagveld een ongewenste manier van oorlogvoeren. Eén van de vaak gehoorde gevoelsargumenten uit militaire hoek voor de afkeer jegens het gaswapen, was het uitblijven van geluid. Daar waar ‘the music of war’ zoals wapengekletter en kanongebulder door Shakespeare op bijna romantische wijze omschreven werd als “you shall hear a fearful battle rend’red you in music”, besloop het gifgas de vijand stiekem.⁵⁹ Toch is dit argument moeilijk houdbaar, gezien het feit dat het vrijwel net zo onmogelijk is om een kogel vanuit een geweer aan te zien komen.⁶⁰ Zelfs voordat chemische oorlogvoering multilateraal werd veroordeeld (1899) en de wereld in de Eerste Wereldoorlog kennis maakte met het verschijnsel, waren officieren al huiverig om de vijand met chemisch geladen wapens te bestoken, soms tot onbegrip van diegenen die het hadden voorgesteld. Zo werd tijdens de Krim Oorlog (1855 – 1856) door iemand met de toepasselijke naam Playfair geopperd om granaten gevuld met cyanide te gebruiken om een Russisch fort bij Sebastopol in te nemen. L. Playfair kreeg nul op het rekest. Zijn voornemen werd wegens morele bezwaren naar de prullenbak verwezen. Teleurgesteld sprak hij: “*There is no sense to this objection. It is considered a legitimate mode of warfare to fill shells with molten metal, which scattering among the enemy, produced the most frightful modes of death. Why is a poisonous vapour which could kill men without suffering to be considered illegitimate? This is incomprehensible to me. But no doubt in time chemistry will be used to lessen the suffering of combatants.*”⁶¹

Een soortgelijke situatie deed zich vijf jaar na het einde van de Krim Oorlog voor, tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861 – 1865). In het geheim werkte J. Doughty in New York aan een met chloorgas gevuld projectiel en presenteerde trots zijn vondst aan President Lincoln. In zijn aanbiedingsbrief stelde de uitvinder: “*As to the moral question involved, I have arrived at the somewhat paradoxical conclusion that its introduction would*

---

⁵⁹ B.V.A. Röling, ‘Volkenrechtelijke aspecten van chemische wapens’ in D.A. Leurdijk (ed), *Aspecten van chemische wapens en de rol van de Verenigde Naties. Clingendael-cahier 5, mei 1984*, 38.

⁶⁰ R.M. Price, ‘A Genealogy of the Chemical Weapons Taboo’ in *International Organization* 49/1 (1995), 79.

⁶¹ R.J.T. Joy, ‘Historical aspects of medical defence against chemical warfare’ in F.R. Sidell, E.T. Takafuji, D.R. Franz (eds), ‘Medical Aspects of Chemical and Biological Warfare’ in *The textbook of Military Medicine* (Washington DC 1997) 89.

very much lessen the sanguine character of the battlefield and render conflicts more decisive in their results."⁶² Ondanks Doughty's poging de kritiek voor te zijn, werd wederom wegens het inhumane karakter afgezien van de productie en de inzet van het nieuwe wapen. Blijkbaar heerste er een groot en fascinerend taboe om het gaswapen. De oorsprong hiervan, en de gevolgen die het met zich meebracht, is het thema van de laatste paragraaf van dit hoofdstuk. Voorafgaand hieraan, komen respectievelijk de geschiedenis van het gebruik en de definiëring van chemische wapens aan bod. Het laatstgenoemde onderwerp is onderverdeeld in twee paragrafen, waarbij de eerste ingaat op de technische kant en de tweede de internationaal-rechtelijke omschrijving behandelt. Kortom, in dit hoofdstuk staat het fenomeen 'chemische oorlogvoering' centraal.

3.2 Historisch overzicht van het gebruik van het chemische wapen

Vermoedelijk gaat de oorsprong van het gebruik van chemische wapens net zo ver terug als de oorlogvoering zelf. Er zijn tal van historische voorbeelden te vinden waar gebruik werd gemaakt van giftige dampen of gassen. Het frequents aangehaalde voorbeeld vond plaats in 429 voor Christus in Griekenland, waar de Spartanen een Atheense eenheid wisten te verdrijven door gebruik te maken van giftige dampen, die door brandend pek en zwavel waren veroorzaakt. Begin 2009 viel in de kranten te lezen dat archeologisch onderzoek had aangetoond dat de Perzen in 256 na Christus een vergelijkbare tactiek hadden toegepast om de stad Dura, in het huidige Syrië, te belegeren.⁶³ Veertien eeuwen later, en veel dichterbij huis, had de bisschop van Münster gelijksoortige plannen. In het rampjaar 1672 bestookten de troepen van 'Bommen Berend', bisschop Bernhard von Galen de stad Groningen met bommen, waarvan een deel was gevuld met giftige materialen.

De Eerste Wereldoorlog wordt echter steevast gezien als het begin van de moderne chemische oorlogvoering, en dat is niet onterecht. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al werd vermeld, werd tijdens de Krimoorlog en de Amerikaanse burgeroorlog de toepassing van gifgasgranaten weliswaar overwogen, maar vanwege morele bezwaren verworpen.⁶⁴ In de Eerste Wereldoorlog speelde deze afkeer echter een veel minder grote rol. In 1914 hadden de Fransen en later de Duitsers al een voorzichtig begin gemaakt door traangasgranaten in te zetten, maar op 22 april 1915 barstte de grootschalige gasoorlog los. Bij Ieper liet het Duitse leger 168 ton chloorgas richting de volstrekt onbeschermden en totaal verraste Franse en Algerijnse troepen waaien. Het idee, afkomstig van de chemicus en latere Nobelprijswinnaar Fritz Haber, was een enorm succes, ook tot verbazing van de Duitsers, die de situatie niet afdoende wisten uit te buiten. Hierna maakten alle belligerenten op grote schaal gebruik van strijdgassen en nam chemische oorlogvoering een vlucht. De Britten, die - de pot verwijt de ketel - in het geheim al vele experimenten met oorlogsgas hadden uitgevoerd, spraken schande van de Duitse "*cowardly form of warfare*", maar omdat "*we cannot win this war unless we kill or incapacitate more of our enemies*

---

⁶² Ibidem.

⁶³ NRC Handelsblad, 22 januari 2009.

⁶⁴ J.B. Tucker, *War of Nerves. Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda* (New York 2006) 9 - 10.

than they do of us, and if this can only be done by our copying the enemy in his choice of weapons, we must not refuse to do so".⁶⁵ Een fraai staaltje militaire logica en vanuit tactisch oogpunt zeer verstandig aangezien de veelal aanlandige wind afkomstig van de Noordzee, bij een gasaanval in het voordeel van de Britten was.

De in de Eerste Wereldoorlog gevoerde chemische wapenwedloop leidde tot allerlei innovaties. De strijdgassen werden steeds effectiever, zoals fosgeen en mosterdgas, wat in verband met de zich eveneens in een even hoog tempo ontwikkelende beschermingsmiddelen essentieel was, en ook de manier van inzet veranderde gestaag. Gascilinders en ketels om gas te verstuiven maakten plaats voor gasgranaten, die het voordeel hadden dat het gas preciezer op de gewenste plek terechtkwam.

Het mocht geen verrassing heten dat juist Duitsland in staat was een eerste grootschalige aanval met gifgas uit te voeren. De ontwikkeling van de chemische industrie in het Keizerrijk was sinds ruwweg het midden van de negentiende eeuw in een stroomversnelling geraakt en liep ver voor ten opzichte van andere grote naties. Tijdens de eerste Industriële Revolutie was er in Duitsland geen gebrek geweest aan de twee hoofdbestanddelen, kolen en arbeid. Wel bleek er een tekort aan vrijwel alle andere ruwe materialen, waardoor het zich moest toeleggen op de import van die materialen, welke werden gefinancierd met de export van halffabricaten of eindproductie. Deze scheve situatie schiep zowel een klimaat waarin innovatie een belangrijk handelsmerk van de Duitse economie kon worden, als een nationaal gevoel van angst en onzekerheid vanwege de afhankelijkheid van andere landen. Grote chemiefabrikanten, de Badische Anilin- und Soda-Fabrik (BASF) voorop, ontwikkelden een kostbare, maar lucratieve methode om vanuit de in grote hoeveelheden aanwezige Duitse kolen synthetische alternatieven te produceren voor de ruwe materialen die het normaliter importeerde. Vóór 1910 zorgden Duitse wetenschappers al voor een enorme voorsprong op het gebied van kleurstoffen, farmaceutica en chemische benodigdheden voor fotografie.⁶⁶ Ter illustratie, in 1900 hadden de zes grootste Duitse firma's 950 chemische patenten laten registreren en was negentig procent van de mondiale productie van kleurstoffen afkomstig uit Duitsland. De zes grootste chemische bedrijven in Engeland hadden ter vergelijking slechts 86 patenten in handen.⁶⁷ Toen na 1910 de buitenlandse concurrentie de achterstand begon goed te maken en de resultaten achteruitliepen, richtte de Duitse chemische industrie zijn volledige aandacht op het onttrekken van stikstof aan de lucht.⁶⁸ Deze stikstof werd vooral gebruikt voor de productie van kunstmest, een branche binnen de chemische industrie die zich perfect leende voor de productie van gifgassen.

Ondanks de publieke verontwaardiging over het gebruik van gifgas, en de internationaal-juridische pogingen om dit aan te banden te leggen, werden strijdgassen in het interbellum diverse malen gebruikt. Relatief onbekend is dat tussen 1922 en 1927

---

⁶⁵ T. Cook, *No Place To Run: The Canadian Corps and Gas Warfare in the First World War* (Vancouver 1999) 37.

⁶⁶ C. Bosch, C. Krauch, 'Chemistry and the Political Economy of Germany, 1925 - 1945' in *The Journal of Economic History* 47/2 (1987), 353 - 354.

⁶⁷ Joy, 'Historical aspects of medical defense against chemical warfare', 89.

⁶⁸ Bosch, Krauch, 'Chemistry and the Political Economy of Germany, 1925 - 1945', 345.

Spanje in Marokko veelvuldig gebruik maakte van gifgas om het verzet van rebellerende Rif-stammen te breken. De Spaanse luchtmacht bombardeerde de onbeschermden en dus zeer kwetsbare strijders in de Rif-dorpen met bommen gevuld met mosterdgas.⁶⁹ Bekender waren de succesvolle operaties die Italië in 1935 ondernam in Abbessinië (Ethiopië). De Italianen maakten ook gebruik van mosterdgasbommen. Het gebruik van gifgassen in het interbellum strekte verder dan de inzet door Europese staten. Japan maakte vanaf 1937 tot 1945 veelvuldig gebruik van strijdgassen in de oorlog met China, en hoogstwaarschijnlijk al eerder in de oorlog met Mantsjoerije. Tijdens vrijwel alle chemische conflicten in het interbellum was er sprake van een ongelijke strijd in een koloniale sfeer, waarbij de getroffen partij over bijna geen bescherming beschikte. Dit is niet zo verwonderlijk. Chemische wapens sorteerden nagenoeg geen effect meer op het slagveld tussen goed beschermde soldaten. Onbeschermden krijgers bleven echter kwetsbaar.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden chemische wapens niet op grote schaal ingezet. Wel vonden er kleine incidenten met chemische wapens plaats. Zo beschuldigden de Duitsers en de Polen elkaar van het gebruik van mosterdgas in de eerste dagen van operatie 'Fall Weiss', de Duitse aanval op zijn oostburen.⁷⁰ Een groter incident vond in 1943 plaats in de haven van de Italiaanse havenstad Bari. Tijdens een belegering van de haven door de Duitse luchtmacht op 2 december 1943 werd een Amerikaans schip getroffen dat een lading mosterdgasbommen aan boord had. Onder andere door het vrijgekomen mosterdgas tijdens de 'Italiaanse Pearl Harbor' vonden enkele tientallen militairen en een onbekend aantal burgerslachtoffers de dood. De lading mosterdgasbommen was exemplarisch voor de paraatheid aan beide zijden voor een chemisch treffen. Het maakt het bericht van de gezant van Istanbul, Ph. C. Visser, van 15 oktober 1943 des te plausibeler. Hij berichtte de minister van Buitenlandse Zaken, E.N. van Kleffens, dat hij de Britse militair-attaché had geïnformeerd over de "*grote hoeveelheden giftgasbommen*" die in Amsterdam en Rotterdam lagen opgeslagen. Zonder te weten voor wiens rekening die bommen daar lagen, bleken de Britten hiervan te weten. Vissers informant had hem er op gewezen, dat "*het vermoedelijk wenschelijk zou zijn voor de Geallieerden om vooraf geen landingsdatum in West-Europa vast te stellen, doch deze manoeuvre te doen afhangen van de windrichting*".⁷¹ Gezien de voorbereidingen die bij alle grote mogelijkheden getroffen werden, mocht het uitblijven van een grootschalige chemische oorlog tijdens deze oorlogsjaren bijna een wonder heten. Van de strijdende partijen bleken de Duitsers, tot de schrik van de geallieerden die hier pas in de laatste maanden van de oorlog achter kwamen, verreweg de beste papieren te hebben. In de zoektocht naar een effectief pesticide, hadden Duitse wetenschappers in 1936 per ongeluk *tabun* ontdekt. Een zenuwgas van de eerste generatie.⁷² Later werden ook *soman* en *sarin*

---

⁶⁹ Zie: R. Kunz en R. Muller, *Gifgas tegen Abd el Krim: Deutschland, Spanien und der Gaskrieg in Spanisch-Marokko 1922 – 1927* (Freiburg 1990).

⁷⁰ *Leeuwarder Courant*, 12 oktober en 21 november 1939.

⁷¹ Nationaal Archief. Inventaris van het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Londens Archief) en daarmee samenhangende archieven, (1936) 1940 – 1945 (1958). Toegangnummer 2.05.80. Inventarisnummer 753. Brief ((H5) – 3083/395) Gezant te Istanbul, dhr. Ph. C. Visser aan de minister van Buitenlandse Zaken te Londen d.d. 15 oktober 1943.

⁷² Tucker, *War of Nerves*, 27.

ontwikkeld en in 1942 was Duitsland met de productie van met zenuwgas gevulde munitie begonnen.

Met de val van Berlijn in het vooruitzicht en de ontdekking van de chemische productiefaciliteiten haastten zowel de Sovjets als de westerse geallieerden zich om zo snel mogelijk de hand te leggen op de achtergebleven chemische munitie, de productie-installaties, de voorraden puur zenuwgas en (zeker niet onbelangrijk) de wetenschappers die verantwoordelijk waren voor het chemisch wapenprogramma van het verslagen Duitsland.⁷³ De chemische wapenwedloop op het gebied van zenuwgassen ging hierna onverminderd door. In de jaren vijftig zag een tweede generatie zenuwgassen, de zogenaamde *V-agents* in het Verenigd Koninkrijk het licht. Deze stoffen waren in vergelijking tot de eerste generatie veel moeilijker afbreekbaar, waardoor kleding en/of terrein veel langer besmet bleef. In de jaren zeventig ontwikkelden de Russen zelfs een derde generatie zenuwgas, met de codenaam *foliant*, dat alle dodelijke voordelen van zijn voorgangers combineerde.⁷⁴ In het decennium daarna werden in de Verenigde Staten binaire wapens ontwikkeld. Deze wapens bestonden uit twee afzonderlijke en op zichzelf ongevaarlijke chemische componenten, die bij menging direct een dodelijk zenuwgas produceerden. Het binaire wapen was voor de Verenigde Staten de oplossing in een zoektocht (vanwege enkele incidenten) naar een veiliger hanteerbaar chemisch wapen.

De trend van het interbellum, namelijk het gebruik van chemische wapens op onbeschermden tegenstanders, zette zich na 1945 voort. In 1963 zette het Egyptisch leger (vermoedelijk) zenuwgassen in bij de invasie in Jemen.⁷⁵ Het Midden-Oosten zou ook daarna het toneel blijven van chemische conflicten. Irak bestookte buurland Iran in de Eerste Golfoorlog in de jaren tachtig, en later (in 1986) de Koerdische minderheid in eigen land met chemische wapens. De beelden na afloop van de chemische aanval in Halabja staan ongetwijfeld nog bij velen op het netvlies gebrand. In tegenstelling tot het onterechte vermoeden dat Irak in de aanloop naar de huidige oorlog over massavernietigingwapens beschikte, bezat de oliestaat in de jaren tachtig wel degelijk een groot arsenaal aan chemische wapens.⁷⁶ Saddam Hoessein had niet enkel mosterdgas tot zijn beschikking, maar bleek ook grote hoeveelheden zenuwgassen, waaronder het zeer krachtige VX, een tweede generatie zenuwgas, op voorraad te hebben. Slechts een luttele milligram hiervan is al een dodelijke dosis voor een mens. Vanaf de jaren zeventig nam de angst toe dat chemische wapens wel eens het wapen bij uitstek voor terroristische groeperingen kon worden. Deze vrees werd werkelijkheid toen de Japanse sekte *Aum Shinrikyo* in 1995 in de metro van Tokio een aanslag met sarin pleegde.⁷⁷ Omdat het lastiger bleek dan verwacht om een volledig zuiver zenuwgas te ontwikkelen, kwamen er slechts twaalf Japanse reizigers om het leven. Ook in het huidige millennium hebben zich al enkele chemische aanvallen uit terroristisch motief voorgedaan. In het voorjaar van 2007 werden in Irak

---

⁷³ Idem, 86 en 91.

⁷⁴ Idem, 231.

⁷⁵ J.B. Tucker, *Toxic Terror. Assessing Terrorist Use of Chemical and Biological Weapons* (New York 2000) 4.

⁷⁶ Tucker, *War of Nerves*, 270.

⁷⁷ Idem, 342 - 346.

enkele aanslagen gepleegd met chloorgas⁷⁸, en in de krant van mei 2009 was te lezen dat Taliban strijders enkele meisjesscholen met een onbekend gifgas hadden bestookt.⁷⁹

3.3 Definiëring chemische wapens

Ruwweg vallen chemische wapens in twee categorieën uiteen, irriterende middelen en dodelijke middelen. Irriterende middelen hebben als doel om vijandige troepen te bemoeilijken hun gevechtsmanoeuvres uit te voeren. Ze dwingen de vijand een gasmasker op te zetten of onbeschermd troepen om hun schuilplaatsen, zoals een bunker, te verlaten. In principe zal het effect van een irriterend chemisch wapen snel afnemen en zal het slachtoffer volledig herstellen. Toch kan een hoge dosis ook op langere termijn klachten veroorzaken, en zelfs de dood tot gevolg hebben. Er zijn twee soorten irriterende gassen: traangassen en niesgassen. Beide werden al in de Eerste Wereldoorlog gebruikt, maar traangassen veruit het meest. Zowel traan-, als niesgassen zijn bij omgevingstemperatuur vaste stoffen en worden verneveld bij gebruik.

De meest alarmerende categorie bestaat uit de dodelijke middelen, die zoals het woord al verraadt, ten doel hebben mensen te doden of voor een langere termijn buiten gevecht te stellen. Gemiddeld overlijdt tien procent van de besmette personen daadwerkelijk. Wel bleek dat er een onevenredig hoog aantal slachtoffers later alsnog ziektes als chronische bronchitis of kanker kreeg. Het tijdstip van inwerkingtreding van de dodelijke middelen varieert. Mensen die met fosgeen- of mosterdgas zijn besmet, sterven vaak pas na een paar pijnlijke dagen, terwijl zenuwgas al binnen een paar minuten dodelijk kan zijn. Er zijn vijf verschillende soorten dodelijke gassen.

In de eerste plaats zijn er de gassen die een vernietigende werking op de luchtwegen uitoefenen. Chloorgas, het eerste op grote schaal toegepaste gifgas, maar ook de effectievere gassen zoals fosgeen of difosgeen behoren tot dit kaliber. Vervolgens zijn er de middelen die er voor zorgen dat het bloed geen zuurstof meer kan opnemen. Een voorbeeld hiervan is blauwzuurgas, dat halverwege de Eerste Wereldoorlog het levenslicht zag, maar weinig succesvol bleek te zijn omdat het niet lukte om er grote dichtheden van op de plaats van bestemming te krijgen. In de Tweede Wereldoorlog kende blauwzuurgas helaas een veel succesvollere toepassing. Het was het gasbestandsdeel dat Zyklon B haar vergiftigende werking meegaf. Eén van de meest bekende soorten, zijn de blaartrekkende middelen. 'Yperiet', 'Hun Stuff', 'Yellow Cross', 'Senfgas', 'Lost'. Allemaal synoniemen voor het beruchtste voorbeeld: mosterdgas. Blaartrekkende middelen veroorzaken grote, pijnlijke en langzaam genezende blaren op de huid, kunnen leiden tot tijdelijke blindheid, maar zijn ook in staat de longblaasjes te vernietigen. Veruit de gevaarlijkste categorie is die van de zenuwgassen, zoals tabun en sarin. Zenuwgassen kunnen zowel door inademing als door de huid heen, het lichaam binnendringen, alwaar ze de enzymen blokkeren die verantwoordelijk zijn voor de doorgifte van signalen. Hierdoor wordt een ander enzym dat verantwoordelijk is voor stimulans van de spieren niet meer afgebroken, met als gevolg dat

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 7 april 2007.

⁷⁹ *Trouw*, 13 mei 2009.

deze spieren voortdurend worden geprikkeld om samen te trekken. Deze verkramping, die het ademen onmogelijk maakt waardoor het slachtoffer overlijdt, verklaart het stuipen van slachtoffers van zenuwgas. Het laatste type is ook meteen het meest obscure en mysterieuze type, aangezien er geen bewijs is dat het ooit ergens is ingezet. Het betreft de psycho-chemische stoffen. Deze beïnvloeden het centrale zenuwstelsel op een dusdanige manier, dat de persoon tijdelijk geen enkele controle over zijn of haar lichaam heeft, irrationeel gaat handelen of begint te hallucineren.⁸⁰

Zenuwgassen en psycho-chemische stoffen komen in deze thesis (vrijwel) niet aan de orde. Hoewel zenuwgassen al in de jaren dertig van de vorige eeuw werden ontdekt, bleef de geest wat betreft de ontdekking en het gebruik ervan, voor de in deze scriptie behandelde periode in de fles. Psycho-chemische stoffen dateren uit een nog latere periode. De vroegst bekende ontdekking stamt uit de jaren vijftig. De indeling van de overige verschillende soorten chemische wapens was al vroeg na de wapenstilstand van de Eerste Wereldoorlog bekend. In 1923 publiceerde de Nederlandse militaire arts D.H. Hiensch een boek over chemische oorlogvoering, waarin hij een onderscheid maakte tussen “zuiver giftige gassen, verstikkende gassen, traanverwekkende gassen, blaasverwekkende stoffen en niesverwekkende stoffen”.⁸¹ Dokter Hiensch speelde ook een rol in het Nederlandse strijdgasprogramma, en zal daarom in hoofdstuk 4 nog een keer terugkomen.

3.4 “Having been justly condemned by the general opinion of the civilized world”

In 1993 werd de *Chemical Weapons Convention* (CWC) gesloten, een algemeen verbod op chemische wapens, inclusief verstrekkende bepalingen voor de verificatie van de naleving ervan. Dit verdrag definieerde een chemisch wapen als elk chemisch product dat door zijn effect een mens en/of dier kan doden, permanent letsel kan toebrengen of tijdelijk kan uitschakelen.⁸²

De definities van de te verbieden wapens in de conventies vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan het einde van het interbellum, waren minder eenduidig dan die uit 1993. Het belangrijkste daaruit voortvloeiende gevolg was dat de meningen verdeeld waren over welke wapens wél en welke niet verboden waren. Deze discussie zou tot het ondertekenen van de CWC in 1993 actueel blijven. In deze paragraaf komen de verschillende omschrijvingen aan bod, die voor deze thesis relevant zijn. Wat werd er nu daadwerkelijk internationaal-rechtelijk aan banden gelegd?

In de in 1899 gesloten conventie van de Eerste Haagse Vredesconferentie kwamen de deelnemende staten overeen om af te zien van het gebruik van projectielen, die als doel hadden “*de répandre des gaz asphyxiants ou délétères*”. Deze algemeen geformuleerde afspraak (niet zo verwonderlijk aangezien er nog weinig informatie beschikbaar was over chemisch geladen wapens) om geen verstikkende of schadelijke gassen te gebruiken,

---

⁸⁰ De indeling is ontleend aan: I.R. Kenyon, D. Feakes (eds.) *The Creation of the Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons. A Case Study in the Birth of an Intergovernmental Organisation* (Den Haag, 2007) 2 - 3.

⁸¹ D.H. Hiensch, *De Gasoorlog* (Den Haag 1923) 20 – 21.

⁸² Kenyon, Feakes, *The Creation of the Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons*, 2.

zorgde net na de Eerste Wereldoorlog voor juridische onduidelijkheid. De alles overheersende vraag was of alle in de oorlog toegepaste chemische wapens, ook die niet met een projectiel waren verschoten, in strijd waren met deze paragraaf.⁸³

Hoewel in de oorlog geen enkel blazoen onbesmet was gebleven, werden enkel het verslagen Duitsland en zijn bondgenoten in het Verdrag van Versailles schuldig bevonden aan het handelen in strijd met de conventie van de Haagse Vredesconferenties. In artikel 171 van het Verdrag werd wel de definitie van het chemische wapentuig concreter omschreven. Het was de Centralen niet langer toegestaan “*asphyxiating, poisonous or other gases and all analogous liquids, materials or devices*”, oftewel verstikkende, giftige of andere gassen en overige soortgelijke vloeistoffen, materialen of apparaten, te gebruiken, te ontwikkelen of in te voeren. Deze omschrijving werd overgenomen in het nimmer in werking getreden Verdrag van Washington uit 1922 en in het meest gezaghebbende chemisch wapenverdrag tot de jaren negentig van de vorige eeuw, het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog van 1925. Ondanks dat deze omschrijving vele malen minder dubbelzinnig was dan haar voorganger, bleek deze toch voor verschillende interpretaties vatbaar. Tijdens de besprekingen van het Gasprotocol merkte de gedelegeerde van Polen op dat het hem verstandig leek om ook een verbod op het gebruik van bacteriologische wapens in de uiteindelijke conventie op te nemen. Geen enkele gedelegeerde protesteerde tegen dit voorstel, maar interessant was dat de Franse gedelegeerde meende dat bacteriologische wapens al onder de te verbieden “verstikkende, giftige of andere gassen en overige soortgelijke vloeistoffen, materialen of apparaten” vielen. Vanzelfsprekend maakte Frankrijk geen bezwaar om voor de duidelijkheid een apart artikel over bacteriologische wapens op te nemen, maar het illustreert de verschillende zienswijzen.⁸⁴

Hoewel er over bacteriologische oorlogvoering vlot overeenstemming werd bereikt, mislukten twee andere pogingen om de reikwijdte te vergroten. De eerste poging was om ontvlambare wapens, zoals vlammenwerpers, toe te voegen aan de te verbieden wapens die op de op handen zijnde ontwapeningsconferentie van 1932 ter sprake zouden komen. Het initiatief van het Koninkrijk Joegoslavië werd gehonoreerd en ontvlambare wapens, die vergelijkbare chemische eigenschappen hadden, werden toegevoegd aan de *Special Committee on Chemical, Incendiary and Bacterial Weapons*. Deze commissie onderzocht de haalbaarheid van het verbieden van de voornoemde wapens.⁸⁵ Een heter hangijzer was het onderwerp traangas. Behoorde deze categorie strijdgassen, die slechts in zeer grote dosering dodelijk konden zijn, ook tot de verboden middelen? In aanloop naar de grote ontwapeningsconferentie in 1932 stak dit probleem de kop op. De Britten meenden, om de twijfel over dit onderwerp weg te nemen, dat traangassen wel degelijk onder de verboden “andere gassen” in de verbodsbepaling vielen. De Fransen deelden deze mening. De

---

⁸³ Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), *The Problem of Chemical and Biological Warfare. A Study of the historical, technical, military, legal and political aspects of CBW, and possible disarmament measures. Volume IV: CB Disarmament Negotiations, 1920 – 1970* (Stockholm 1971) 21.

⁸⁴ *Idem*, 22.

⁸⁵ *Ibidem*.

Verenigde Staten hadden een ander zienswijze. Zij vonden het weinig zinvol om een gas in oorlogstijd te verbieden dat hen een humaan middel leek, en dat - nog belangrijker - binnen de landsgrenzen in vreedstijd werd ingezet om de eigen bevolking bij rellen in bedwang te houden. Pas toen enige vorm van eigen gebruik werd toegestaan, gingen de Verenigde Staten overstag. De ontwapeningsconferentie faalde echter jammerlijk. Hierdoor bleek de hoop om de reikwijdte te vergroten met ontvlambare wapens en traangassen ijdel en bleven de meningen verschillen.⁸⁶ Halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw werd dit meningverschil plotseling weer actueel. In reactie op aantijgingen vanuit het Warschaupact verdedigden de Verenigde Staten opnieuw de stelling dat traangassen (en ontbladeringsmiddelen) niet onder de verbodsbepalingen van het Gasprotocol van 1925 vielen, wat niet verwonderlijk is, aangezien de Amerikanen hier (het traangas CS en het roemruchte ontbladeringsmiddel *Agent Orange*) veelvuldig gebruik van hadden gemaakt in de Vietnamoorlog.⁸⁷

3.5 “A higher form of killing” óf “perverted science”?

De titel van deze paragraaf is ontleend aan uitspraken van twee Nobelprijswinnaars, de een voor scheikunde in 1918, de ander voor literatuur in 1953. De Duitser Fritz Haber won in 1918 de prestigieuze prijs voor de synthese van ammoniak, de Engelsman Winston Churchill won de prijs 45 jaar later vrij onverwacht voor zijn literaire oeuvre over geschiedenis. Habers triomf deed evenzeer de wenkbrauwen fronsen. Weliswaar gaf zijn werk met ammoniak terecht aanleiding voor bekroning, hij was evenwel de geestelijk vader van het Duitse strijdgasproject uit de Eerste Wereldoorlog. Hoewel zijn vrouw zich om deze reden van het leven beroofde, meende Haber dat chemische oorlogvoering allerminst verwerpelijk was. Althans, niet verwerpelijker dan andere geaccepteerde manieren van strijdvoeren. Hij vond zelfs dat het militaire gebruik in de toekomst niet langer genegeerd mocht worden, het was immers “*a higher form of killing*”. Haber sprak vaak over wapenontwikkeling en stelde dat het geweer het zwaard had vervangen, en dat het geweer nu plaats moest gaan maken voor gas. Gas was immers een nieuwere en verbeterde technologie, die de manier van oorlogvoeren op een hoger intellectueel niveau zou brengen, oftewel een hogere manier van doden. Daarbij leende het gaswapen zich volgens Haber uitmuntend voor Duits gebruik. De chemicus vond de psychologische kant van een chemisch wapen zeer belangrijk en meende dat de Duitsers door hun strakke discipline beter bestand waren tegen de mentale druk.⁸⁸ Het is niet helemaal duidelijk wanneer Haber zijn beroemde uitspraak heeft gedaan, waarschijnlijk heeft hij deze woorden regelmatig tijdens lezingen gekozen. Zeker is wel dat hij het niet tijdens zijn rede na de inontvangstneming van de Nobelprijs heeft uitgesproken. De journalisten R. Harris en J. Paxman claimden van wel en publiceerden het pontificaal op het titelblad van hun uit 2002

---

⁸⁶ Idem, 23.

⁸⁷ Idem, 28.

⁸⁸ <http://www.ssew.nl/a-higher-form-killing-een-uitspraak-fritz-haber> (29-12-2009). Een artikel met de titel ‘*A Higher Form of Killing*’. Een uitspraak van Fritz Haber? van E.R.J. Wils die veelvuldig heeft gepubliceerd over de geestelijk vader van het Duitse gifgasprogramma in de Eerste Wereldoorlog, Fritz Haber.

daterende boek *"A Higher Form of Killing. The Secret History of Chemical and Biological Warfare"*.⁸⁹ Het zal de schrijvers ongetwijfeld geen windeieren hebben gelegd en droeg bij aan de mythevorming rond Haber, maar het was een verzinsel. Het zou ook niet binnen het gedachtegoed van de Nobel-Stichting passen.

De tweede frase, *'perverted science'*, is afkomstig van een radiotoespraak die Winston Churchill op 24 augustus 1941 hield over wat er zou gebeuren als Nazi-Duitsland de overwinning mocht opeisen. De premier doelde op Hitlers oorlogsmachine, die het product was van een verdorven wetenschap. Of Churchill op dat moment al op de hoogte was van het Duitse chemische potentieel is de vraag, maar met terugwerkende kracht had hij zeker de Duitse zenuwgassen hieronder gerekend. Ondanks deze krachtige oorlogsretoriek, was Churchill geen volledig tegenstander van het gebruik van gas. Toen Engeland in 1919 geconfronteerd werd met rebellerende Irakese stammen, zag hij wel heil in het gebruik van gifgas. Sterker nog, hij begreep niet waarom sommigen hier zo moeilijk over deden. Wat critici van Churchill echter nog wel eens verzuimen te vermelden, is dat de staatsman niet doelde op het gebruik van dodelijke gassen, maar dat het hem ging om traangassen. Hij verwoordde dit uiterst amusant: *"It is sheer affectation to lacerate a man with the poisonous fragment of a bursting shell and to boggle at making his eyes water by means of lachrymatory gas"*.⁹⁰

Maar welke titel dekt de lading het best? Vooropgesteld, oorlogvoeren is hoe dan ook inhumain. Gaat chemische oorlogvoering echter nóg een stap verder en is het wel degelijk een uiting van verdorven wetenschap of is het toch een meer intellectuele methode van wapenvoering? Internationaal-rechtelijk zijn de in het interbellum gesloten conventies rechtlijnig, aangezien het chemisch wapen voortdurend werd omschreven als *"having been justly condemned by the general opinion of the civilized world"*, of vrij vertaald een niet geciviliseerd wapen, alhoewel dat begrip alleen al een contradictio in terminis lijkt. De cijfers van het enige grootschalige chemische conflict van de geschiedenis geven echter een ander beeld. In de Eerste Wereldoorlog was globaal een miljoen soldaten het slachtoffer geworden van de gasoorlog. Hiervan overleed nog geen tien procent, ongeveer 90.000 doden, waarvan het merendeel te betreuren was in het slecht beschermde en matig chemisch getrainde Russische leger.⁹¹ Een vergelijking met de aantallen slachtoffers van conventionele wapens leert dat dit sterftcijfer aantoont dat chemische wapens in ieder geval niet inhumaner zijn dan de geaccepteerde categorie wapens. Hoe komt het dan dat chemische oorlogvoering altijd onderhevig is geweest aan hevige veroordeling?

Nieuwe en onbekende wapens zijn in de geschiedenis voortdurend veroordeeld. Zo laakte Paus Innocentius II op het Tweede Concilie van Lateranen in 1139 het gebruik van het "jegens God haatdragende" wapen, de kruisboog. Een dergelijk wapen dat vanaf grote afstand iemand kon uitschakelen kon toch niet geschikt zijn voor Christelijk gebruik. Vanzelfsprekend speelde op de achtergrond een groter bezwaar. Ook het voetvolk kon dit

---

⁸⁹ R. Harris, J. Paxman, *A Higher Form of Killing. The Secret History of Chemical and Biological Warfare* (New York 2002).

⁹⁰ C.R. Paige, *Canada and Chemical Warfare 1939 - 1945* (2009), 6. Masterthesis voor de faculteit Geschiedenis op de Universiteit van Saskatchewan, Canada.

⁹¹ Tucker, *War of Nerves*, 20.

nieuwe wapen hanteren, wat een gevaarlijke en ongewenste verschuiving van de machtsverhoudingen teweeg kon brengen.⁹² De woorden van de kerkvorst maakten weinig indruk. De kruisboog zou nog zeker vierhonderd jaar een geducht wapen blijven. Langzaamaan won de kruisboog aan acceptatie, en hetzelfde gold voor het geweer, explosieven en onderzeeërs. Het gaswapen maakte echter geen vergelijkbare ontwikkeling door. Het chemische wapen heeft constant in de taboesfeer gezeten en is daar nooit uitgekomen. Zelfs op het moment dat het gebruik ervan meer dan opportuun leek, zagen militaire bevelhebbers er toch van af. Het duidelijkste voorbeeld was het uitblijven van massale inzet van chemische wapens in de Tweede Wereldoorlog.

Er is algemene consensus dat drie grote factoren hiervoor verantwoordelijk waren. In de eerste plaats waarschuwden de geallieerden en de As elkaar dat als een van de partijen een chemische oorlog zou ontketenen, de andere partij dit op extreme wijze zou vergelden. Daarnaast waren de soldaten niet goed genoeg getraind in het gebruik van strijdgassen. Het laatste belangrijke motief was dat bij regeringen, onder druk van de publieke opinie en de verbodsbepaling van het Gasprotocol van 1925, een gevoel van afschuw was ontstaan om toevlucht tot chemische wapens te nemen.⁹³

Twee andere regelmatig genoemde redenen voor het uitblijven, kunnen op minder consensus rekenen. Zo was er twijfel over het militaire nut van chemische wapens, aangezien het effect afhankelijk was van het weer en andere factoren. Op zichzelf is dit een valide argument, maar de succesvolle landingen op de stranden van Normandië begin juni 1944 door de Geallieerden, zouden een stuk minder geslaagd zijn geweest, als de Duitsers wel chemische wapens hadden gebruikt. Het weer op 6 juni was weliswaar verre van ideaal voor de inzet van strijdgassen. Harde wind en regen teisterden de Franse kust en de landingstranden. Toch meent chemisch wapen-expert J.B. Tucker dat de Duitsers ondanks het slechte weer, weerstand hadden kunnen bieden aan de geallieerde opmars en deze zelfs met zes maanden hadden kunnen uitstellen, als zij de troepen met mosterdgas of het in het geheim vervaardigde zenuwgas tabun hadden bestookt.⁹⁴ De landingen op een relatief kleine kuststrook door troepen, waarvan het merendeel geen gasmasker bij zich droeg, leenden zich bij uitstek voor een chemische aanval van Duitse zijde. De geallieerde 'War-planners' hielden dan ook rekening met een dergelijke Duitse wanhoopsaanval. Daarom waren in de voorbereiding op D-Day grote voorraden chemische bommen naar Engeland versleept en werden piloten getraind in het afwerpen ervan. De waarschuwende werking van vergelding, hetgeen nog even duidelijk door Roosevelt en Churchill aan het adres van Berlijn werd herhaald, moest de Duitsers op andere gedachten brengen.⁹⁵ Gezien de geallieerde superioriteit in de lucht destijds en de verwachting dat zowel de Amerikanen als de Britten daad bij woord zouden gaan voegen, mocht de Duitse bevolking van geluk spreken dat het gebruik van chemische wapens uitbleef. Gezien dit voorbeeld,

---

⁹²Röling, 'Volkenrechtelijke aspecten van chemische wapens', 37.

⁹³Price, 'A Genealogy of the Chemical Weapons Taboo', 74.

⁹⁴Tucker, *War of Nerves*, 65.

⁹⁵Idem, 64 - 65.

lijkt het argument over de twijfels aan het militaire nut weinig houdbaar en valt deze uiteindelijk in het niet bij (of onder) het argument van de angst voor vergelding.

Opmerkelijk genoeg wordt ook vaak Hitlers persoonlijke afkeer voor chemische wapens als reden gezien voor het uitblijven van een bevel de wapens te gebruiken. In 1918, als jong korporaal, was hij getroffen door een mosterdgasaanval en tijdelijk blind geraakt. Dit zou zoveel antipathie bij de Duitse leider hebben veroorzaakt, dat hij zichzelf nooit aan dergelijke praktijken schuldig zou hebben willen maken. Dit argument is vaak onder hoongerop weggewuifd. Immers, Hitlers ethische kant dient niet te worden belicht. De emotionele reacties op de indrukwekkende speelfilm '*Der Untergang*', waren hier een treffend voorbeeld van. Toch diende er zich in de laatste dagen van de Tweede Wereldoorlog een merkwaardige paradox aan. Hitlers naderende nederlaag maakte hem zo radeloos en getergd dat hij het bevel gaf om het gehele land systematisch in as te leggen. De tactiek van de verschroeide aarde. Zo wilde hij voorkomen dat de geallieerden de hand zouden leggen op de Duitse vitale activa, zoals de energiecentrales, de industrie, transportsystemen, et cetera. Om het welzijn van het Duitse volk, dat in zijn ogen had gefaald en zijn leiderschap niet langer waard was, bekommerde Hitler zich niet meer. Zijn onderdanen mochten met hem mee in de afgrond gesleurd worden. Onder andere door tussenkomst van bewapeningsminister Albert Speer werden de vernietigingsplannen van de *Führer* afgewend. Speer overwoog zelfs om Hitler in zijn bunker met het zenuwgas *tabun* om te brengen.⁹⁶ Ondanks dat de nazi-dictator alle realiteitszin had verloren en bovendien geen enkel medelijden meer had met zijn eigen volk, verordonneerde hij niet een totalen chemischen Krieg. Honderdduizenden tonnen gifgas, waaronder fosgeen-, mosterd- maar ook de vooruitstrevende en unieke zenuwgassen, bleven onaangeroerd en zouden in de begerige handen van de geallieerden vallen. Waarom Hitler zijn uitzonderlijke wapentuig ook op het laatste moment niet gebruikte, zal altijd een raadsel blijven. Mogelijk had Hitlers beslissing te maken met de opmerkelijke en diepgewortelde taboesfeer, waar chemische wapens zich in bevinden.

Politicoloog R.M. Price heeft onderzoek gedaan naar het chemisch wapentaboe en meent dat het intrinsieke karakter van het chemische wapen hier mede debet aan is. Eén van de intrinsieke aspecten was de associatie met gif. Hoewel in de Romeinse tijd het gebruik van gif al veroordeeld werd, ligt de oorsprong van het Europese giftaboe ergens tussen de vijftiende en achttiende eeuw. Een beschouwing van Hugo de Groot uit 1625, '*de Jure Belli ac Pacis*' ('over het recht van oorlog en vrede'), heeft hieraan bijgedragen. In zijn verhandeling stelde Grotius dat koningen minder gevaar liepen om gewond te raken dan gewone burgers, tenzij de koningen met gif werden belaagd. De enige bescherming die dan geboden kon worden was ofwel het ontzag voor de wet ofwel de angst voor eerverlies. Een tweede aspect was het aloude ideaal van de vrouwelijke verleiding en de schandelijke dood door gif, in plaats van de glorieuze en nobele dood veroorzaakt tijdens een open, fysiek duel van man tot man. De duellist is oprecht, sterk en eerlijk. De gifmenger is sluw,

---

⁹⁶ Tucker, *War of Nerves*, 75.

bedrieglijk en zwak. Het gevecht is daardoor ongelijk, want de gifmenger compenseert zijn fysieke ondergeschiktheid met geheime superieure kennis.⁹⁷ Juist om deze twee eigenschappen, het potentiële effect en het onvermogen zich ertegen te wapenen, is gif als middel van geweld gestigmatiseerd.

In de aanloop naar de Haagse Vredesconferentie speelde dit giftaboe mee, tezamen met de angst dat het welzijn van burgers in het geding zou raken. Het unieke aan de Haagse verbodsbepaling over gasprojectielen was echter dat deze een absoluut karakter had. Het betekende niet de gasprojectielen op het slagveld wel werden toegestaan, mits de burgers buiten het gevecht bleven. Blijkbaar werd er geanticipeerd op een nieuwe nog onbekende technologie en werden gasprojectielen in een eigen afzonderlijke categorie geplaatst.⁹⁸ Omdat de bepaling gedurende de Eerste Wereldoorlog op zijn zachtst gezegd met de voeten werden getreden, is er in de historiografie weinig aandacht besteed aan het belang van de Haagse conventies in het voorkomen van de chemische oorlog. Ten onrechte, meent Price. Deze hadden wel degelijk effect, aangezien het de Franse en Britse besluitvorming omtrent chemische wapens beïnvloedde. Price gaat zelfs nog verder door te stellen dat de praktijken in de Eerste Wereldoorlog aantoonde dat de Haagse vredesconferenties een klimaat hadden weten te scheppen dat chemische oorlogvoering een schending van geaccepteerd gedrag was en daarom bestraft moest worden.⁹⁹ Het internationaal-rechtelijk discours droeg derhalve bij aan het versterken en politiseren van het taboe op chemisch wapens. Het maken van chemische oorlogvoering tot een politieke zaak, speelt een grote rol in de these van Price. Hij hecht veel waarde aan het gedrag van de hoogste beleidsbepalers tijdens de ontwapeningsgesprekken in het interbellum voor de constructie van het chemisch wapentaboe. Vooral de Britse gedelegeerde Balfour en de Amerikaanse gedelegeerde Root braken tijdens het de besprekingen van het Verdrag van Washington in 1922 een lans voor de handhaving en herbevestiging van de chemische verbodsbepaling, ook al ontnamen zij hun eigen naties met deze opstelling een interessante militaire mogelijkheid.¹⁰⁰

Al deze zaken, het verband tussen chemische wapens en 'the weapon of the weak' oftewel vergif waartegen geen verdediging mogelijk zou zijn, het internationaal-rechtelijke discours, de stigmatisering en politisering op een hoog politiek niveau, droegen bij aan het chemisch wapentaboe, niet zozeer als een simpele optelsom, maar eerder als een complex spanningsveld, dat op elkaar inwerkte. De intensiteit van deze wisselwerking fluctueerde over de jaren, maar heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat er een traditie is ontstaan waarin het gebruik van chemische wapens wordt veroordeeld en het als ongewenst gedrag tussen geciviliseerde naties wordt gedefinieerd.¹⁰¹ Dit taboe op chemische wapens zal ongetwijfeld invloed gehad hebben op Churchills overwegingen over 'perverted science'. Is chemische oorlogvoering een uiting van verdorven wetenschap? Absoluut, lijkt het juiste antwoord. Is

---

⁹⁷ Price, 'A Genealogy of the Chemical Weapons Taboo', 81.

⁹⁸ Idem, 90.

⁹⁹ Idem, 91.

¹⁰⁰ Idem, 94.

¹⁰¹ Idem, 102 - 103.

het schandelijker dan de vinding van buskruit, de mortiergranaat of andersoortige ellende? Een vergelijkbaar stellig antwoord valt hier moeilijker op te geven. Het weinig tastbare maar toch nog altijd actuele taboe vertroebelt dusdanig het beeld, dat emotie en ratio moeilijk van elkaar te scheiden zijn.

3.6 Conclusie

Chemische oorlogvoering was geen pril verschijnsel, alhoewel de chemische bom pas echt barstte in de Eerste Wereldoorlog. Hetzelfde gold voor de juridische veroordeling, waarvan de definitie niet altijd even eenduidig is geweest. Het gevolg daarvan was dat er decennia lang is gesoebat welke type chemische wapens wel, en welke niet onder de verbodsbepalingen vielen. Ondanks deze onzekerheid bleef een vergelijkbaar groot chemisch conflict als in de jaren 1915 - 1918 in de verdere twintigste eeuw uit. Gezien de immense voorbereidingen in aanloop naar en opgebouwde voorraden chemische strijdmiddelen tijdens de Tweede Wereldoorlog, mag dit een wonder heten. Een samenspel aan redenen lag hieraan ten grondslag. Een niet onbelangrijke onderdeel van dit samenspel lijkt de angst voor vergelding te zijn. Een andere was het taboe dat om chemische wapens heen zweeft. Een vaak onderschat, maar toch ook gewichtig motief was de internationaal-rechtelijke afwijzing van chemische oorlogvoering. Deze in conventies vervatte veroordeling en de aanloop daarnaar toe, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

H4

het internationale debat

4.1 Inleiding

Net als de toepassing van chemische oorlogvoering, was ook de veroordeling ervan geen recent verschijnsel. In de Romeinse tijd spraken juristen al schande van het vergiften van bronnen, "*armis bella non venenis gera*", ofwel een oorlog wordt gevoerd met wapens, niet met gif. In 1675 sloten het Duits-Roomse Rijk en Frankrijk in Straatsburg een bilaterale overeenkomst om af te zien van het gebruik van vergiftige kogels tijdens oorlogen tussen de twee staten.¹⁰² Anderhalve eeuw later, met de opkomst van de chemische industrie in de negentiende eeuw en de daarmee gepaard gaande mogelijkheden om chemische wapens te ontwikkelen, kwam chemische oorlogvoering steeds regelmatig op de agenda van internationale conferenties te staan. In 1874 nam de Russische Tsaar Alexander II het voortouw om een conferentie te organiseren over het oorlogsrecht te land. De conferentie resulteerde in de Verklaring van Brussel, waarin een verbod op het gebruik van gif of vergiftigde wapens werd opgenomen. Aangezien niet alle van de vijftien deelnemende staten de Verklaring als een bindende overeenkomst wensten te zien, werd deze nimmer geratificeerd. Toch maakte deze Verklaring de weg vrij voor de Vredesconferenties van 1899 en 1907.¹⁰³

In dit hoofdstuk worden alle, van 1899 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ondernomen pogingen om het gebruik van chemische wapens aan banden te leggen besproken. De nadruk wordt gelegd op de problematiek om enerzijds consensus onder de lidstaten te verkrijgen en anderzijds de moeilijkheid om tot een controleerbare verbodsbepaling te komen. Doorgaans werd het overleg onder auspiciën van de Volkenbond gevoerd, maar ook buiten de voorloper van de Verenigde Naties om, was chemische ontwapening onderwerp van gesprek. Hoewel chemische oorlogvoering vaak niet meer dan een voetnoot binnen een breder ontwapeningskader was, werd toch veel aandacht besteed aan, en energie gestoken in een inperking van het gebruik ervan. De Haagse Vredesconferenties, waar de eerste grote inspanningen werden gedaan om chemische oorlogvoering in het oorlogsrecht te codificeren, zullen de spits afbijten.

---

¹⁰² Tucker, *War of Nerves*, 10.

¹⁰³ A. Roberts en R. Guelff, *Documents on the Laws of War* (Oxford 2000) 68.

Ondanks dat er hier niet veel concrete resultaten werden geboekt, leken deze toch de basis te hebben gelegd voor een intensievere juridische samenwerking tussen de staten.¹⁰⁴ De Eerste Wereldoorlog speelde de totstandkoming van een internationale rechtsorde echter parten.

4.2 *Ius in Bello*: Vredesconferenties Den Haag 1899 en 1907

In de zomer van 1899, van 18 mei tot 29 juli, was de Hofstad het toneel van de Eerste Haagse Vredesconferentie. Op initiatief van de, door beroemde pacifisten (onder wie Bertha von Suttner) geïnspireerde Russische Tsaar Nicolaas II kwamen 26 staten bijeen om te spreken over beperking van de bewapening. Eén van de redenen om de conferentie te organiseren, was het sombere toekomstbeeld dat nieuwe technische ontwikkelingen bepalend zouden worden op het slagveld. Chemische strijdmiddelen waren hier slechts één voorbeeld van. Hoewel de deelnemende staten er niet in slaagden om tot enig ontwapeningsverdrag te komen, resulteerde de conferentie wel in een drietal conventies (over de behandeling van schipbreukelingen, over de regels van oorlogvoering te land en over vreedzame beslechting van conflicten) en in drie verdragen. Naast een verdrag dat het verbod om explosieven vanuit luchtballonnen naar beneden te werpen, en een verdrag dat het gebruik van dumdkogels tegenging, werd ook afgesproken om af te zien van projectielen die uitsluitend ten doel hadden verstikkende gassen te verspreiden.

De crux bij deze op het oog juridisch goed verwoorde verbodsbepaling op gasprojectielen zat in de bepaling “uitsluitend ten doel”, of zoals in de officiële Franse tekst “*but unique*”. Tijdens het debat op de conferentie werd besloten dat de scherfwerking van een projectiel de gifwerking moest overtreffen. Bij de detonatie van bijvoorbeeld een groot kaliber brisantgranaat kwamen namelijk eveneens grote hoeveelheden giftige gassen, vooral koolmonoxide, vrij. Om de beschuldiging van het starten van een chemische oorlog te voorkomen, werd besloten het woord “uitsluitend” aan de bepaling toe te voegen.¹⁰⁵ Dit bracht uiteraard met zich mee dat het voor een deel vullen van een projectiel met een chemische substantie niet in strijd was met het Haagse verdrag, mits de explosieve werking maar groot genoeg was. Daarnaast was deze veroordeling op het gebruik alleen van toepassing op oorlogen tussen naties die partij waren bij het verdrag. Op 4 september 1900 trad het verdrag in werking.¹⁰⁶ De Verenigde Staten ondertekenden niet. De Amerikaanse generaal A.T. Mahan verklaarde dat het niet minder humaan was om de vijand met gifgas te doden, dan hem in het water na een torpedo-aanval op zijn schip te laten verdrinken.¹⁰⁷ In de slotverklaring van de Vredesconferentie van 1899 stond opgetekend dat, mocht er over de besproken onderwerpen geen overeenstemming worden bereikt, er een tweede conferentie moest worden georganiseerd.

---

¹⁰⁴ R. van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919 – 1946* (Amsterdam 1999) 21.

¹⁰⁵ S. Schilderman, *De Chemische Oorlog* (Arnhem 1927) 6.

¹⁰⁶ Roberts, Guelff, *Documents on the Laws of War*, 60.

¹⁰⁷ Schilderman, *De Chemische Oorlog*, 6.

Rusland leek aanvankelijk het initiatief voor de organisatie niet te willen nemen vanwege zijn betrokkenheid bij de oorlog met Japan in 1904-1905, maar in 1906 was het toch weer tsaar Nicolaas die verschillende staten uitnodigde om deel te nemen aan een tweede Haagse Vredesconferentie. Vierenveertig Staten namen deel aan de conferentie die van 15 juni tot 18 oktober 1907 plaatsvond. Wederom was het belangrijkste onderwerp de vermindering van bewapening, en wederom lukte het niet hierover overeenstemming te verkrijgen. Wel werden veertien conventies gesloten. Eén van deze conventies had betrekking op de regulering van wetten en gebruiken van de landoorlog.¹⁰⁸ Conventie IV, sectie II, hoofdstuk I, artikel 23(a) bepaalde dat het verboden was gif of vergiftigde wapens in een landoorlog in te zetten. Een herhaling van de tekst van de niet geratificeerde Verklaring van Brussel uit 1874. In hetzelfde artikel werd onder sub e daaraan toegevoegd dat het tevens verboden was wapens, projectielen of andersoortige materialen te gebruiken die onnodig lijden konden veroorzaken.¹⁰⁹ Het laatste verbod leek weinig houdbaar. Het was duidelijk dat acties die op burgers gericht waren hieronder zouden vallen, maar op het slagveld was het moeilijk om onnodig lijden te definiëren. Een succesvolle actie, die weliswaar veel lijden met zich bracht, was niet in strijd met dit artikel. Ook het eerstgenoemde artikel was niet geheel duidelijk in zijn doelstellingen. Het was de vraag of een giftig gas ook onder de noemer gif viel, of dat er eerder gedacht moest worden aan bijvoorbeeld het vergiftigen van vijandelijke waterbronnen. Ondanks de vele onduidelijkheden trad het verdrag op 26 januari 1910 in werking. De overeengekomen bepalingen bij beide Haagse Vredesconferenties speelden wel degelijk een rol, maar konden de belligerenten er uiteindelijk niet van weerhouden in de oorlog, die vier jaar later losbarstte, op grote schaal gebruik te maken van gaswapens, inclusief projectielen.

4.3 Verdrag van Versailles 1919, artikel 171

Dat in de Eerste Wereldoorlog niet in de (zij het enigszins onduidelijke) geest van de Vredesconferenties werd gehandeld kan met recht een understatement genoemd worden. Toch werd op deze bepalingen na de wapenstilstand een beroep gedaan.¹¹⁰ De geallieerde *Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcements of Penalties* betichtte Duitsland van het starten van de chemische oorlog.¹¹¹ Ter verdediging voerde het verslagen Duitsland in het verweerschrift "Die Deutsche Kriegführung und das Völkerrecht" aan dat Frankrijk als eerste gifgas (een traangasgranaat) had gebruikt en dat bij de eerste Duitse gasaanval in de buurt van Ieper cilinders waren gebruikt in plaats van projectielen.¹¹² Het Duitse verweer had vanzelfsprekend geen enkele kans van slagen. De publieke verontwaardiging over het gebruik van strijdgassen, en vooral de rol van Duitsland hierin, was groot. Het gebruik van giftige en verstikkende gassen was één van de

---

¹⁰⁸ Roberts, Guelff, *Documents on the Laws of War*, 68.

¹⁰⁹ Idem, 77.

¹¹⁰ Röling, 'Volkenrechtelijke aspecten van chemische wapens', 39.

¹¹¹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 42.

¹¹² Schilderman, *De Chemische Oorlog*, 8.

oorlogsmisdaden die Duitsland ten laste gelegd werden. Als gevolg hiervan werd op 28 juni 1919 in het Verdrag van Versailles in artikel 171 besloten dat:

“The use of asphyxiating, poisonous or other gases and all analogous liquids, materials or devices being prohibited, their manufacture and importation are strictly forbidden in Germany. The same applies to materials specially intended for the manufacture, storage and use of the said products or devices.”¹¹³

Het verbod gold ook voor de Duitse bondgenoten Bulgarije, Oostenrijk en Hongarije. De Amerikanen en de Britten handelden allerminst belangeloos bij het invoegen van artikel 171. De Engelse en de Amerikaanse Generale Staven waren er van overtuigd dat chemische wapens in de toekomst een belangrijke rol zouden gaan spelen. Daarnaast waren zij zeer goed op de hoogte van 's werelds meest ontwikkelde chemische industrie, de Duitse. In hun ogen een gevaarlijke combinatie. Op 15 april 1919 dienden de Britten zelfs een officieel voorstel in dat de Duitsers alle chemische processen, die voor de oorlogsindustrie waren gebruikt, moesten prijsgeven. Merkwaardig genoeg betichtten de Amerikanen de Britten vervolgens van het hebben van economische motieven in plaats van militaire. Omdat de Britten er niet in slaagden deze aantijging te pareren, gingen zij akkoord met het voorstel, dat uiteindelijk artikel 171 zou vormen.¹¹⁴

Leraar aan de Utrechtse militaire Gasschool en de naoorlogse minister van Oorlog, A.J.H.L. Fiévez onderschreef de belangrijkste achterliggende motieven eveneens. “Duitschlands bewapening moest *gecontroleerd* kunnen worden; aanvankelijk door de intergeallieerde controle-commissie, later door den Volkenbond. Geschut, handgranaten, oorlogsschepen *zijn* te controleren. Stond men echter aan Duitschland toe op beperkte schaal eveneens chemische oorlogsvoorbereidingen te treffen, dan zou de controle hierop een wassen neus zijn, daar de chemische oorlogsindustrie voor een zeer groot deel samenvalt met de chemische vredesindustrie en daardoor oncontroleerbaar wordt. Bovendien zou Duitschland, indien men het chemische strijdmiddelen toegestaan had, hierin een zéér machtig wapen bezitten. Want door zijn enorme chemische industrie (I.G. Farbenindustrie A.G. !! – de vervaardiging van oorlogsgassen loopt voor een goed deel parallel met de fabricage van kleurstoffen!) zou het direct reeds een geweldigen voorsprong hebben op b.v. Frankrijk – *dit* is de reden van het verbod van Versailles en met de meerdere of mindere “humaniteit” van strijdgassen heeft het *niets* te maken.”¹¹⁵

4.4 1920 - 1922: chemische wapens op de Volkenbond agenda

In 1919 werd de Volkenbond opgericht. Voor het eerst in de geschiedenis gingen staten op multilateraal niveau samenwerken om de onderlinge vrede te behouden. De Haagse

¹¹³ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 42.

¹¹⁴ E.M. Spiers, *Chemical Warfare* (Londen 1986) 35.

¹¹⁵ A.H.J.L. Fiévez, *Prof. dr. Van Embden en de Gasoorlog* (Cuyk, jaartal onbekend, waarschijnlijk 1928) 8 – 9.

Vredesconferenties waren op juridisch niveau op hun beurt weer een voorloper van de Volkenbond. Weliswaar leverden beide conferenties weinig resultaat op, toch legden zij het fundament voor een intensievere juridische samenwerking. Daarnaast wakkerden deze internationale conferenties bij internationalisten en pacifisten zelfs het gevoel aan dat het mogelijk was om staten door middel van internationale samenwerking dichterbij elkaar te brengen.¹¹⁶ De Eerste Wereldoorlog was dan ook een flinke streep door de rekening. De Amerikaanse president T.W. Wilson, in de overtuiging dat het vooroorlogse statenstelsel zijn beste tijd had gehad, maakte zich sterk om een einde te maken aan de internationale anarchie. Volgens hem was dit de reden dat de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken. Teveel staten werden geleid door zelfzuchtige autocraten en militaristen. Oorlogsmoe als de wereld was, leek de tijd volgens Wilson rijp voor de democratisering van het buitenlands beleid van verschillende staten. Verder moesten alle staten het recht krijgen zichzelf te besturen, zodat er een internationale gemeenschap van soevereine, gelijkrechtelijke staten zou ontstaan. Binnen deze nieuwe wereldorde moest het gemeenschappelijk belang prevaleren boven het individuele. Potentiële conflicten zouden dan door heilzame diplomatie in de kiem gesmoord kunnen worden. De oplossing volgens Wilson, al uitgesproken in een rede voor de Senaat op 22 januari 1917, was het stichten van een *League of Nations*, oftewel een Volkenbond. De principes waarop deze bond zich baseerde, moesten worden vastgelegd in een manifest, een internationaal sociaal contract.¹¹⁷ Iets meer dan twee jaar nadien, na velerlei strubbelingen, was de definitieve tekst van het Verdrag van Versailles klaar. Het statuut van de Volkenbond was hiervan een integraal onderdeel, de 26 artikelen van het Volkenbondsverdrag vormden de eerste artikelen van het Verdrag van Versailles.¹¹⁸

Op 10 januari 1920 trad het Volkenbondsverdrag daadwerkelijk in werking. Artikel 8 van dit verdrag ging over de vermindering van bewapening en stipuleerde dat “the maintenance of peace requires the reduction of national armaments to the lowest point consistent with national safety and the enforcement by common action of international obligations”.¹¹⁹ Chemische ontwapening was slechts één van de vele onderwerpen die op de agenda stonden, maar omdat het gebruik van chemische strijdmiddelen tijdens de Eerste Wereldoorlog zoveel afschuw had gewekt, kwam het al snel tijdens de vergaderingen van de Raad aan bod. De Raad was het belangrijkste orgaan van de Volkenbond en gaf advies over situaties die mogelijk een bedreiging vormden voor de vrede. Zij bestond uit vier permanente (het Verenigd Koninkrijk, Japan, Italië en Frankrijk) en vier periodiek gekozen leden. Tijdens de vijfde vergadering van de Raad, drie maanden na de inwerkingtreding van het Volkenbondsverdrag, bracht de Britse afgevaardigde het onderwerp chemische oorlogvoering ter tafel. De Britten streefden al langer naar chemische ontwapening. Tijdens de besprekingen van het Verdrag van Versailles hadden zij zelfs al een voorzichtige oproep gedaan. Toen echter bleek dat andere grote machten

---

¹¹⁶ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 21.

¹¹⁷ Idem, 22.

¹¹⁸ Idem, 25.

¹¹⁹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 43.

weinig voornemens waren het initiatief te nemen om chemische ontwapening aan te kaarten of hun chemische oorlogsafdelingen te sluiten, besloten de Britten hun chemische divisie ook maar te handhaven.¹²⁰ De Britse gedelegeerde liet aantekenen dat zijn regering het wenselijk achtte om toe te werken naar internationale afspraken over het gebruik van chemische strijdmiddelen. De Raad gaf aan deze oproep gehoor door twee dagen later, op 19 mei 1920, een commissie te installeren en deze te belasten met een onderzoek naar chemische oorlogvoering. Deze commissie, de 'Permanente Advies Commissie', bestond uit vertegenwoordigers van de verschillende Generale Staven van de leden van de Raad.¹²¹ De vertegenwoordigers waren deskundigen op het gebied van land-, zee- en luchtmacht, wat de commissie een zuiver militaire maakte.

In oktober 1920 presenteerde de Permanente Advies Commissie haar bevindingen aan de Raad. Het onderzoek had weliswaar aangetoond dat het gebruik van gas een "fundamenteel cruel method of carrying on war" was, maar niet wreder dan andere (meer gebruikelijke) manieren van oorlogvoering. De Commissie tekende hierbij direct aan dat dit alleen gold voor het gebruik tegen militairen. De inzet tegen burgers moest gezien worden als "barbarous and inexcusable". De Commissie had ook onderzocht of het mogelijk was om de productie van chemische strijdmiddelen in vredestijd aan banden te leggen. Dit bleek in de praktijk niet haalbaar. Veel grondstoffen voor strijdgassen, zoals chloorgas, werden ook voor civiele doeleinden gebruikt. Ook een verbod op het doen van experimenten in laboratoria bleek niet reëel.¹²²

Negen maanden later, tijdens een debat op 28 september 1921, kwam chemische oorlogvoering weer ter sprake. In het 'Derde Comité', de commissie die zich bezighield met ontwapening, nam de gedelegeerde voor Zuid-Afrika (destijds nog onderdeel van het Britse Rijk), de Brit Lord R. Cecil, het woord. Cecil, die gezien zijn familiehistorie een vreemde eend in de bijt was vanwege het verkiezen van een politieke carrière, had volledig vertrouwen in het welslagen van de Volkenbond. Ondanks de vele teleurstellingen die hij te verduren kreeg in zijn zoektocht naar wereldvrede, stond hij bekend om zijn altijd even positieve insteek in de debatten. Door deze houding was hij regelmatig het slachtoffer van cartoonisten. Zo portretteerden zij hem eens als een pater op een idealistische kruistocht en een andere keer werd hij afgeschilderd als een trotse vader die zijn vredesbaby in een kinderwagen voortduwde.¹²³

De pacifist Cecil was een fervent voorstander van internationale ontwapening.¹²⁴ Hij betoogde dat het gebruik van chemische wapens verwaarloosbaar zou zijn als alle naties zich er rekenschap van gaven dat het wapen ook tegen zich gebruikt zou kunnen worden. Hij meende daarom dat als elke wetenschapper zijn ontdekkingen op chemisch gebied openbaar zou maken, geen enkele natie meer een voordeel zou hebben ten

---

¹²⁰ Spiers, *Chemical Warfare*, 36.

¹²¹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 43.

¹²² Idem, 44.

¹²³ J.A. Thompson, 'Lord Cecil and the Pacifists in the League of Nations Union' in: *The Historical Journal* 20/4 (1977) 950.

¹²⁴ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 82.

opzichte van een andere natie.¹²⁵ De Britse en Franse gedelegeerden hadden hun twijfels bij het idee van Cecil. Zij meenden dat regeringen hun onderzoek in het diepste geheim zouden laten uitvoeren, waardoor volstrekte openbaarheid altijd een illusie zou blijven. Niettemin nam het Derde Comité een resolutie aan om te onderzoeken of het plan van Cecil haalbaar was. In samenwerking met de Permanente Advies Commissie, kreeg de 'Tijdelijke Gemengde Commissie' deze opdracht.¹²⁶

De Tijdelijke Gemengde Commissie, een voor het merendeel civiel orgaan bestaande uit experts op politiek, sociaal en economisch gebied, concludeerde dat het openbaar maken van onderzoeksresultaten in de praktijk niet werkte. Het kon zelfs een tegengesteld effect hebben. In lijn met wat de Britse en Franse gedelegeerden al eerder stelden, zouden de grootste vondsten nooit gepubliceerd worden, waarmee een gevoel van schijnveiligheid werd gecreëerd. Ook al publiceerden sommige wetenschappers hun grootste ontdekkingen, dan nog gaf dit geen zekerheid dat alle wetenschappers hiertoe zouden overgaan. Een natie met kwaad in de zin kon van een dergelijke situatie gemakkelijk de vruchten plukken.¹²⁷

Cecil liet zich door deze afwijzing niet uit het veld slaan. Hij was van mening dat iedereen, zowel burgers als militairen, op de hoogte moest zijn wat in de toekomst met deze wapens mogelijk was. De Brit had een plan in gedachten om dit te bereiken. Op basis van reeds bestaande literatuur en aanvullend onderzoek door experts, moest een wetenschappelijk en openbaar toegankelijk rapport worden opgesteld dat iedereen bewust zou maken van de gevaren van chemische oorlogvoering. Het voorstel van Cecil werd door de Tijdelijke Gemengde Commissie gesteund.¹²⁸ De totstandkoming van dit rapport liet echter nog enkele jaren op zich wachten. Intussen verschoof de aandacht tijdelijk naar de Verenigde Staten, waar in Washington een conferentie plaatsvond, waar ook chemische wapens onderwerp van gesprek zouden worden.

4.5 Conferentie te Washington 1922

In de winter van 1921 – 1922 belegden de Verenigde Staten een conferentie in Washington waarbij Italië, Japan, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk werden uitgenodigd, hoofdzakelijk om te spreken over de handhaving van de status-quo in Oost-Azië. De conferentie resulteerde in een aantal grotere en kleinere verdragen. Eén van de verdragen had betrekking op chemische wapens (en op het gebruik van onderzeeërs). Op 6 februari 1922 ondertekenden de Verenigde Staten, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië en Japan een verdrag waarin (in artikel V) werd bepaald dat:

“The use in war of asphyxiating, poisonous or other gases, and all analogous liquids, materials or devices, having been justly condemned by the general opinion of the civilized world and a prohibition of such use

---

¹²⁵ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 45.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Idem*, 46.

¹²⁸ *Ibidem*.

*having been declared in the Treaties to which a majority of the civilized Powers are parties, The Signatory Powers, to the end that this prohibition shall be universally accepted as a part of international law binding alike the conscience and practice of nations, declare their assent to such prohibition, agree to be bound thereby as between themselves and invite all other civilized nations to adhere thereto.*¹²⁹

Het verdrag was niet zonder slag of stoot tot stand gekomen. De vijf man sterke technische 'Utilization of Poisonous Gases' subcommissie, concludeerde dat het tekenen van een dergelijk verdrag niet zonder risico's was. Volgens deze speciaal voor de Conferentie geïnstalleerde commissie was het onmogelijk de productie van giftige gassen, noch het onderzoek ernaar te verbieden, te verminderen of te controleren. Hierdoor zou geen enkele natie het aandurven om zich eenzijdig te binden aan een dergelijke overeenkomst. De mogelijkheid bleef immers constant bestaan dat zij onvoorbereid in een chemisch treffen verzeild zou raken door een vijand die het niet zo nauw zou nemen met het verdrag.¹³⁰ De commissie ondervond echter tegenstand van twee fronten. Een adviesgroep van de Amerikaanse delegatie, bestaande uit ambtenaren en burgers, sprak naar eigen zeggen namens het 'geweten van het Amerikaanse volk'. Een door deze adviesgroep georganiseerde enquête had aangetoond dat 91 procent van de Amerikaanse samenleving vóór het afschaffen van chemische wapens was, en slechts 9 procent tegen. Extra tegenstand was afkomstig van de Amerikaanse marine. Een door dit krijgsmachtonderdeel opgesteld rapport stelde dat het gebruik van chemische wapens inbreuk maakte op twee belangrijke oorlogsprincipes, namelijk het voorkomen van onnodig lijden en het principe dat onschuldige burgers buiten gevecht behoorden te blijven.¹³¹

De Amerikaanse delegatie liet het rapport van de technische subcommissie onder druk van de oppositie, links liggen. Zij achtte het niet verstandig om, na het scheppen van verwachtingen over een mogelijk verbod op chemische wapens, met een voorzichtig en voorwaardelijk verdragsartikel op de proppen te komen. Het hoofd van de Amerikaanse delegatie, E. Root, verklaarde op de conferentie op enigszins dramatische wijze dat het gebruik van gifgas veroordeeld moest worden door "the general opinion of the civilized world". Ook maakte hij zich sterk voor het internationaal recht, waarvan dit verbod op het gebruik van gifgas een integraal onderdeel moest worden.¹³² A.J. Balfour, de Britse gedelegeerde, had gemengde gevoelens bij het verdrag. Enerzijds was hij, in lijn met de bevindingen van de technische subcommissie, van mening dat een dergelijk verbod er zeker niet toe zou leiden dat landen hun voorbereidingen op chemisch gebied zouden staken. Balfour maakte er geen geheim van dat ook het Verenigd Koninkrijk voorzorgsmaatregelen zou treffen. Aan de andere kant wilde de Britse delegatie geen spelbreker zijn. Balfour ging uiteindelijk, behoudens een enkele wijziging, overstag,

---

¹²⁹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 46 - 47.

¹³⁰ Spiers, *Chemical Warfare*, 41.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Idem, 42.

aangezien het nieuwe verdrag eigenlijk slechts een herbevestiging van het verdrag van Versailles was en het er de schijn van had dat ook de overige mogendheden ermee akkoord gingen.¹³³

Het verdrag werd aanvankelijk beschouwd als een groot succes. De Amerikaanse senaat keurde het akkoord al na twee maanden goed. Toch zou het nooit in werking treden. Frankrijk gooide roet in het eten. De Fransen weigerden het verdrag te ratificeren in verband met de bepaling die erin was opgenomen over onderzeeërs. Nu één van de vijf landen die zich door middel van dit verdrag aan elkaar hadden gebonden afhaakte, was het verdrag weinig meer dan een dode letter. Het was de vraag of het überhaupt kans van slagen had gehad. Het was juridisch weinig waterdicht. Doordat er met de opmerkingen van de technische subcommissie niets was gedaan, grossierde het verdrag in algemeenheden, en was er geen aandacht besteed aan een actief controlesysteem of de landen zich wel aan de bepalingen hielden.¹³⁴

4.6 Het rapport: 'arousing public opinion'

In afwachting van eventuele ratificatie van het Verdrag van Washington had de aandacht zich weer op de Volkenbond gericht. Het Derde Comité, het orgaan dat zich bezighield met ontwapening, meende dat de publieke opinie invloed kon uitoefenen op ontwapeningsvraagstukken. In navolging van het voorstel van Cecil in 1921, adviseerde het Derde Comité om een rapport te publiceren waarin werd gewaarschuwd voor het risico van chemische wapens in toekomstige conflicten. Op 29 september 1923 nam de Algemene Vergadering, die voor de vierde keer bijeenkwam, de aanbevelingen van het Derde Comité over. Twee weken later keurde ook de Raad de resolutie goed.¹³⁵ Ten behoeve van dit rapport was een vierkoppige subcommissie, met daarin ook Cecil, geformeerd. De taak van deze subcommissie was te onderzoeken hoe oorlogen in de toekomst gevoerd zouden worden. Het was immers niet ondenkbaar dat bij komende conflicten het gevecht zich zou verplaatsen van het slagveld naar civiele doelen. Hierdoor konden ook burgers bij de oorlog betrokken worden. Deze gedachte, in combinatie met de ontwikkeling van relatief nieuw wapentuig zoals het langeafstandsgeschut, het gevechtsvliegtuig en chemische wapens, rechtvaardigden een onderzoek. De insteek van het rapport was niet om de legitimiteit van deze praktijken te onderzoeken, maar om het publiek een beeld te geven van de gevaren.¹³⁶

De subcommissie schreef hiertoe verscheidene experts in verschillende landen aan. Uiteindelijk reageerden een achttal bacteriologische, fysiologische en chemische deskundigen. Hun bevindingen leidden, tezamen met het rapport dat de technische subcommissie in Washington had opgesteld, tot weinig hoopvolle conclusies. In de toekomst konden chemische wapens, door middel van chemische luchtbombardementen, een grote rol gaan spelen in conflicten waar ook burgers bij betrokken konden raken.

---

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Idem, 43.

¹³⁵ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 49.

¹³⁶ Spiers, *Chemical Warfare*, 44.

Bijkomend nadeel was dat een natie met vijandelijke intenties haar chemische aspiraties eenvoudig verborgen kon houden.¹³⁷ De op het oog beangstigende uitkomsten van het rapport van de subcommissie, werden op 25 september 1924, aan de Derde Commissie aangeboden. Nadat het rapport twee dagen later de goedkeuring van de Algemene Vergadering had ontvangen, besloot de Raad op 30 september dat het gereed was voor publicatie. De Raad vertrouwde erop dat alle lidstaten, die unaniem vóór publicatie hadden gestemd, alles in het werk zouden stellen om dit rapport zo snel mogelijk onder hun bevolking te verspreiden.¹³⁸

4.7 “Een stekje vertrouwen op een akker van achterdocht en vrees”¹³⁹

Op 4 mei 1925 werd op initiatief van de Volkenbond een conferentie in Genève gehouden, waar voorstellen werden besproken om de internationale handel in wapens en munitie in te perken. Het onderwerp ‘chemische’ wapens stond aanvankelijk niet op de agenda.¹⁴⁰ Toch verklaarden de Verenigde Staten op de tweede dag van de conferentie dat zij een voorstel zouden presenteren om de handel in giftige gassen aan banden te leggen. Dat de Amerikanen openlijk het voortouw namen, had er waarschijnlijk mee te maken dat het Verdrag van Washington op een mislukking was uitgelopen.¹⁴¹ Op 7 mei voegde de Amerikaanse gedelegeerde, T.E. Burton, de daad bij het woord en bood een concept resolutie aan, waarin stond dat: “the High Contracting Parties [...] agree absolutely to prohibit the export from their territories of any [...] asphyxiating, poisonous or other gases, and all analogous liquids, intended or designed for use in connection with operations of war”. Volgens de Amerikaan was deze afspraak in het belang van het mensdom en de vrede. Hoewel verscheidene delegaties het initiatief van de Verenigde Staten prezen, ondervond het de nodige weerstand. Een verbod op de handel in giftige gassen (hetgeen uitermate lastig zou worden, aangezien diverse giftige stoffen ook voor civiele toepassingen van belang waren), zou er niet direct voor zorgdragen dat het gebruik van gifgas van het slagveld zou verdwijnen, maar - nog belangrijker - het voorstel veroorzaakte een vrijwel onoverbrugbare ongelijkheid tussen de naties die wél, en die niet de beschikking hadden over een grootschalige chemische industrie. De landen die niet over voldoende chemische capaciteit beschikten, zoals Nederland, zouden hiervan bij een eventueel chemisch conflict de dupe worden.¹⁴²

De Militaire Commissie van de conferentie was zich bewust van het ongelijkheidseuvel en probeerde een compromis te vinden. De Italiaanse gedelegeerde meende dat als een verbod op de im- en export van chemische wapens niet haalbaar was, maar naties wel zouden besluiten om af te zien van het gebruik van chemische wapens, het

---

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 56.

¹³⁹ Citaat van David van Embden, voorman in de Eerste Kamer van de Vrijzinnig-Democraten tijdens de beraadslagingen over de goedkeuring van het Gasprotocol van 1925 in juli 1930 in de Eerste Kamer. Zie: HEK, 47ste Vergadering, 11 juli 1930, 679.

¹⁴⁰ F.J. Brown, *Chemical Warfare: A Study in Restraints* (New Brunswick 2005) 98.

¹⁴¹ G. Bunn, ‘Gas and Germ Warfare: International Legal History and Present Status’ in *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 65/1 (1970) 255.

¹⁴² Brown, *Chemical Warfare: A Study in Restraints*, 100.

uitblijven van de handel een logisch gevolg was. Het kostte de subcommissie drie dagen om tot de conclusie te komen dat de Italiaan mogelijk een punt had, maar dat het niet binnen de macht van de conferentie lag om een dergelijke bepaling op te stellen. Het merendeel van de heren in de Militaire Commissie was de mening toegedaan dat de oplossing was om hiervoor een aparte conferentie te plannen.¹⁴³ De Verenigde Staten waren welwillend om die bijeenkomst te organiseren, maar meenden dat er een alternatief was dat de moeite zou besparen. Burton opperde het plan om een op artikel V van het Verdrag van Washington gebaseerd protocol aan te nemen waarin het gebruik van gifgas in oorlogstijd werd verboden. Om alle naties, ook die niet op de conferentie aanwezig waren, de kans te geven de resolutie te ondertekenen, stelde hij voor deze voor een langere periode voor ondertekening open te houden.¹⁴⁴ Het voorstel van de Verenigde Staten werd aangenomen en drie dagen later, op 8 juni 1925, werd het door een aparte commissie uitgewerkte concept besproken. Behoudens enkele kleine amendementen, hadden de aanwezige delegaties geen op- of aanmerkingen op de ontwerp tekst. De Poolse delegatie meende echter dat ook bacteriologische oorlogvoering in het protocol moest worden opgenomen, omdat deze wijze van oorlogvoeren vele malen verschrikkelijker was dan chemische oorlogvoering. Het Poolse betoog wierp zijn vruchten af en de veroordeling van de bacteriologische oorlog werd aan het protocol toegevoegd.¹⁴⁵

Op de slotdag van de conferentie, op 17 juni 1925, werd de definitieve tekst van het *Protocol nopens de Chemische en Bacteriologische Oorlog* goedgekeurd. Deze tekst was vrijwel gelijk aan die van het Verdrag van Washington, met als toevoeging een bepaling over bacteriologische oorlogvoering. Achterendertig landen, waaronder Nederland, ondertekenden het Protocol op dezelfde dag.¹⁴⁶ Landen die nog niet ondertekend hadden, werden tot 30 september 1926 in de gelegenheid gesteld dit alsnog te doen. Dankzij de succesvolle totstandkoming van het Protocol ging de handelsconferentie van 1925 niet als een complete mislukking de boeken in. Weliswaar werd een conventie ondertekend om de internationale handel in wapens en ammunitie onder toezicht te stellen, maar hoe dit toezicht te realiseren was volstrekt onduidelijk. Net zoals bij het Gasprotocol, zorgde het ongelijkheidsprobleem voor bezwaren, die in dit geval onoverkoombaar waren. De landen die wel wapens konden produceren weigerden garanties af te geven, die de veiligheid van de landen die die capaciteit niet hadden, zou garanderen. Uiteindelijk wilde het merendeel van de laatstgenoemde categorie landen de conventie om deze reden niet ratificeren en was het verdrag ten dode opgeschreven.¹⁴⁷

Hoewel de stemming na het ondertekenen van het Gasprotocol uitermate goedgehumt was, verstomde de feestvreugde sneller dan verwacht. Het lukte de Verenigde Staten, nota bene initiator van het plan om een afzonderlijk Protocol in het leven te roepen, in 1926 niet om een tweederde meerderheid in de Senaat ten faveure van

¹⁴³ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 63.

¹⁴⁴ Idem, 66.

¹⁴⁵ Idem, 67 - 68.

¹⁴⁶ Roberts, Guelff, *Documents on the Laws of War*, 160 – 163.

¹⁴⁷ J. Goldblat, 'The 1925 Geneva Protocol: Its Origin, Scope and Reservations' voordracht gehouden op het *International Seminar of the United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR)* 9-10 juni 2005 te Genève, 1-2.

ratificatie te verkrijgen. Gevoed door argumenten van een machtige chemische lobby, maar ook door *The American Legion* (een invloedrijke veteranenvereniging) zag een groot deel van de Senaat geen heil in een verbod op het gebruik van gifgassen.¹⁴⁸ Zij waren niet zozeer vóór het gebruik van chemische wapens, maar meenden dat een verbod weinig nut zou hebben, aangezien legers in oorlogstijd toch wel hun toevlucht zouden nemen tot chemische wapens als zij dachten dat dit nodig was.¹⁴⁹ Daarnaast twijfelden zij eraan of chemische wapens terecht door de beschaafde naties veroordeeld moesten worden (“justly condemned by the general opinion of the civilized world”). Het was vier jaar geleden, tijdens de besprekingen over het Verdrag van Washington, dat de Senaat zich voor het laatst gebogen had over chemische oorlogvoering. In die periode was de Senaat, als gevolg van nieuwe informatie, tot de conclusie gekomen dat er veel misconcepties waren over gifgassen en dat conventionele bommen eigenlijk een inhumaner karakter hadden dan chemische strijdmiddelen.¹⁵⁰ Het mislukken van ratificatie had mogelijk voorkomen kunnen worden als president J.C. Coolidge en minister van Buitenlandse Zaken F.B. Kellogg meer de tijd en de moeite hadden genomen om steun voor het Protocol te krijgen. Zij waren er ten onrechte van uitgegaan dat het verdrag, net als het Verdrag van Washington, gemakkelijk de goedkeuring van de Senaat zou verkrijgen. Door deze misrekening waren zij niet meer in staat te verhinderen dat de lobbyisten genoeg stemmen tegen het Protocol wonnen.¹⁵¹

De Amerikaanse tegenslag was slechts een voorbode van hoe er al spoedig over het Protocol werd gedacht. Net als het Verdrag van Washington werd het Protocol beschouwd als te onduidelijk en te weinig omvattend, wat niet zo verrassend is aangezien de tekst van het Protocol van 1925 nagenoeg gelijk was aan die van Washington 1922. Het bevatte namelijk enkele zwakke punten. Zo werd enkel het *gebruik* in *oorlogstijd* verboden. Dit wilde dus zeggen dat het voor elke natie wel geoorloofd was om chemische wapens te bezitten, er onderzoek naar te doen of er een voorraad van op te bouwen.¹⁵² De tweede lacune zat in het begrip “in oorlogstijd”, dat gezien moest worden als een gewapend internationaal conflict tussen staten, die elkaar bovendien conform de regels de oorlog hadden verklaard.¹⁵³ De inzet van chemische wapens bij *koloniale* conflicten was formeel geenszins in strijd met het Protocol. Verder was er geen enkele controlemogelijkheid ingebouwd om de naleving van de regels te verifiëren.

Ten aanzien van dit probleem toonde de Nederlandse kapitein P.W. Best van de Generale Staf aan over een vooruitziende blik te beschikken. Nog voor het Protocol werd getekend schreef hij al in het *Orgaan der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap* dat een algemeen geldend verbod op het onderzoek naar, het ontwikkelen van, en opslaan van chemische wapens een complexe zaak zou worden: “Hoe

---

¹⁴⁸ Voor een uitvoerige weergave van deze lobby, zie: D.P. Jones, ‘American Chemists and the Geneva Protocol’ in *Isis* 71/3 (1980).

¹⁴⁹ Brown, *Chemical Warfare: A Study in Restraints*, 107.

¹⁵⁰ D.P. Jones, ‘American Chemists and the Geneva Protocol’ in *Isis* 71/3 (1980), 427.

¹⁵¹ Bunn, ‘Gas and Germ Warfare: International Legal History and Present Status’, 255.

¹⁵² P.C. Tange, ‘Enkele beschouwingen over de ontwikkelingen inzake de opstelling van een verdrag aangaande chemische wapens en de Nederlandse opvattingen daaromtrent’ in *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 80 (1987) 77.

¹⁵³ G.L. Coolen, *Humanitair oorlogsrecht* (Deventer 1998) 168.

zal men het ooit kunnen klaarspelen een dagelijksch toezicht uit te oefenen op alle laboratoria over de geheele wereld? Een intermitterend onderzoek heeft uit den aard der zaak voor de praktijk geen waarde. Trouwens, tegenover proeven in het geheim staat men machteloos. Daar komt nog bij, dat het vreedzame bedrijf van de meeste chemische fabrieken snel en eenvoudig kan worden omgezet in de massa-vervaardiging van reeds bekende oorlogschemicaliën, zoodat een niet-scrupuleuze tegenstander in staat zou zijn op verrassende en overweldigende wijze het verboden strijdmiddel in toepassing te brengen.”¹⁵⁴

Een ander obstakel was dat er geen overeenstemming bleek te zijn over de reikwijdte van het Gasprotocol. Het was onduidelijk welke stoffen wel en welke stoffen er niet onder vielen. De Verenigde Staten propageerden stellig, nadat de Verenigde Naties het Gasprotocol eind 1969 door een resolutie als onderdeel van het internationale recht verklaarden, dat bijvoorbeeld ontbladeringsmiddelen, zoals *Agent Orange*, niet tot de door het Protocol verboden middelen behoorden.¹⁵⁵ Dit lieten zij zelfs specifiek opnemen bij (verlate) ratificatie van het Protocol op 22 januari 1975.¹⁵⁶ Dat het vertrouwen in de nakoming niet al te groot was, werd duidelijk door het voorbehoud dat de meeste landen maakten. Die reserve hield in dat het Protocol slechts zo ver strekte tot het eerste gebruik van chemische wapens, de zogenaamde *no-first-use* clausule. Zou een natie een andere natie met chemische strijdmiddelen bestoken, dan het stond het de verdedigende partij vrij om deze aanval te vergelden met chemische wapens.¹⁵⁷ Ook Nederland bouwde deze reserve bij ratificatie in 1930 in.

4.8 Voorbereidingscommissie

Zoals gezegd grossierde het Gasprotocol in onduidelijkheid en hiaten, waardoor het veel ruimte bood. De in december 1925 door de Volkenbond opgerichte Voorbereidingscommissie voor de Ontwapingsconferentie, die de vrijwel onuitvoerbare opdracht had een ontwerpverdrag voor een nog te organiseren ontwapeningsconferentie op te stellen, onderkende dit probleem.¹⁵⁸ Nederland was vanwege de geografische positie waarin het zich bevond, en de daaruit voortvloeiende bijzondere omstandigheden toegelaten tot de commissie.¹⁵⁹ De Nederlandse delegatie werd geleid door de Nederlandse diplomaat en voormalig minister van Buitenlandse Zaken J. Loudon. Tot zijn grote verrassing werd Loudon tijdens de eerste zitting op 18 mei 1926 zelfs tot voorzitter van de Voorbereidingscommissie gekozen.¹⁶⁰ De commissie, ook wel *Préparatoire* genoemd, meende dat het protocol van 1925 te weinig omvattend was om een gasoorlog in het heetst van de strijd te voorkomen. In het ontwerpverdrag voor de toekomstige

¹⁵⁴ P.W. Best, 'De invloed van chemische strijdmiddelen op de oorlogvoering', in *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1924 – 1925* (Den Haag 1925) 99.

¹⁵⁵ Tange, 'Enkele beschouwingen over de ontwikkelingen inzake de opstelling van een verdrag aangaande chemische wapens en de Nederlandse opvattingen daaromtrent', 78.

¹⁵⁶ J.H.W. Verzijl, *International Law in Historical Perspective. Volume IX* (Alphen aan den Rijn 1978) 371.

¹⁵⁷ *Idem*, 77.

¹⁵⁸ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 104 - 105.

¹⁵⁹ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 82.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

ontwapeningsconferentie, die in 1932 van start moest gaan, moest een verbeterde bepaling over chemische en bacteriologische wapens komen. Hierin moest aandacht worden besteed aan a) het voorkomen van voorbereidingen voor een chemische en/of bacteriologische oorlog, b) aan het opleggen van sancties bij eventuele overtredingen en c) het hulp bieden aan landen die met deze wapens werden aangevallen.¹⁶¹ Het waren allemaal aspecten die in het Gasprotocol niet helder waren gespecificeerd.

Allereerst werd besloten een onderzoek uit te laten voeren naar de mogelijkheid om chemische voorbereiding te beletten. Twee subcommissies, de ene bestaande uit experts vanuit de verschillende krijgsmachten en de andere vanuit de verschillende delegaties uit de *Préparatoire*, werden met deze taak belast. Beide commissies kwamen tot dezelfde teleurstellende conclusie, namelijk dat het een uitermate lastige zaak zou worden om naties te weerhouden voorbereidingen te treffen voor een chemische oorlog. Deze voorbereidingen konden makkelijk buiten het zicht om plaats vinden. Chemische industrieën konden snel worden omgebouwd ten behoeve van chemische strijdmiddelen en de middelen waarmee die stoffen konden worden ingezet, waren gemakkelijk te produceren of te improviseren. Internationale controles zouden dit euvel kunnen voorkomen, maar Japan, Italië en de Verenigde Staten zagen hier geen heil in. Het opleggen van sancties bij ongeoorloofd gebruik leidde evenzeer tot tweespalt binnen de commissie. Er bleek een onoverbrugbaar verschil van inzicht te zijn bij de afgevaardigden onderling. Sommigen meenden dat de dreiging van het opleggen van sancties een afdoende preventieve werking zou hebben, terwijl anderen geloof hielden in de morele kracht van het internationale recht. Het laatste speerpunt, het hulp bieden aan aangevallen landen, kon weliswaar op breed gedragen steun rekenen, maar de exacte invulling hiervan werd vooruitgeschoven.¹⁶² In de ontwerp-conventie werd slechts opgenomen dat *“it would be desirable to consider the possibility of concluding a Convention for affording international aid on as liberal a scale as possible to any country chemically or bacteriologically attacked”*.¹⁶³

Nieuw in het chemisch wapendebat was het onderwerp traangas. Uit voorgaande verdragen en discussies binnen de Volkenbond was nooit duidelijk geworden of de inzet van traangas ook verboden was. Gedurende de vergaderingen van de Voorbereidingscommissie voor de Ontwapingsconferentie zochten de Britten naar duidelijkheid hieromtrent. De Britten meenden, net zoals de Fransen, dat traangas wel degelijk door (in ieder geval) het Gasprotocol van 1925 werd veroordeeld. De Verenigde Staten stonden hier lijnrecht tegenover. Zij oordeelden dat traangassen geen zwaar lijden of blijvende invaliditeit veroorzaakten, en dat het een humaan middel was om bijvoorbeeld oproeren neer te slaan.¹⁶⁴ Mogelijk was alle onenigheid een voorbode was voor wat de roerige jaren dertig zouden brengen. Aan de andere kant was er van meet af aan onenigheid onder de delegaties over verschillende onderwerpen. Helder is wel dat er al met al tijdens de beraadslagingen over chemische ontwapening weinig concrete resultaten

---

¹⁶¹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 104 - 105.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Idem*, 104.

¹⁶⁴ *Idem*, 105.

werden geboekt. Dit gold echter voor vrijwel alle resultaten van de Voorbereidingscommissie. Loudon moest daarom in zijn slotrede op 9 december 1930 toegeven dat er vele hiaten zaten in het ontwerpverdrag.¹⁶⁵ Toch boden de door de subcommissies verrichte onderzoeken naar chemische en bacteriologische wapens een goede basis om tijdens de naderende ontwapeningsconferentie op door te gaan.

4.9 Ontwapeningsconferentie 1932

De start was bemoedigend. Op vier Latijns-Amerikaanse republieken na, was de gehele wereld op de in februari 1932 geopende ontwapeningsconferentie op komen dagen.¹⁶⁶ Onder grote belangstelling kwamen de gedelegeerden van 60 staten bijeen te Genève om harde afspraken te maken over de inperking van de mondiale wapenarsenalen. Meer dan de helft had inmiddels het Gasprotocol van 1925 geratificeerd, maar er bleek onder de delegaties behoefte om in de uiteindelijke conventie een nieuwe bepaling op te nemen, zonder het *no first use* beginsel.¹⁶⁷ Zij streefden naar een algeheel verbod op het bezit en het gebruik van chemische wapens. Het probleem was dat zij op dezelfde problemen stuitten als de Voorbereidingscommissie, waardoor de onderhandelingen in een vicieuze cirkel gevangen zaten. Om te verifiëren of niet toch heimelijk voorbereidingen getroffen werden en manschappen werden klaargestoomd voor het daadwerkelijke gebruik, was een internationaal controlesysteem nodig. Weer kwam aan het licht dat dit in de praktijk niet haalbaar was. Vervolgens werd opnieuw het vastleggen van sancties bij schending van het protocol besproken, maar voor het opleggen hiervan was een collectief optreden van alle lidstaten nodig, een vereiste dat door de aftakelende collectieve veiligheid (een jaar eerder was Japan in de herfst van zijn Volkenbondlidmaatschap Mantsjoerije binnengevallen¹⁶⁸) in de jaren dertig niet langer reëel leek. Om te onderzoeken wat wél haalbaar was op het gebied van chemische wapens, leek het de gedelegeerden wijs een aparte commissie in het leven te roepen.¹⁶⁹

De *Special Committee on Chemical, Incendiary and Bacterial Weapons* probeerde dapper een breuk te forceren in de al zo vaak vastgelopen chemische ontwapeningsonderhandelingen. Omdat de gedelegeerden van mening waren dat 'incendiary weapons', ofwel ontvlambare wapens, eigenschappen hadden die meer met chemische dan met conventionele wapens verwant waren, waren deze aan de commissie toegevoegd. In de winter van 1932 vatte de commissie haar bevindingen samen. Zij oordeelde dat het toch mogelijk moest zijn om alle chemische voorbereidingen die enkel en alleen ten behoeve van de oorlogsmachine (en niet voor civiele doeleinden) werden genomen, te verbieden. Aan een dergelijk verbod moest echter niet teveel waarde worden toegekend. Naties die beschikten over een goed functionerende chemisch industrie konden

---

¹⁶⁵ M.N. de Boer, 'De houding van de Nederlandsche regering ten aanzien van de ontwapening in de Volkenbond 1926 - 1934' in Studiecentrum van Vredesvraagstukken, *Vredesstreven in Nederland 1894 - 1960. Een bundel studies. Cahier 28* (Nijmegen, 1985) 53.

¹⁶⁶ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 20.

¹⁶⁷ Idem, 144.

¹⁶⁸ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 94.

¹⁶⁹ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 145 - 146.

vrij eenvoudig civiele stoffen omzetten in strijdgassen.¹⁷⁰ De te behalen winst was dan slechts een vertraging van productie. Ook een verbod op de scholing van manschappen op het (actieve/offensieve) gebruik van chemische wapens behoorde volgens de commissie tot de mogelijkheden. De commissie meende verder dat er een verbod op het gebruik van traangassen in oorlogstijd moest worden afgekondigd.¹⁷¹ Het gebruik van traangas in vreedestijd door de politie, om bijvoorbeeld rellen uiteen te slaan, was hier geen inbreuk op. De commissie verzocht de staten die wel gebruik van traangas wensten te blijven maken, om zich bij de Permanente Ontwapenings Commissie, een Volkenbondorgaan dat de naleving van het ontwapeningsverdrag zou controleren, te melden. Deze zou dan bepalen of de hoeveelheden geproduceerd traangas in verhouding stond tot het te verwachten gebruik.¹⁷² Of de ietwat vrijblijvende meldingssuggestie een agressor op andere gedachten zou brengen, was natuurlijk maar zeer de vraag. De Amerikanen, een aantal jaren eerder nog faliekant tegen een traangasverbod, gingen nu wel met dit voorstel akkoord, mits zij in geval van oproer binnen de grenzen in vreedestijd tot op bepaalde hoogte van traangas gebruik mochten blijven maken. Zij waren dan zelfs bereid om traangasrestricties te accepteren. Ten aanzien van de (hulp)maatregelen vanuit de Volkenbond in het geval van een chemisch conflict, meende de commissie dat de getroffen natie medische en technische hulp moest krijgen. De aanvaller kon vervolgens een vermanende vinger verwachten. Op hem zou 'druk' worden uitgeoefend om het gebruik van chemische wapens te staken.¹⁷³

Het rapport van de gespecialiseerde commissie was niet het enige dat op het gebied van chemische en bacteriologische oorlogvoering op de ontwapeningsconferentie ter tafel kwam. Op 16 maart 1933, Hitler was inmiddels aan de macht, diende de Britse delegatie een omvangrijke concept-ontwapeningsconventie in, waarin ruimschoots aandacht werd besteed aan het chemische en bacteriologische wapen.¹⁷⁴ In de Britse conventie werd duidelijk gedefinieerd wat de te verbieden wapens waren. Traangassen werden hierin expliciet vermeld. Verder werden de voorbereidingen, inclusief het opleiden van militairen, voor een chemische oorlog te allen tijde verboden. Bovendien werden het takenpakket van de Permanente Ontwapenings Commissie nader omschreven. Het orgaan zou niet alleen verantwoordelijk worden voor het toezicht op de naleving van en het controleren van eventuele schending, maar ook de vervolgstappen zouden procedureel worden vastgelegd. Ondanks dat de bepalingen voornamelijk declaratoir van aard waren en het immer terugkomende probleem dat een waterdicht controlesysteem in de praktijk nooit volledig haalbaar was, kregen de Britse voorstellen het voordeel van de twijfel. Waarom de voorstellen, op enkele kleine amendementen na, ineens vrijwel unaniem werden aangenomen, is onduidelijk. Waarschijnlijk was er bij de gedelegeerden in deze roerige Volkenbondstijden een welwillende houding ontstaan om toch iets te bereiken. Besloten

---

¹⁷⁰ Idem, 152.

¹⁷¹ Idem, 172 - 173.

¹⁷² Idem, 154.

¹⁷³ Idem, 173.

¹⁷⁴ Idem, 167.

werd deel IV van de Britse ontwerp conventie, ofwel de artikelen over chemische, bacteriologische en ontvlambare wapens, als de basis voor de toekomstige conventie over te nemen. Ten opzichte van het Gasprotocol van 1925 zou met het uiteindelijke verdrag een enorme vooruitgang worden geboekt.¹⁷⁵

De onvoltooid verleden tijd in voorgaande zin is bewust gekozen. De internationale situatie was in de loop van de jaren dertig onomkeerbaar veranderd. De Volkenbond had de eerste gevoelige tik te verduren gekregen door de Japanse inval in Mantsjoerije. Door de verminderd negatieve houding van de Verenigde Staten op het gebied van collectieve veiligheid en de Britse ontwapeningsvoorstellen, leek er evenwel toch nog zicht te zijn op het boeken van een klein succesje op de ontwapeningsconferentie. Het kwaad zou echter nog geschieden. Japan brak in maart 1933 definitief met de Volkenbond. Met het aan de macht komen van Hitler en het daaropvolgende herbewapeningsprogramma, trad Duitsland een half jaar later in de voetsporen van Japan. Duitsland was niet langer bereid om eenzijdig aan de door het Verdrag van Versailles opgelegde bewapeningbeperkingen te voldoen. Het wegvallen van de nog altijd met argusogen gadeslagen lidstaat Duitsland bracht een einde aan de poging om tot universele ontwapening te komen. Argwaan en wantrouwen vierden hoogtij en het streven naar ontwapening sloeg om in de drang naar bewapening. Officieel werd de stekker nooit uit de ontwapeningsconferentie getrokken. Op 22 januari 1936 besloot de Raad van de Volkenbond verdere vergaderingen tot nader order uit te stellen.¹⁷⁶ Drie maanden eerder was Italië begonnen om Abessinië, het huidige Ethiopië, binnen te vallen. Een saillant detail was dat de Italiaanse luchtmacht gebruik maakte van grote hoeveelheden mosterdgas. Dit conflict was een pijnlijk voorbeeld van het gebrek aan macht van de Volkenbond, waarvan zowel Italië als Ethiopië lid waren. Ondanks dat Italië het Volkenbondsverdrag meermalen met voeten trad, bleek de Volkenbond niet in staat om Italië een halt toe te roepen en Ethiopië te beschermen tegen de Italiaanse agressie. Het falen van de Volkenbond om hier een eind aan te maken leidde ertoe dat de politieke rol van de Bond zo goed als uitgespeeld was.¹⁷⁷ Niet verrassend kwamen de lidstaten nooit meer bijeen. Het Gasprotocol van 1925 zou nog bijna zeventig jaar, tot de ondertekening van het Chemische Wapenverdrag in 1993, de juridische basis voor chemische en bacteriologische oorlogvoering blijven.

4.10 Slotbeschouwing

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de kennismaking met de chemische oorlog had voor het internationale debat meerdere gevolgen. Een positief uitvloeisel was dat het debat al zeer snel na de wapenstilstand op gang kwam. In 1919 in Versailles werd het Duitsland en zijn bondgenoten door middel van artikel 171 verboden om gifgassen te importeren, produceren en te gebruiken. Drie jaar later besloten vijf grote mogendheden in Washington om een multilaterale verbodsbepaling over strijdgassen in een verdrag op te

---

¹⁷⁵ Idem, 173 - 174.

¹⁷⁶ Idem, 172.

¹⁷⁷ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 239.

nemen en de resterende naties op te roepen zich hierbij aan te sluiten. Dit verdrag werd echter nooit geratificeerd. Het meest gezaghebbende verdrag kwam in 1925 tamelijk onverwacht tot stand, het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog. Gezien de hiaten in het Gasprotocol werd al snel duidelijk dat, om er zeker van te zijn dat de wereld niet nog een gasoorlog van het formaat van de Eerste Wereldoorlog zou meemaken, er een verstrekkender verbodsbepaling opgesteld moest worden. Dit leek te lukken aangezien er op de lang verwachte Ontwapeningsconferentie in 1932 'chemische en bacteriologische oorlogvoering' op de agenda stond. Omdat de conferentie in zijn geheel mislukte, kwam van deze plannen niets meer terecht.

Een negatieve consequentie van de Eerste Wereldoorlog in zijn totaliteit en chemische oorlogvoering specifiek, was de alom heersende angst voor de eigen veiligheid. Dit deed niet alleen voor een deel in 1932 gestarte Ontwapeningsconferentie stranden (de onvrede in diverse landen deed de rest), maar had ook invloed op het debat over chemische wapens. De jaren 1914 - 1918 hadden een dusdanig trauma bij verscheidene naties achtergelaten dat zij meenden dat de beste manier om een vergelijkbare catastrofe in de toekomst af te wenden, was om te vertrouwen op afschrikking en sancties. Het element van afschrikking kwam het duidelijkst tot uiting in het voorbehoud dat vele naties maakten bij het gasprotocol van 1925. Dit voorbehoud hield in dat staten die toch met chemische wapens werden belaagd, zich het recht mochten voorbehouden om terug te slaan met diezelfde wapens. Om te kunnen antwoorden met chemische wapens waren voorbereidingen nodig, die in menig land werden getroffen. Het moge duidelijk zijn dat dit niet de weg was richting een wereld die vrij zou zijn van chemische wapens. Het aspect van de sancties werd actueel ná de ondertekening van het protocol van 1925, gedurende de bespreking van de Préparatoire in aanloop naar en op de Ontwapeningsconferentie van 1932 zelf. Enkele naties, Frankrijk voorop, wensten dat de Volkenbond collectieve sancties kon opleggen aan landen die zich schuldig maakten aan schending van het Gasprotocol. Uiteindelijk zou er nooit een definitieve einduitkomst komen in de discussie of vergeldingsmogelijkheden of collectieve sancties al dan niet gewenst of toegestaan moesten zijn.

Een ander groot probleem in het debat was hoe te voorkomen dat in het geheim in vreedstijd toch voorbereidingen werden getroffen voor een chemische oorlog. Dit creëerde een nogal paradoxale situatie aangezien dit impliciet een gevolg was van de gemaakte voorbehouden bij de ratificatie van het gasprotocol. Experts hadden weinig fiducia in een oplossing voor dit probleem. Het doen van onderzoek, produceren en opbouwen van voorraden kon gemakkelijk verborgen gehouden worden. Daarbij wensten praktisch alle naties de mogelijkheid te behouden om defensieve voorbereidingen te treffen om leger en bevolking te kunnen beschermen. Al deze obstakels, hetzij emotioneel hetzij technisch, zorgden voor ogenschijnlijk onoverbrugbare problemen. Toch had het er de schijn van dat een later op de Ontwapeningsconferentie van 1932 ingebracht stuk van Britse zijde, een

ontwerp ontwapeningsconventie, voor toenadering zou zorgen en vrijwel alle voornoemde hobbels zou gladstrijken. Zoals bekend zou het er niet meer van komen.

Met het mislukken van de Ontwapeningsconferentie, bleef het Gasprotocol de belangrijkste verbodsbepaling. Ondanks de onvolkomenheden kreeg het een hoge status omdat zeer veel landen zich erbij aansloten en het toch deels verantwoordelijk was voor het uitblijven van een chemisch conflict in de Tweede Wereldoorlog. Ook Nederland sloot zich erbij aan. In 1925 tekende het als een van de eersten. Pas vijf jaar later, in 1930 werd het geratificeerd, met vermelding van het bekende voorbehoud.

H5

het optreden op het internationale podium

5.1 Inleiding

Nederland had als lid van de Volkenbond geringe invloed, op de uitkomsten van de onderhandelingen, maar enige invloed was er wel degelijk. Ook toen de Volkenbond nog slechts een hersenspinsel in het hoofd van de Amerikaanse president Wilson, bevond Nederland zich in de positie om mee te denken over het pacificeren van de oorlog (in zoverre dat mogelijk is). Zo namen er niet alleen Nederlandse delegaties deel aan de Vredesconferenties van 1899 en 1907, de Hofstad was er zelfs gastheer van. In dit hoofdstuk passeren achtereenvolgens de gesloten en al dan niet geratificeerde conventies die in hoofdstuk 3 zijn behandeld, nogmaals de revue. Deze keer wordt beschreven hoe Nederland zich op het internationale toneel gedroeg, hoe het zich uitsprak, waarvoor het stond. Pas bij het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog, participeerde Nederland voor het eerst bewust, al was dat op bescheiden schaal, in de chemische ontwapeningsonderhandelingen. Toch lieten de Nederlandse delegaties bij de Haagse Vredesconferenties, die in dit hoofdstuk het spits zullen afbijten, ook van zich horen.

5.2 De Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907

Op de Haagse Vredesconferenties werden de eerste pogingen gedaan om een verbod op chemische oorlogvoering in het oorlogsrecht te codificeren. Op de eerste conferentie, in 1899, spraken de deelnemende staten af om ten tijde van oorlog geen projectielen in te zetten die uitsluitend ten doel hadden om verstikkende gassen in te zetten. Ondanks de concrete voorstellen tijdens bijvoorbeeld de Krim Oorlog, was dit nog altijd toekomstmuziek. Het volgende citaat van één van de Nederlandse gedelegeerden, luitenant-generaal J.C.C. den Beer Poortugael illustreerde wel dat deze toekomstmuziek dankzij de opkomst van de chemische industrie, een dreigende ondertoon had gekregen: *“Does it seem excessive to authorize the use of infernal machines which seem to fall from the sky? I know well that when one is obliged to wage war one must wage it as energetically as possible, but this*

*does not imply that all means are permissible. (...) Now, the progress of science, and of chemistry in particular, is such that things which were but yesterday most incredible may be realized to-day. We may foresee the use of projectiles or other things filled with deleterious or soporific gases and hurled from balloons among troops, placing them at once 'hors de combat'.*¹⁷⁸ Den Beer Poortugael verkondigde vervolgens op daadkrachtige wijze dat hij deze verraderlijke handelingen angstvallig wilde voorkomen.¹⁷⁹

De Amerikanen, generaal Mahan voorop, twijfelden aan het verraderlijke karakter van dergelijke daden. Zij meenden dat projectielen gevuld met gifgas niet inhumaner waren dan het tot zinken brengen van een schip door middel van een torpedo. Vice-voorzitter van de conferentie en lid van de Nederlandse delegatie Jonkheer A.P.C. van Karnebeek diende de marine-man Mahan van repliek dat hij (begrijpelijkerwijs) de zaken teveel vanuit een marine-perspectief bekeek: *"Now, the question ought to be considered likewise from a standpoint of land war; and in the case of the latter the comparison between the two modes of asphyxiation is not appropriate. It has been very justly remarked (...) that the use of the projectiles in question would endanger the existence of a large number of non-combatants, for instance, in case of a siege"*.¹⁸⁰ Van Karnebeeks opmerking was aan dovemansoren gericht. De Verenigde Staten, net zoals de Britten, ondertekenden het verdrag niet. Nederland behoorde, tegelijk met vijftien andere staten, tot de eerste ondertekenaars.

Acht jaar later op de Tweede Haagse Vredesconferentie kwam chemische oorlogvoering, zonder dat er enig wapenfeit op dit gebied te bespeuren viel, opnieuw aan bod, al was het slechts summier. Aangezien geen enkele lidstaat had gevraagd om een revisie van het in 1899 ondertekende verdrag, werd besloten dat het voeren van een hernieuwde discussie niet nodig was.¹⁸¹ Overigens waren de Britten intussen van gedachten veranderd en hadden het verdrag alsnog van hun handtekening voorzien. De gesloten conventie over de regulering van wetten en gebruiken van de landoorlog, waarin was opgenomen om geen gif of vergiftigde wapens te gebruiken, leverde geen debat op. Vanuit Nederlandse zijde werden geen opmerkingen over dit onderwerp gemaakt.

Over chemische ontwapening kon ten tijde van de Vredesconferenties niet gesproken worden. Een grootschalig conflict met chemische wapens had zich nog niet voorgedaan en het aan banden leggen van in de toekomst mogelijk geduchte wapens was niet de grootste prioriteit. Belangrijker was het op een vreedzame manier beslechten van internationale geschillen, bijvoorbeeld door het oprichten van een Permanent Hof van Internationale Arbitrage. Zonder dat er spectaculaire resultaten op beide Vredesconferenties waren behaald, was de indruk gewekt dat door het geregeld bijeenkomen en het sluiten van conventies het ideaalbeeld van een internationale rechtsorde binnen bereik was gekomen. Er waren zelfs plannen voor het organiseren van een derde Vredesconferentie. Het mocht dan ook geen verrassing zijn dat deze

---

¹⁷⁸ J.B. Scott (ed), *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1899* (New York, 1920) 342.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Idem*, 283.

¹⁸¹ J.B. Scott (ed), *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1907* (New York, 1920) 105.

internationalistische idealen hevig op de proef werden gesteld door de Eerste Wereldoorlog.¹⁸²

In 1919 zou een groot aantal van de deelnemende landen van de Vredesconferentie elkaar weer op een internationaal podium treffen. Ditmaal onder een nieuw gesternte, met grote verschuivingen van de machtsverhoudingen in een nasmeulend Europa. In Versailles stond chemische oorlogvoering weer op de agenda, met dien verstande dat de in 1899 door Den Beer Poortugael geuite vrees werkelijkheid was geworden. Drie jaar na Versailles, in 1922, werd in Washington onder vreedzamere omstandigheden wederom een verdrag gesloten dat het gebruik van gifgassen internationaal-rechtelijk zou verbieden.

5.3 Het Verdrag van Versailles uit 1919 en Washington van 1922

Zowel voor de besprekingen voor het Verdrag van Versailles als voor het Verdrag van Washington had Den Haag geen uitnodiging ontvangen, een vervelende zaak, aangezien de nationale belangen bij beide gebeurtenissen zeer groot waren. De te behalen winst was het voorkomen van het verlies van waardevol Nederlands grondgebied, waar de toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Jonkheer H.A. van Karnebeek (zoon van de eerdergenoemde Van Karnebeek) wonderwel in slaagde. Dit waardevolle grondgebied was in eerste instantie zowel Zeeuws Vlaanderen als de provincie Limburg. België wenste deze gebieden te annexeren. De Belgische aandacht ging in de eerste plaats uit naar Zeeuws Vlaanderen omdat het hen een doorn in het oog was dat de toegang naar de belangrijkste havenstad Antwerpen door Nederlands grondgebied liep, maar ook de Maasovergangen in Limburg waren een doelwit. Deze vormden een logische invasieroute voor de Duitsers, die volgens de Zuiderburen weinig Nederlandse tegenstand te duchten zouden hebben. Ter compensatie mocht Nederland op zijn beurt het Duitse Ost-Friesland inlijven. In de aanloop naar het Verdrag van Versailles, tijdens een speciale bijeenkomst op 11 en 12 februari 1919 te Parijs, was dit onderwerp van gesprek. Omdat Den Haag geen uitnodiging had ontvangen, schitterde Nederland door afwezigheid. Dit was al vervelend, maar een bijkomend nadeel was dat het internationale aanzien leek te zijn verslechterd. Nederland had de Duitse *Kaiser* asiel aangeboden en 70.000 Duitse ontwapende manschappen een vrije doorgang door Limburg naar huis verschaft. Onder meer dankzij een intensieve lobby van industriëlen, kon Van Karnebeek opgelucht adem halen. De Belgen hadden niet genoeg internationale steun weten te krijgen. In mei van hetzelfde jaar kwam er dan toch een uitnodiging voor Van Karnebeek om zijn woord te doen. Vergezeld van experts op het gebied van de Belgisch-Nederlandse problematiek, elf in totaal, toog de minister naar Parijs. Op 19 en 20 mei pleitte hij ten overstaan van de vijf ministers van Buitenlandse Zaken van de grote Entente mogendheden en de Belgische minister, P. Hymans, voor de Nederlandse zaak. De repliek van zijn Belgische evenknie wist hij bekwaam te pareren. Op

---

¹⁸² A. Wijffels, 'Nederland en het einde van de *Belle Époque*. Internationaal recht als instrument voor vredeshandhaving' in W. van Noort en R. Wiche (red) *Nederland als Voorbeeldige Natie* (Hilversum 2006) 66.

5 mei 1919 keerde de minister terug naar Den Haag. Hij werd onthaald als een winnaar. Niet ten onterechte, alle annexatie-eisen van de Belgen waren van tafel geveegd.¹⁸³

Drie jaar later kon Van Karnebeek weer aan de slag. In Washington kwam de conferentie over de situatie in Oost-Azië bijeen. Nederland was vreemd genoeg, ondanks dat het omvangrijke Nederlands-Indië tot de Nederlandse koloniën behoorde, niet welkom op de conferentie. Pas na pressie van enkele landen, ontving Den Haag alsnog een uitnodiging.¹⁸⁴ Van Karnebeek reisde vervolgens af naar Washington om de Nederlandse belangen te behartigen. Mede dankzij zijn diplomatieke kwaliteiten, maar vooral omdat de andere naties elkaar Indië niet gunden, wist de minister wederom succes te boeken. Hij sleepte er een aparte, door de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Japan ondertekende verklaring uit dat de Nederlandse bezittingen in Oost-Azië werden gerespecteerd.¹⁸⁵ Erg onder de indruk van de conferentie was Van Karnebeek overigens niet. Op 6 december 1921 schreef hij in zijn dagboek dat deze conferentie een groot verschil was ten opzichte van de Eerste Vredesconferentie in 1899, waar hij destijds met dank aan zijn vader een functie op het secretariaat bekleedde. Hij meende dat de oorzaak van dit verschil “in vorm en verkeer”, vermoedelijk het gevolg was “van de vermindering van kwaliteit der personen”.¹⁸⁶

5.4 Het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog van 1925

In de periode na het Verdrag van Washington hield Nederland zich intern steeds meer bezig met het vraagstuk van chemische oorlogvoering. Op het internationale podium hield Nederland zich echter rustig. Op 4 mei 1925 begon een conferentie, die aanvankelijk ten doel had om de internationale handel in wapens beter te reguleren. Hoewel het mislukte om tot enige overeenstemming over de inperking van de internationale wapenhandel te geraken, resulteerde de conferentie onverwachts wel in een belangrijk chemisch wapenverdrag.

De Volkenbond verwachtte op de conferentie delegaties die bestonden uit een diplomatiek vertegenwoordiger, een militair deskundige en een specialist op het gebied van douaneregelingen, een logische samenstelling voor een conferentie over wapenhandel. Nederland zond D. van Troostwijk, de gezant in Bern, als de diplomatieke vertegenwoordiger. Hij werd geassisteerd door de schout-bij-nacht b.d. H.G. Surie als expert op militair vlak en W.A. Guérin, ambtenaar van het departement van Financiën, voor de douaneformaliteiten. Surie leek vanwege zijn internationaal-rechtelijke ervaring én zijn verleden als zeeofficier uitermate geschikt voor de taak, aangezien in het ontwerpverdrag

---

¹⁸³ Zie: W. Klinkert, 'Nederland en de Vrede van Versailles' in T. Postma (red.), *Het Verdrag van Versailles 1919: lezingenbundel seminar Eerste Wereldoorlog* (Den Haag 2000).

¹⁸⁴ D.A. Hellema, *Buitenlandse Politiek van Nederland* (Zeist 1995) 73.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Nationaal Archief. Inventaris van het archief van de Minister van Buitenlandse Zaken H.A. van Karnebeek, 1918 - 1927. Toegangnummer 2.05.25. Inventarisnummer 55. Dagboek Van Karnebeek dinsdag 6 december 1921.

allerlei bepalingen voorkwamen over de toevoer van wapens naar verboden zones in onder andere Afrika.¹⁸⁷

Al in de eerste dagen van de conferentie maakte de Amerikaanse gedelegeerde melding van een op handen zijnd voorstel van hun hand om de export van (grondstoffen voor) chemische wapens aan banden te leggen. De resolutie, die een dag later werd ingediend, ondervond weinig tegenstand en besloten werd de discussie te verplaatsen naar de Militaire Commissie. Op 25, 26 en 27 mei boog deze zich over het plan. Al snel kwam aan het licht dat er nogal wat haken en ogen aan het voorstel zaten. Het merendeel van de Commissie vond dat een verbod op de handel het toekomstige gebruik van chemische wapens niet zou voorkomen. Bovendien was het onderscheid tussen grondstoffen voor civiele productie en voor oorlogsdoeleinden haast onmogelijk te maken. Ondertussen was binnen de Commissie de vraag gerezen of dit onderwerp wel op deze conferentie thuis hoorde. De Polen meenden dat het vooruitgeschoven moest worden naar de naderende conferentie over wapenproductie. De Britten en Italianen zagen weer meer heil in een apart te organiseren bijeenkomst. In een poging om een einde te maken aan de onenigheid, dienden de Amerikanen een nieuw concept in, waarin niet alleen de handel in gifgassen werd verboden, maar ook een integraal verbod op het gebruik van chemische wapens was opgenomen.¹⁸⁸ Surie, die zitting nam in de Militaire Commissie, steunde het Amerikaanse voorstel "onder verwijzing naar de door Nederland geteekende en geratificeerde Verklaring der Eerste Vredes-conferentie".¹⁸⁹ De motie werd echter van tafel geveegd. Op basis van een gemeenschappelijk voorstel van de Britten, Polen en Italianen bepaalde de Commissie dat dit "larger political issue" op een aparte conferentie thuis hoorde.¹⁹⁰ Minister Van Karnebeek liet daarop direct weten, dat mocht het onderwerp nog aan de orde komen, de Nederlandse delegatie zich voor een internationaal en tegelijkertijd algemeen in te voeren verbod van gebruik moest uitspreken.¹⁹¹

De minister leek over profetische gaven te beschikken. Het slotrapport van de Militaire Commissie, werd op 5 juni plenair besproken. De Zwitserse delegatie betoogde dat nu het onderwerp chemische oorlogvoering ter tafel was gekomen, de conferentie zich niet moest verschuilen en dat er op zijn minst een bepaling over de handel in strijdgassen in de slotakte moest komen. Nederland haakte hier direct op in en stelde dat, tenzij het gebruik van gifgas als een militair middel niet eerst veroordeeld zou worden, een verbod op de export nooit effectief zou zijn. Meerdere landen waren het hiermee eens. De Amerikanen zagen hun kans schoon en stelden nogmaals, nu tijdens de plenaire zitting, voor om een apart, op artikel V van het Verdrag van Washington gebaseerd protocol tegen het gebruik van chemische wapens voor directe ondertekening open te stellen. Na aanneming van het Poolse voorstel om een verbod op het gebruik van bacteriologische wapens hieraan toe te

---

¹⁸⁷ Nationaal Archief. Inventaris van het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers, 1919 - 1940. Toegangsnummer 2.05.21. Inventarisnummer 1492. Nota voor de Ministerraad uit maart 1925 afkomstig van de Afdeling Volkenbonds Zaken.

¹⁸⁸ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 61 - 64.

¹⁸⁹ NA Den Haag. 2.05.21. 1492. Brief (No. 12 x) Schout-bij-Nacht Surie aan Van Karnebeek d.d. 4 juni 1925.

¹⁹⁰ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 64.

¹⁹¹ NA Den Haag. 2.05.21. 1492. Brief (V.Z. 15929) Van Karnebeek aan Doude van Troostwijk d.d. 4 juni 1925.

voegen, werd op 17 juni 1925 de definitieve tekst goedgekeurd en stond het de gedelegeerden vrij om het protocol te ondertekenen. Nederland behoorde tot de landen die als eerste hun krabbel zetten. Het belangrijkste onderdeel van het bekrachtigen van het Gasprotocol, de ratificatie, liet echter nog vijf jaar op zich wachten.

5.5 De Voorbereidingscommissie

Den Haag stelde een vijfkoppige delegatie samen. Zoals eerder vermeld was Loudon voorzitter van de delegatie, waarin ook Surie wederom zitting nam. Verder behoorden luitenant-generaal b.d. C. van Tuinen, majoor b.d. J.J.G. van Voorst tot Voorst en de hoogleraar en oud-minister V.H. Rutgers tot de vertegenwoordiging.¹⁹² Van Tuinen en Van Voorst tot Voorst namen zitting in de militaire subcommissie. Na verloop van tijd vielen de deelnemers aan de besprekingen in de *Préparatoire* in twee tegen elkaar opboksende blokken uiteen. Aan de ene kant van de ring stonden de Fransen, gesteund door de 'kleine Entente', ofwel Joegoslavië, Tsjechoslowakije en Roemenië. Aan de andere kant bevonden zich het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Duitsland de Scandinavische staten en Nederland. Het grootste probleem in de discussies was de onwil van Frankrijk, zwaar getraumatiseerd door de Eerste Wereldoorlog, om zijn bewapening te beperken zonder de waarborg te krijgen dat de Franse veiligheid gegarandeerd werd. Geen van de grote mogendheden was echter voornemens om de Fransen die bijstandsgarantie te geven. Ook Nederland zag niets in de door Frankrijk gewenste versterking van artikel 16 van het Volkenbondsverdrag, het artikel dat bepaalde dat een agressor financiële of militaire sancties kon verwachten als het een onschuldig land aanviel.¹⁹³

Ook op het gebied van chemische oorlogvoering hanteerde Nederland deze lijn. Binnen de militaire subcommissie werd de haalbaarheid besproken van het collectief terugslaan van een agressor, eventueel zelfs met chemische wapens. Verscheidene delegaties zeiden dat zij zich niet met een dergelijk voorstel wensten te associëren en meenden dat dit meer een onderwerp van politieke, dan van militaire aard was. De Nederlandse delegatie stelde zich echter ongewoon scherp op. Zij stelde onder geen enkel beding het gebruik van chemische wapens als vergeldingsmiddel te willen goedkeuren. De Nederlanders beargumenteerden dit door in de eerste plaats op te merken dat het überhaupt lastig zou worden om te bepalen of een land gifgas had gebruikt. Daarnaast zou het terugslaan met strijdgassen, zeker in een gezamenlijk verband, een verkeerd signaal afgeven aan de publieke opinie, aangezien het gebruik van chemische wapens was veroordeeld.¹⁹⁴ Volgens de Nederlandse delegatie was dit de manier om "met Beëlzebub den duivel uit te drijven".¹⁹⁵ Overigens kreeg de Nederlandse vertegenwoordiging steun van de Sovjet Volkscommissaris M.M. Litwinoff, die opmerkte dat de Sovjets tegen elke sanctie door derden zijn. De delegatie rapporteerde in zijn weekverslag aan de thuisblijvers dat dit

¹⁹² NA Den Haag. 2.05.21. 1487. Eindrapport van de Nederlandsche Delegatie in de zesde zitting der Voorbereidende Ontwapeningscommissie. 15 april – 6 mei 1929.

¹⁹³ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 82 - 83.

¹⁹⁴ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 81 - 82.

¹⁹⁵ NA Den Haag. 2.05.21. 1487. Weekverslagen betreffende de werkzaamheden in 1929 van de Nederlandsche delegatie bij de Voorbereidende Ontwapenings-Commissie van den Volkenbond te Geneve (No. 2. Geheim).

in de Russische lijn paste: "Zij toch zullen geen steun als gevolg van sancties hebben te verwachten, hun eventueele tegenstanders echter wel."¹⁹⁶

De delegatie gaf ook een politiek argument waarom het aannemen van dit voorstel onverstandig zou zijn. Als bijvoorbeeld land A door land B zou worden aangevallen, dan waren de overige Volkenbondstaten verplicht om land A bijstand te verlenen. Mocht land A vervolgens uit zelfverdediging een gas- en/of bacteriologische oorlog starten met land B, dan zou het met dit voorstel op tafel de Volkenbondstaten verplichten ook bijstand te verlenen aan land B. Zo kon er een situatie ontstaan waarin de Volkenbond in een gewapend conflict beide partijen te hulp moest schieten. Volgens Frankrijk zou dit scenario in de praktijk nooit voorkomen. De Roemeense gedelegeerde stelde, allicht met Franse ruggesteun, voor het onderwerp van sancties door te schuiven naar de Ontwapeningsconferentie zodat alle regeringen er nog een nachtje over konden slapen.¹⁹⁷ Aangezien de meningsverschillen onoverbrugbaar waren, was dat op het moment inderdaad de beste optie.

In de ontwerpconventie van de Préparatoire kwamen chemische wapens in hoofdstuk IV aan bod. Op 25 april 1927 hadden de Belgen een voorstel voor een verbodsbepaling aangeleverd, bestaande uit drie alinea's, waarvan de eerste twee identiek waren aan de tekst van het Gasprotocol van 1925. De derde had betrekking op de import en export van stoffen die gebruikt konden worden voor een chemische of bacteriologische oorlog en juist met die insteek werden in- of uitgevoerd. Pas twee jaar later werd het Belgische voorstel onderwerp van debat, aanvankelijk in het openbaar, maar waarschijnlijk ter bespoediging, later achter gesloten deuren.¹⁹⁸ De Fransen dienden direct een amendement in, waarin zij betoogden dat ook particuliere chemische voorbereidingen verboden moesten worden. Hierbij werd een onderscheid gemaakt tussen chemische strijdmiddelen die wel en die geen (neven)gebruik voor civiele doeleinden hadden. Rutgers wist dit voorstel genadeloos ten val te brengen door zich publiekelijk af te vragen hoe een regering bij de uitvoer van chemische strijdmiddelen kon bepalen tot welke begrenzing de behoefte van andere landen aan deze stoffen voor vredesgebruik ging. Rutgers' opmerking had een vernietigend effect. De hele strofe over im- en export bleek niet langer houdbaar, aangezien Italië, Japan en Chili niet de controles wilden die volgens het Franse voorstel essentieel waren en de Sovjets stelden dat hun eigen arbeiders net zo goed voor die controles konden zorgen. Belangrijker was echter dat een verbod op de in- en uitvoer het onderzoek naar de verdedigingsmogelijkheid tegen chemische wapens en de oefening in het gebruik van gasmaskers zou beletten.¹⁹⁹ Toch wenste de Poolse gedelegeerde op dit onderwerp terug te komen op de Ontwapeningsconferentie, hetgeen door de Voorbereidingscommissie werd aanvaard.

---

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 97.

¹⁹⁸ NA Den Haag. 2.05.21. 1487. Eindrapport van de Nederlandsche Delegatie in de zesde zitting der Voorbereidende Ontwapeningscommissie. 15 april – 6 mei 1929.

¹⁹⁹ NA Den Haag. 2.05.21. 1487. Weekverslagen betreffende de werkzaamheden in 1929 van de Nederlandsche delegatie bij de Voorbereidende Ontwapenings-Commissie van den Volkenbond te Geneve (No. 2. Geheim).

Uiteindelijk stonden alleen de eerste twee alinea's van het Belgische voorstel voor hoofdstuk V overeind, ofwel de tekst van het Gasprotocol. Het enige wat nog werd toegevoegd was het onderwerp van wederkerigheid, het recht om in geval van een chemische aanval met hetzelfde wapentuig te mogen vergelden.²⁰⁰ Dit recht van wederkerigheid gold overigens niet voor de bacteriologische oorlog, omdat dit unaniem als in strijd met het oorlogsrecht werd gezien. In 1929 hadden Frankrijk, België Denemarken en de Sovjet-Unie dit voorbehoud bij ratificatie aanhangig gemaakt.²⁰¹ Ook Nederland overwoog deze reserve in te bouwen. Op dat moment hadden slechts negen staten het Gasprotocol geratificeerd. Een teleurstellende opkomst, zodat er werd besloten dat de Raad van de Volkenbond alle staten die nog niet geratificeerd hadden met klem zou oproepen dit alsnog te doen. Resumerend kon vastgesteld worden dat de resultaten van de onderhandelingen op het gebied van chemische oorlogvoering dankzij het wederkerigheidsbeginsel eigenlijk een stap terug waren in vergelijking met het Gasprotocol van 1925. Terwijl juist de hiaten in voornoemd protocol de reden was om het onderwerp nogmaals in de Préparatoire te bespreken. Toch hadden de diepgravende onderzoeken een basis geleverd om over verder te praten op de Ontwapeningsconferentie, waarin wederom het onderwerp van im- en export versus het controlesysteem, het opleggen van sancties en het onderwerp traangassen (waar Nederland zich nog niet publiekelijk over uit liet) op de agenda stonden.

5.6 De Ontwapeningsconferentie van 1932

Nederland zond in februari 1932 een flinke delegatie naar het Zwitserse Genève, ditmaal onder leiding van Rutgers. Van Tuinen, Van Voorst tot Voorst en Surie waren ook weer van de partij.²⁰² De instructie die de gedelegeerden meekregen, bepaalde dat zij moesten instemmen met de bepaling in de ontwerpconventie, en dat er medewerking moest worden verleend aan voorstellen die de verbodsbepaling zouden verscherpen (in het bijzonder wat betreft traangas).²⁰³ Tijdens het plenaire gedeelte over chemische en bacteriologische oorlogvoering van de conferentie kregen de aanwezige landen de kans om uit te spreken welke verwachting zij hadden van de conferentie. Nederland rekende op een onvoorwaardelijk verbod op het gebied van zowel het gebruik van giftige en schadelijke gassen als de voorbereiding voor chemische oorlogvoering.²⁰⁴ Overigens meende de Nederlandse vertegenwoordiging dat er een causaal verband tussen de twee elementen bestond. Als het gebruik verboden zou worden, dan was het onmogelijk dat een verbod op de voorbereiding hier niet het gevolg van zou zijn.²⁰⁵ Nederland schaarde zich bij een select gezelschap van staten die ook de voorbereiding wilde aanpakken. Een aanzienlijk

---

²⁰⁰ NA Den Haag 2.05.21. 1557. Eindrapport van de Nederlandsche Delegatie in het tweede gedeelte van de zesde zitting der Voorbereidende Ontwapeningscommissie. 6 November – 9 December 1930.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² De Boer, 'De houding van de Nederlandsche regering ten aanzien van de ontwapening in de Volkenbond 1926 - 1934', 56.

²⁰³ Nationaal Archief, De archieven van de Generale Staf, mede als onderdeel van het Algemeen Hoofdkwartier (1914-1940). Toegangsnummer 2.13.70. Inventarisnummer 1250. Instructie voor de Nederlandsche Delegatie naar de Ontwapeningsconferentie 1932 Geheim.

²⁰⁴ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 109.

²⁰⁵ Idem, 119.

deel van de staten wilde ook dat er een verbodsbepaling op papier zou worden gezet, waarin geen plek was voor een wederkerigheidsbeginsel.

Om de haalbaarheid van deze voorstellen te onderzoeken was een speciale commissie geformeerd, de *Special Committee on Chemical, Incendiary and Bacterial Weapons*, waar niet alleen Rutgers rapporteur van was, maar waar Nederland ook tot de tien landen behoorde die zitting namen. De Nederlandse delegatie maakte zich sterk voor twee zaken. In het traangasdebat, waar voornamelijk de Fransen en de Britten het tegen de Verenigde Staten opnamen, probeerden de Nederlanders tot een compromis te komen. Zij stelden voor om traangas voor politieoptredens niet te verbieden, maar om de particuliere handel in het traangas en het materieel dat voor de inzet nodig was wel illegaal te verklaren.²⁰⁶ Nederland was zelf overigens voorstander van een verbod op traangassen, voornamelijk om het gras voor de voeten van naar mazen in de wet zoekende juristen weg te maaien. Er werd al lang gediscussieerd over de reikwijdte van de diverse verbodsbepalingen en daar wenste de Nederlandse delegatie een einde aan te maken door eens en voor altijd duidelijk te maken dat ook het gebruik van traangassen niet zou zijn toegestaan.²⁰⁷ Uiteindelijk besloot de commissie dat de Verenigde Staten op nationale schaal, onder kennisgeving aan de Permanente Ontwapenings Commissie, gebruik kon blijven maken van de traanverwekkende gassen. Particuliere organisaties in landen die het voorbeeld van de Amerikanen wilden volgen, moesten weliswaar gestimuleerd worden om in voornoemde stoffen te handelen of te stoppen met het gebruik, maar vielen onder de desbetreffende nationale wet.²⁰⁸

Het tweede punt van Nederlandse zijde betrof, zoals verwacht, de voorbereiding voor een chemische oorlog. Het grootste probleem bij een eventueel verbod hierop, was hoe dit te controleren. Nederland meende dat een aanzet hiertoe kon zijn om zoveel mogelijk openheid te geven en chemische gegevens openbaar te publiceren. Het was moeilijk om particuliere of fabriekslaboratoria ertoe te bewegen openheid van zaken te geven, maar omdat de grootste inspanningen in militaire laboratoria zouden worden geleverd was het volgens de gedelegeerde mogelijk om de uitkomsten van proefnemingen met strijdgassen te publiceren. Hij voegde er zelfs aan toe dat hij de Nederlandse regering, mits op voet van algemeenheid, bereid zou kunnen vinden om bijvoorbeeld de resultaten van het scheikundige laboratorium van de Artillerie-Inrichtingen te publiceren.²⁰⁹ Blijkbaar had het pleidooi effect. In het eindrapport van de *Special Committee* werd speciaal een notitie ingevoegd, waarin de haalbaarheid van het relaas werd uiteengezet.²¹⁰

De enigszins sombere resultaten uit het eindrapport van de *Special Committee*, werden drie maanden later verbloemd door de chemische ontwapeningsvoorstellen in de Britse concept ontwapeningsconventie. Het deed de stemming, die ondertussen tot het

---

²⁰⁶ Idem, 154.

²⁰⁷ NA Den Haag. 2.13.70. 1249. Brief (geen No. of kenmerk) Directeur Hogere Krijgsschool, Kapitein A.H. Nijhoff aan de Chef Generale Staf d.d. 24 juni 1931.

²⁰⁸ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 154 - 155.

²⁰⁹ NA Den Haag. 2.13.70. 1250. Werkzaamheden van het "Comité spécial Armes chimiques et bactériologiques (ACB)", 17 - 19 november 1932.

²¹⁰ SIPRI, *The Problem of Chemical and Biological Warfare. Volume IV: CB Disarmament Negotiations*, 158.

vriespunt was gedaald, weer lichtelijk stijgen. In de ontwapeningsconventie waren artikel 47 tot en met 62 gewijd aan chemische en bacteriologische oorlogvoering. Op 30 mei 1933 mochten de gedelegeerden amendementen indienen. Ook van Nederlandse zijde was er een opmerking. De Britse ontwapeningsconventie sprak wederom van het recht om te vergelden, het wederkerigheidsbeginsel. Nederland herinnerde de Britten eraan dat in het rapport van het *Special Committee* juist was bepaald dat eerst moest worden vastgesteld of er zich een aanval met chemische wapens of met conventionele wapens had voorgedaan. De Britten dienden de Nederlander van repliek door te stellen dat een dergelijke vaststelling voor veel vertraging kon zorgen. Onduidelijk is of er iets met de Nederlandse opmerking is gedaan. Duidelijk is wel dat de Britse conceptconventie unaniem werd goedgekeurd. Niettemin mislukte de Ontwapeningsconferentie. Eind mei 1934 schreef de Nederlandse gezant in Oslo aan minister van Buitenlandse Zaken Jonkheer A.C.D. de Graeff dat diens Noorse ambtsgenoot zich tegenover de gezant zeer sceptisch had uitgelaten over de resultaten die hij van de ontwapeningsconferentie verwachtte. Hij achtte het zeer gewenst, dat er toch enig resultaat geboekt zou worden, al was het "slechts een verbod van het gebruik van vergiftige gassen", maar zelfs dat lukte niet.²¹¹

5.7 Conclusie

Nederland is bij alle conferenties waar ook een verbod op het chemische wapen werd besproken, betrokken geweest, al was er een verschil in hoeverre de delegaties op de voorgrond traden. Bij de Haagse Vredesconferenties was het onderwerp chemische oorlogsvoering nog een toekomstbeeld waarvan niet duidelijk was of het ooit realiteit zou worden. De Nederlandse delegatie legde de nadruk op het verraderlijke karakter van giftige gassen en het risico dat het met zich meebracht voor de burgerbevolking. Tijdens de besprekingen voor zowel het Verdrag van Versailles in 1919 als het Verdrag van Washington drie jaar later, stond het gaswapen wederom op de agenda. Hoewel het chemische wapen veel ellende op het slagveld had veroorzaakt en er alle reden toe was een verbod erop vast te leggen, had Den Haag andere zorgen. Op beide conferenties was het Nederlandse grondgebied, in 1919 op het Europese continent en in 1922 Nederlands-Indië, in het geding. Minister Van Karnebeek moest alle zeilen bijzetten om dit gevaar af te wenden en had vanzelfsprekend weinig aandacht voor een gifgasverbod.

In 1925 veranderde deze aandacht enigszins. De Nederlandse delegatie maakte zich sterk voor een algeheel verbod op het gebruik van gifgassen en behoorde tot de eerste ondertekenaars van het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog. Het Gasprotocol bleek juridisch gezien echter weinig veiligheid te bieden, waardoor een chemisch wapenverbod tijdens de besprekingen van de *Préparatoire* alsnog een hoge prioriteit kreeg. Nederland was in de persoon van voorzitter Loudon sterk vertegenwoordigd, maar concrete resultaten leverden de inspanningen van de voormalig minister van Buitenlandse Zaken niet op. Ondanks de teleurstellende uitkomsten van de

---

²¹¹ NA Den Haag. 2.05.21. 1560. Brief (No. 389/l.69/165) Gezant te Oslo aan de minister van Buitenlandse Zaken, A.C.D. de Graeff d.d. 31 mei 1934.

Vorbereidingscommissie werd op de Ontwapeningsconferentie van 1932 met hernieuwde energie gesproken over een verbod op het gebruik van gifgassen. De Nederlandse delegatie ging meermaals voorop in de strijd om zoveel mogelijk waarborgen binnen te slepen om het gaswapen voorgoed uit te bannen. Waarom de delegatie hier ineens vol op inzette, is één van de onderwerpen van het komende hoofdstuk.

H6

de inspanningen achter de schermen

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een poging gedaan inzicht te geven in het *waarom* van de Nederlandse houding op de conferenties. De centrale vraag luidt wat er zich achter de schermen afspeelde en zodoende het gedrag van de delegaties beïnvloedde. Wederom komen alle in de twee voorgaande hoofdstukken behandelde conferenties aan bod. Het hoofdstuk vangt aan op het moment dat na afloop van het Verdrag van Washington andere staten werden opgeroepen om er bij toe te treden en Nederland zich voor het eerst gedwongen werd serieus na te denken over chemische oorlogvoering. De laatste paragraaf gaat in op de maatregelen die werden getroffen om het land zo zorgvuldig mogelijk voor te bereiden op een chemische oorlog, die allerm minst zeker was, maar zeker niet mocht worden genegeerd.

6.2 Het Verdrag van Washington van 1922

Na afloop van de conferentie in Washington in 1922, was er voor het eerst intern beraad in Nederland over de wenselijkheid van een internationaal-rechtelijke veroordeling van het chemische wapen. Den Haag ontkwam hier ook niet aan, aangezien alle beschaafde landen waren uitgenodigd om toe te treden tot het Verdrag. Van Karnebeek hield nauwgezet in de gaten of andere landen toetraden. Zo richtte hij zijn aandacht onder andere op Zweden, net als Nederland neutraal. De Zweedse Chef Marinestaf had verklaard dat Zweden in beginsel niet onwelwillend stond om het verdrag te ondertekenen, hoewel hij het gifgasakkoord slechts een herhaling vond van datgene wat op de Vredesconferenties in 1899 en 1907 was afgesproken. De Chef Staf wilde zich echter het recht voorbehouden om bij een chemische aanval op Zweeds grondgebied, terug te slaan met gaswapens. In een brief aan de minister van Marine E.P. Westerveld formuleerde Van Karnebeek op diplomatieke wijze dat voornoemde Zweed wel degelijk een punt had. Van Karnebeek schreef: "Zonder mij voorshands aan te willen sluiten bij de gevolgtrekkingen waartoe de

chef van den Zweedschen Marinestaf schijnt te zijn gekomen, meen ik echter niet te moeten nalaten en er beleefd op te wijzen, dat zijn betoog voorkomt ook voor Nederland in menig opzicht klemmend te zijn”.²¹²

Eerder had minister Van Karnebeek zijn ambtsgenoten, minister Westerveld, minister van Oorlog J.J.C. van Dijk en minister van Koloniën S. de Graaff gepolst hoe zij stonden tegenover eventuele toetreding.²¹³ Westerveld richtte zich begrijpelijkerwijs meer op de bepaling in hetzelfde verdrag over “het wapen der zwakke zeemogendheden”, oftewel duikboten, die voor Nederland in de koloniën van groot belang waren. Met betrekking tot de gifgasbepaling zag Westerveld liever dat er een verbod tot stand kwam waarin het gebruik voor alle belligerenten werd verboden. Toch zal hij geen bezwaar hebben gehad om het verdrag te ondertekenen, omdat de duikbootbepaling Nederland meer voor- dan nadelen bood.²¹⁴ De minister van Koloniën was dezelfde mening toegedaan. Hij meende dat in de praktijk weinig van de overeenkomst viel te verwachten. Dit mocht Nederland echter niet van ondertekening weerhouden, omdat “elke poging om het lijden in den oorlog te beperken den steun van alle beschaafde natiën verdient”. Volgens De Graaff had het gebruik van chemische wapens “in den laatsten oorlog aan beide partijen veel onnoodig lijden veroorzaakt”.²¹⁵

Minister van Oorlog Van Dijk had zijn twijfels bij het volgens De Graaff inhumane karakter van chemische oorlogvoering. Als “op overtuigende wijze” was aangetoond dat deze wapens inderdaad inhumaner zouden zijn dan andere strijdmiddelen, dan pas moest het gebruik ervan direct worden veroordeeld. Dit stond volgens de minister van Oorlog allerminst vast. Verder meende Van Dijk dat het onverstandig was om geen voorbereidingen te treffen voor een eventueel chemisch conflict, zolang nog niet duidelijk was dat chemische strijdmiddelen nimmer tegen Nederland gebruikt zouden worden. Van Dijk spiegelde zijn collega Van Karnebeek drie verschillende mogelijkheden voor.²¹⁶ De eerste optie betrof het niet ondertekenen van het verdrag van Washington en het zich volledig voorbehouden van alle vrijheid ten aanzien van het gebruik van chemische strijdmiddelen. Van Dijk liet al doorschemeren dat deze optie niet zijn voorkeur had, tenzij Nederland uit strategisch oogpunt heil zag in het uitbreiden van het arsenaal met chemische wapens én er voldoende waarborg was dat de Nederlandse chemische industrie onafhankelijk voor de productie zorg kon dragen. Vooral het laatste was van groot belang.

De tweede optie kon Van Dijk's goedkeuring nog minder wegdragen. Deze hield in dat Nederland wel tot het verdrag van Washington zou toetreden, en daarbij afzag van alle voorbereidingen tot het gebruik van chemische wapens, inclusief beschermingsmiddelen. Het gebrek aan waarborgen in het verdrag, maakte deze keuze de minst wenselijke. Immers, het was mogelijk dat een land dat het verdrag wel ondertekende toch over zou gaan tot het gebruik van strijdgassen, omdat het moeilijk was een onderscheid te maken

²¹² NA Den Haag. 2.05.21. 1797. Brief (No. 869) Van Karnebeek aan Westerveld d.d. 26 maart 1923.

²¹³ Ibidem. Brief (No. 21517 'Eenige spoed') Van Karnebeek aan de ministers van Marine, Oorlog en Koloniën d.d. 2 december 1922.

²¹⁴ Ibidem. Brief (No. 62) minister van Marine Westerveld aan van Karnebeek d.d. 6 januari 1923.

²¹⁵ Ibidem. Brief (No. 47) minister van Koloniën de Graaf aan Van Karnebeek d.d. 5 februari 1923.

²¹⁶ Idem. 1548. Brief (Geheim Litt. O.104) minister van Oorlog Van Dijk aan Van Karnebeek d.d. 14 november 1924.

tussen het opzettelijk gebruik hiervan en de vorming van giftige gassen bij de explosie van springstoffen. Daarnaast was het verdrag niet van toepassing als twee ondertekenaars tegenover elkaar stonden, en één van deze partijen gelieerd was met een derde mogendheid die geen partij was bij het verdrag. Voorts verleende het verdrag geen bescherming als Nederland in oorlog zou raken met een land dat niet had ondertekend. En tenslotte was het mogelijk “dat buitenlandsche ongeregelde benden zich van die strijdmiddelen tegen ons zouden bedienen”. Meer zag Van Dijk in de laatste mogelijkheid, die in feite een combinatie van de eerdere twee was. Deze betrof het verdrag van Washington wél te ondertekenen, maar tegelijkertijd voorbereidingen te treffen om, indien daar noodzaak toe was, gebruik te kunnen maken van chemische strijdmiddelen. Omdat op dat moment echter nog niet duidelijk was tot wat de chemische industrie in Nederland in staat was, en de discussie over het humane dan wel inhumane karakter van chemische wapens nog niet tot een eind was gebracht, meende Van Dijk dat het beter was om geen haast te maken met eventuele ondertekening. Het kwam de minister “aanbevelenswaardig voor, ten deze nog een afwachtende houding aan te nemen”. Het aannemen van een afwachtende houding, wierp haar vruchten af. De vraag of Nederland zou toetreden, bleek alweer achterhaald, omdat Frankrijk weigerde te ratificeren.

Weliswaar was het vraagstuk om wel of niet toe te treden niet langer relevant, wel had het verschillende personen, zowel uit militaire als uit politieke hoek, aan het denken gezet. Zo nam de Commandant van de Vesting Holland de vrijheid om zijn zienswijze te ventileren. Hij liet geen spaan heel van de overeengekomen bepalingen van Den Haag en Washington. De afspraak uit 1899 om geen gasprojectielen te gebruiken “die niet bindend is voor de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, heeft haar doel volkomen gemist en is uit den tijd”. Ten aanzien van de bepaling over het niet gebruiken van gif of vergiftigde wapens, overeengekomen in 1907 stelde hij: “Wanneer men (...) leest, dat het gebruik van vergift als middel om den vijand te benadeelen is verboden, dan zoude men zeggen dat dit een duidelijk en gemakkelijk op te volgen verbod is; toch bestaan er hoogstaande mannen, autoriteiten op volkenrechtelijk gebied die vóór den wereldoorlog leeraarden, dat men wel als oorlogsmiddel een bron van drinkwater mag vergiftigen mits men in de landstaal daarbij het opschrift plaatst: “deze bron is vergiftigd”. En moet men nu blauwzuur, mosterdgas, phosgeen e.d. beschouwen als vergiften of niet?” Met betrekking tot Washington sprak hij: “Regelingen in beperkten kring, zooals te Washington plaats vonden, zijn, hoe nuttig ook, voor de practijk van minder waarde. Na hetgeen er heeft plaats gevonden, zal, waar de levensbelangen der staten scherper dan ooit op den voorgrond treden, het zeer moeilijk zijn, eenheid te brengen in de opvattingen, maar wanneer men niet ertoe overgaat te trachten op objectieve wijze al deze vraagstukken onder de oogen te zien, blijft, van rechtsstandpunt gezien, een toestand bestaan, veel onzekerder dan vóór den wereldoorlog.”²¹⁷ De “objectieve wijze” waar de Commandant voor stond, was exact de

---

²¹⁷ NA Den Haag. 2.13.70. 1247. Voorstel met beschouwingen, ten doel hebbende, om te geraken tot eene herziening van de verdragen, op het voeren van den oorlog betrekking hebbende. Litt. P. No. 13/22. Afkomstig van de Commandant Vesting Holland d.d. 25 juni 1923.

opvatting van minister Van Dijk. Hij was van mening dat de publieke opinie niet al te veel beïnvloed moest worden door de emotionele in plaats van rationele beschouwingen ten aanzien van chemische oorlogvoering. Ongeveer een jaar later moest Van Dijk opnieuw aan de slag om de discussie objectief te houden.

6.3 Het Rapport van Cecil c.s.

De Volkenbondsraad verwachtte dat het rapport dat door Cecil en consorten was opgesteld over de gevaren van chemische oorlogvoering voor de burgerbevolking, overal verspreid zou worden. Hierin vergiste de Raad zich. De Scandinavische landen gingen wel over tot publicatie, maar landen als Engeland, Frankrijk en Italië waren niet van plan om extra bekendheid aan het rapport te geven. Zij meenden dat de Volkenbond-resolutie van 30 september 1924 op zichzelf al genoeg publiciteit zou genereren. Officieel ging Nederland om dezelfde reden als Engeland, Frankrijk en Italië eveneens niet tot grootschalige uitgave over.²¹⁸

Achter de schermen had minister Van Dijk zich sterk gemaakt om de verspreiding van het rapport tegen te gaan. In beginsel had hij geen problemen met het rapport dat eens niet bol stond van “de overdrijvingen, welke in den laatsten tijd ten aanzien van die oorlogvoeringen in verschillende geschriften zijn geuit”, maar aangezien het rapport geen enkel nieuw gezichtspunt opende, leek het hem niet opportuun om het te verspreiden. Verder hekelde hij het speculatieve karakter van het deel van het rapport dat ging over luchtbombardementen met chemische wapens. In dit hoofdstuk werd nagelaten om een vergelijking te maken tussen bombardementen met chemische wapens en bombardementen met andere wapens, zoals brisantbommen. Van Dijk meende dat dit rapport “geenendeele voldoende [was], om het onderwerpelijke vraagstuk in zijn vollen omvang tot klaarheid te brengen”.²¹⁹

6.4 Het Gasprotocol van Geneve 1925

De Nederlandse delegatie, waarin niemand over enige chemische kennis beschikte, zocht contact met minister Van Karnebeek over de vraag of zij het protocol moesten ondertekenen. Deze kaatste de bal direct door naar zijn ambtsgenoten Van Dijk van Oorlog en De Graaff van Koloniën. Van Karnebeek vestigde nog de aandacht op de opmerking van de Franse gedelegeerde die zich had afgevraagd of het protocol krachtig genoeg zou zijn als “verklaarbare achterdocht jegens den vijand zulks uit zelfbehoud zou doen geraden zijn”.²²⁰ In vervolg op deze brief hadden Van Dijk en Van Karnebeek een mondeling onderhoud, dat Van Dijk later schriftelijk bevestigde. De minister van Oorlog meende dat een behoudende houding het beste zou zijn. De delegatie mocht zeer zeker haar handtekening onder het protocol zetten, maar moest wel in de gaten houden dat de landen, die voor Nederland van betekenis waren, eerst hadden getekend. Waarschijnlijk doelde

²¹⁸ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Brief (v.d.M.) Van Karnebeek aan de Nederlandse gezanten te Bern, Stockholm, Oslo, Kopenhagen, Parijs, Londen, Brussel en Rome d.d. 23 januari 1925.

²¹⁹ Ibidem. Brief (Geheim Litt. O.104) minister Van Dijk aan Van Karnebeek d.d. 14 november 1924.

²²⁰ NA Den Haag. 2.05.21. 1492. Brief (No. 16407) Van Karnebeek aan Van Dijk en de Graaff d.d. 10 juni 1925.

Van Dijk hier op Engeland, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en in verband met de koloniën, ook Japan, die allemaal het protocol tekenden. Ten aanzien van de opmerking van de Fransman, stelde de minister dat de “overeenkomst niet te beschouwen [is] als afdoende, zoodat het zal afhangen van de mate waarin de deelneming en praktische toepassing algemeen zullen zijn, of te eenigertijd aanleiding kan bestaan tot het achterwege laten van zoowel defensieve als offensieve voorbereidingen in zake den chemischen oorlog”.²²¹

Terwijl Van Dijk niet overliep van vertrouwen in het effect en de nakoming van het protocol, had minister de Graaf twijfels over andere zaken. Zo had De Graaff zijn bedenkingen over de oprechtheid van de Fransen. Hij zag in de opmerking “de geringe waardeering voor verdragen, die niet door sancties – bij voorkeur militaire – worden beschermd. Bij het voortbestaan van een dergelijke mentaliteit in de internationale verhoudingen zouden alle overeenkomsten tusschen de staten waardeloos worden en een militair schrikbewind alleen de wereld kunnen beheerschen”. Verder twijfelde hij ineens aan het veronderstelde inhumane karakter van chemische wapens, dat in de preambule (over de veroordeling van de openbare mening) zo sterk naar voren kwam. “In verschillende landen is de bevolking in een soort paniek-stemming gebracht door de voorstanders van ontwapening, die ter bereiking van hun doel de toepassing en uitwerking van chemische strijdmiddelen in een toekomstigen oorlog als een schrikbeeld hebben voorgesteld. Geleid door gevoelsargumenten veroordeelt thans de groote massa het gebruik van giftgassen e.d. zonder zich af te vragen, of zich onder de geoorloofde oorlogsmiddelen geen wapenen bevinden, die veel grooter smarten veroorzaken”. De Graaff’s opmerking moet Van Karnebeek behoorlijk hebben verrast. Iets meer dan twee jaar eerder betoogde De Graaff nog dat het chemisch wapen zo veel onnodig lijden had veroorzaakt. Blijkbaar had de minister van Koloniën zijn mening op dat punt enigszins gewijzigd. Aan die openbare mening, zo stelde De Graaff, mocht wel een concessie gedaan worden en het beperken van oorlogsmateriaal juichte hij altijd toe, zodat er was dan ook geen bezwaar was tegen de ondertekening van het protocol.²²²

De delegatie ondertekende het protocol direct op de eerste dag, 17 juni 1925. De indruk lijkt gewekt dat de bewindsmannen nogal nonchalant over de ondertekening deden. Dat zij het belang van een verbodsbepaling over strijdgas niet zagen, of dat zij zich onvoldoende rekenschap hadden gegeven van de positie waarin Nederland zich bevond. Niets is minder waar, in werkelijkheid was de Nederlandse regering in samenwerking met hooggeplaatste officieren zowel voor, tijdens als na ondertekening van het protocol, hard bezig om te inventariseren hoe Nederland er voorstond en werden er maatregelen genomen om het land op chemisch gebied voor te bereiden. Deze inspanningen vielen vrijwel samen met de werkzaamheden van de Voorbereidingscommissie in Genève.

---

²²¹ Ibidem. Brief (Geheim, Litt IJ 51) Van Dijk aan Van Karnebeek d.d. 19 juni 1925.

²²² Ibidem. Brief (7e Afdeling, No. 43) De Graaff aan Van Karnebeek d.d. 15 juni 1925.

6.5 De Voorbereidingscommissie

Op de vergadering van de Legercommissie op 13 maart 1926 werd gesproken over het Gasprotocol dat negen maanden eerder was ondertekend. Volgens kapitein Best van de Generale Staf was de waarde van het internationale verdrag “zeer problematisch, aangezien nóch de mogelijkheid, nóch de wenschelijkheid van zoodanig verbod vaststaat”. Hij beargumenteerde dit door te stellen dat bij elke ontploffing giftige gassen ontstonden, die op zichzelf aanleiding konden geven voor een tegenpartij om een gasoorlog te starten. Bovendien moest er rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de andere ondertekenaars zich niet aan het verbod zouden houden en de mogelijkheid dat een niet-ondertekenaar overging tot het gebruik van strijdgassen. “Een mogendheid, die zich niet tijdig heeft voorbereid op eene dergelijke verrassing stelt zijn strijdmacht aan vernietiging bloot”, sprak de kapitein.²²³ Die voorbereiding had op militair vlak al enigszins plaats gehad in de zin van de oprichting van de Militaire Gasschool in Utrecht en de instelling van een Commissie voor de studie naar chemische strijdmiddelen. De burgerbevolking kwam later aan de orde. De problematiek die door Best werd geschetst, en dan vooral het gebrek aan garantie dat het verbod zou worden nageleefd, was een grote zorg van de nieuwe minister van Oorlog, J.M.J.H. Lambooy. Zonder deze waarborg kon de minister zich niet van de taak ontslaan om te onderzoeken of Nederland in het geval van een chemische oorlog een waardig tegenstander kon zijn.

Hiervoor had de minister in oktober 1926 laten nagaan of de Nederlandse industrie in staat zou zijn om het leger van voldoende chemische strijdmiddelen te voorzien. De resultaten waren weinig rooskleurig. De chemische industrie had – in tegenstelling tot die industrie in de omliggende landen Duitsland, Frankrijk en Engeland – niet de capaciteit om “bij uitgebroken krijg onmiddellijk [het leger] in voldoende mate te voorzien van chemische aanvalsmiddelen”. Wel moest het mogelijk zijn om voorbereidingen te treffen zodat, indien nodig “met bekwamen spoed” strijdgassen in het groot waren aan te maken. Die voorbereidingen betroffen het verkrijgen van de fabrieksinrichtingen voor de productie en het opbouwen van voorraden grondstoffen, die in redelijke mate uit de Nederlandse bodem konden worden gedolven. Bovendien was er weinig ervaring in het land met een chemische oorlog. Het leger bezat nog slechts enkele gasketels voor het verspreiden van gaswolken, als erfenis aan de activiteiten van de mobilisatiejaren 1914 – 1918. Die activiteiten hadden niet veel zoden aan de dijk gezet, slechts de aanmaak van vloeibaar zwaveldioxide en een gering aantal projectielen voor het Vestinggeschut waren de offensieve chemische resultaten. Proeven met het vanuit vliegtuigen werpen van gasbommen, die de Luchtmacht überhaupt niet in het arsenaal had, waren nooit gehouden.²²⁴ Deze niet al te florissante uitkomsten van het onderzoek noopten de minister van Oorlog aan de Nederlandse delegatie in de Préparatoire mee te delen dat het van groot belang was dat zij zich hard zouden maken voor zoveel mogelijk naleving van de verbodsbepalingen. Zonder deze

---

²²³ NA Den Haag. 2.13.70. 45. Verslag lezing Kapitein van de Generale Staf, P.W. Best tijdens de vergadering d.d. 13 maart 1926 van de Legercommissie.

²²⁴ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Memorie behorende bij de brief (Geheim Litt. X 77) Minister Lambooy aan de Nederlandsche Delegatie bij de Voorbereidende Ontwapeningsconferentie te Genève d.d. 13 oktober 1926.

waarborgen zou de verbodsbepaling zelfs belemmerend kunnen werken, aangezien Nederland dan in zijn voorbereiding werd beperkt.²²⁵

De Nederlandse delegatie in de Voorbereidingscommissie hield onderwijl korte communicatielijnen met voornamelijk de ministers van Oorlog en Buitenlandse Zaken, en de Chef van de Generale Staf. In april 1927 had de Belgische delegatie haar voorstel ingediend. Volgens Loudon was de reden hiervoor dat het Gasprotocol nog steeds niet van kracht was, dat nog maar weinig landen hadden geratificeerd en de Amerikaanse ratificatie dankzij de tegenstand van de Senaat zelfs op een deceptie was uitgelopen. Vooral de landen die aan de Sovjet-Unie grensden, begonnen hem te knijpen omdat zij "het gebruik van de chemische strijdmiddelen door de Sovjets [vreesden], die daaraan de laatste jaren ettelijke miljoenen goud-roebels hebben besteed".²²⁶ Loudon wenste instructies hoe hierop te reageren.

Op aangeven van minister Lambooy, berichtte minister van Buitenlandse Zaken, F. Beelaerts van Blokland de Nederlandse delegatie dat zij op morele gronden prijs moesten blijven stellen op de totstandkoming van een gasverbod. Aangezien het onmogelijk werd geacht voldoende waarborgen te verkrijgen voor de handhaving, moest het voorstel maar op goed vertrouwen worden aanvaard. De delegatie mocht echter geen bepaling accepteren die veiligheidsmaatregelen tegen een eventuele overtreding van het verbod onmogelijk zou maken. Gedoeld werd op gasmaskers en andersoortig beschermingsmateriaal.²²⁷ Of Beelaerts van Blokland had zijn woorden niet zorgvuldig genoeg gekozen, of Loudon had de woorden verkeerd geïnterpreteerd, maar op dat moment ontstond er een misverstand tussen Genève en Den Haag. De ruis op de lijn had er voor gezorgd dat de delegatie dacht dat Den Haag zich het recht wilde voorbehouden op het gebruik van strijdmiddelen voor defensief gebruik, bijvoorbeeld om de Vesting Holland met strijdgassen te verdedigen, wat gezien de voornamelijk zuidwestelijke wind overigens nog best een goede optie was.²²⁸ Het leidde tot de nogal kolderieke situatie dat de Nederlandse delegatie bijna een jaar lang naar het juiste moment zocht om de nogal agressieve wensen van Nederland te uiten. Op 25 april 1927 lukte het niet omdat "de overige delegaties (...) op een dusdanig enthousiaste wijze over den inhoud van het [Belgische] voorstel [spraken], dat het naar mijn opvatting een zeer ongunstigen indruk zou hebben gemaakt, indien de Nederlandsche delegatie zou hebben getracht de redactie van het voorstel te doen wijzigen overeenkomstig de aanwijzingen, voorkomende in het vorenaangehaalde cijferteleggram. Daar zij mag aannemen, dat het niet in de bedoeling van de Regeering kan hebben gelegen, een dergelijken indruk te vestigen, heeft de Nederlandsche delegatie gemeend niet aan het debat te moeten deelnemen".²²⁹

---

²²⁵ Ibidem.

²²⁶ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Brief Loudon aan de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 12 april 1927; tevens in afschrift aan de minister van Oorlog, Marine a.i., Koloniën, de Chef Generale Staf en de Chef Marine Staf.

²²⁷ Ibidem. Telegram No. 3 (Geheim Litt. A. 32) Minister Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 21 april 1927. (Telegram wordt op 22 april aan Loudon doorgezonden.)

²²⁸ Ibidem. Brief (Geheim Litt. N30) Minister Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 28 maart 1928.

²²⁹ Ibidem. Brief Loudon aan de Minister van Buitenlandse Zaken d.d. 26 april 1927.

Ondertussen bogen van de Chef Generale Staf en de Inspecteur der Genie zich over het belang van chemische oorlogvoering voor de landsverdediging vanuit een strategisch-tactisch oogpunt. Zij constateerden dat in een toekomstig conflict de gevechtshandelingen van het Nederlandse leger beïnvloed zouden worden door de gastactiek van de opponent. Gelet op het feit dat het leger op korte termijn geen uitzicht had op voldoende chemische wapens voor offensief-defensief gebruik, concludeerden de militaire bevelhebbers dat Nederland geen baat had bij een chemisch conflict en daarom een algeheel en streng verbod (zoals het Belgische voorstel) moest nastreven. Een andere optie was om een gezamenlijk ondertekende morele afkeuring van de gasoorlog op te stellen. Het zou het gebruik van gifgas in kleinere conflicten wellicht voorkomen, alhoewel het bij een eventuele wereldoorlog geen resultaat zou hebben. Mocht te Genève voor de tweede optie gekozen worden, zo beëindigden de heren hun betoog, dan mocht de voorbereiding tot defensief-offensief gebruik absoluut niet aan banden worden gelegd.²³⁰

Eén van de redenen van het indienen van het Belgische voorstel in 1927, namelijk het uitblijven van massale ratificatie van het Gasprotocol door de verschillende mogendheden, begon ook in Nederland op te spelen. Nederland had het Gasprotocol weliswaar ondertekend, maar nooit geratificeerd. Met het gemor vanuit de Kamer op de achtergrond, begon het minister Van Karnebeek in de nadagen van zijn ministeriële carrière langzamerhand heet te worden onder zijn voeten. Hij verzocht Lambooy hem te informeren over de stand van zaken en wanneer ratificatie aanhangig mocht worden gemaakt. Begin 1927 had alleen Frankrijk het Protocol bekrachtigd, wat Lambooy maar weinig beviel. Hij schreef Van Karnebeek dat het “bepaaldelijk ongewenscht zou zijn, indien Nederland ten aanzien van de quaestie der ratificatie van het Protocol nopens den chemischen en bacteriologischen oorlog vooruitliep op de ter zake door de groote mogendheden met eigen oorlogservaring op het gebied der chemische strijdmiddelen te nemen beslissing.”²³¹ Naast het vermijden van vooruitlopen op andere naties, noemde Lambooy ook de lopende onderhandelingen van de Voorbereidingscommissie als reden voor uitstel, waardoor het hem wenschelijk voor [kwam], ten aanzien van dit Protocol voorlopig eene afwachtende houding aan te nemen²³²

Misschien wel de belangrijkste, maar vakkundig verborgen gehouden reden, was dat de wenselijkheid van een verbodsbepaling nauwkeurig onderzocht moest worden. Toen echter bleek dat de Nederlandse industrie niet in staat was om stante pede voldoende strijdgassen voor het leger te produceren en het land uit strategisch-tactisch oogpunt alleen maar te verliezen had bij een chemische oorlog, werd er snel geschakeld. Op 11 april zond Lambooy een brief naar Beelaerts van Blokland dat het Protocol geratificeerd kon worden, onder voorbehoud dat het slechts verplichtend zou gelden tegenover de staten die het ook

---

²³⁰ NA Den Haag. 2.13.70. 1247. Brief (No. 2973 Geheim) Chef Generale Staf aan Minister Lambooy d.d. 29 september 1927.

²³¹ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Brief (Geheim Litt. N.) Minister Lambooy aan minister Van Karnebeek d.d. 4 januari 1927.

²³² Idem. 1492. Brief (1e Afd. No. 9) Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 25 augustus 1927.

ondertekend hadden én met het wederkerigheidsbeginsel.²³³ Tien dagen later had de minister van Buitenlandse het concept Wetsontwerp met Memorie van Toelichting al gereed en zond het “met zeer veel spoed” naar zijn ambtsgenoten.²³⁴

Voor de Nederlandse delegatie die duizend kilometer zuidelijker aan het vergaderen was, kwam het bericht van het aanhangig maken als geroepen. Daar stond de Voorzitter op het punt om het aantal landen dat inmiddels geratificeerd had te prijzen en de landen die dit nog niet hadden gedaan, te vermanen en een officiële oproep uit te vaardigen om dit alsnog te doen. In het weekverslag van de Voorbereidingscommissie stond opgetekend: “In dit verband is het zeer gelukkig, dat thans ook de Nederlandsche delegatie, bij monde van prof. Rutgers, kan mededeelen, dat de Nederlandsche regeering doende is om het Protocol ter ratificatie aan de Volksvertegenwoordiging voor te leggen.”²³⁵ Minder gelukkig voor het Nederlandse landsbelang was dat er van de waarborgen ter handhaving van het Protocol of de toekomstige verbodsbepaling niets terecht was gekomen. In juni 1928 schreef Lambooy aan Beelaerts van Blokland dat het de Préparatoire niet was gelukt voorschriften op te stellen, waarin het de chemische industrieën onmogelijk werd gemaakt om aan chemische en/of bacteriologische productie te doen.²³⁶ Bijna traditiegetrouw was deze moeilijkheid doorgeschoven naar de Ontwapeningsconferentie. Over de vraag hoe achter de schermen over de pogingen en ontwikkelingen van een chemische verbodsbepaling gedacht werd, geven de archieven geen antwoord.

6.6 De getroffen maatregelen

De chemische onderzoekscommissies

Nederland had – zeker in vergelijking met nabije landen – slechts zeer bescheiden ervaring met chemische oorlogvoering, maar stond wel aan dezelfde dreiging bloot als andere naties. Die ervaring ontleende het Nederlandse leger aan de mobilisatiejaren tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ook in Nederland was actie ondernomen om tot een eigen gasvoorraad te komen. Al een maand na de eerste grootschalige gifgasaanval bij Ieper zond de Sociëteit voor Chemische Industrie te Katwijk op verzoek een offerte naar het Scheikundig Laboratorium van de Artillerie-Inrichtingen te Hembrug.²³⁷ Na enkele proefnemingen met ‘dimethylsulfaat’ en met fosgeen, viel de keuze voor het in grote hoeveelheden aan te maken gifgas op vloeibaar zwaveldioxide, ofwel SO₂.²³⁸ Dit gas zou vanuit loopgraafketels en cilinders losgelaten worden, vergelijkbaar met de inzet door de Duitsers in Ieper. Minister van Oorlog, N. Bosboom had al een aantal malen een paar duizend gulden beschikbaar gesteld voor proeven, maar om het belang van het op gang

²³³ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Brief (Geheim Litt. R34) Minister van Defensie Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 11 april 1929.

²³⁴ Ibidem. Brief minister Beelaerts van Blokland aan minister van Koloniën, J.Ch. Koningsberger d.d. 21 april 1929.

²³⁵ Idem. 1487. Weekverslagen betreffende de werkzaamheden in 1929 van de Nederlandsche delegatie bij de Voorbereidende Ontwapenings-Commissie van den Volkenbond te Geneve No. 2. Geheim. Zaterdag 20 april 1929.

²³⁶ Idem. 1557. Brief (No. 60) Minister Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 16 juni 1928.

²³⁷ NA Den Haag. 2.13.70. 2. Brief (geen nummer of typering) G.C.A. van Dorp van de Sociëteit voor Chemische Industrie Katwijk aan J.D. Berkhout van het Scheikundig Laboratorium bij de A.I. d.d. 22 mei 1915.

²³⁸ Ibidem. Brief (No. 516 Geheim) Directeur A.I., J.H.A. Mijsberg aan generaal C.J. Snijders d.d. 15 december 1915.

brengen van een serieus strijdgasprogramma te onderstrepen, stak de minister het enorme bedrag van 400.000 gulden in de ontwikkeling. Opperbevelhebber generaal C.J. Snijders kreeg van de minister de opdracht "met den meesten spoed te doen aanschaffen de voorraden die door U worden noodig geacht tot organisatie van den strijd door middel van verstikkende gassen".²³⁹

Ondanks een problematische start was er in november 1916 een hoeveelheid van 140 ton SO₂ voorhanden. De productie was uitbesteed bij twee bedrijven van de N.V. Vereenigde Chemische Fabrieken, de eerste onder de rook van Rotterdam bij Kralingsche Veer, een kleinere tweede lag aan de Oude Maas in Zwijndrecht. Toch wenste het Ministerie van Oorlog een derde fabriek "gelet op de betrekkelijken geringen voorraad SO₂, welke tot nu toe is verkregen, en op de groote hoeveelheid daarvan, vereischt voor het éénmaal gas geven op een front van eenige betekenis". Deze zou binnen de Stelling van Amsterdam moeten worden gerealiseerd.²⁴⁰ Het zou niet meer tot de bouw van deze derde fabriek komen. Het verstuiwen van strijdgassen vanuit loopgraafketels en cilinders was bij de oorlogvoerende partijen meer en meer op de achtergrond geraakt. Snijders was zich hiervan bewust, maar zag (bij gebrek aan voldoende mitrailleurs) het stikgas vanuit ketels en cilinders als een alternatief voor de strijd op korte afstand, "zowel voor den aanval onder daarvoor gunstige omstandigheden, als voor de verdediging van verdrukte stellingen". Hij meende dat de 620 ton SO₂ die halverwege februari 1918 beschikbaar zou zijn, afdoende was voor dat doel.²⁴¹ In december 1917 beschikte het Nederlandse leger over 380 ton SO₂²⁴² en gedurende de hele oorlog zou in totaal 692 ton geproduceerd worden.²⁴³

De aandacht werd vanaf augustus 1917 verlegd naar gasprojectielen, aangezien "bij de oorlogvoerende mogendheden meer en meer gebruik wordt gemaakt van projectielen met zeer sterk werkende vergiften".²⁴⁴ Dit bleek een lastigere exercitie dan verwacht. Het duurde een half jaar voordat was bepaald welke type gasgranaat en welke vulstof gebruikt zouden worden. Het kaliber van de dunwandige granaat was vastgesteld op een diameter van 15 centimeter, in de eerste plaats bedoeld voor het kanon (vlakbaangeschut).²⁴⁵ De gewenste vulstof moest fosgeen worden en in afwachting op een voldoende hoeveelheid hiervan, konden de gasprojectielen ofwel met SO₂, ofwel met chloor (een 'ingredient' van fosgeen) geladen worden. Het was kommer en kwel, zowel wat betreft de granaat als de vulstof. De granaten bleken poreus of begonnen spontaan te lekken, waardoor het ontwerp terug naar de tekentafel moest worden verwezen.²⁴⁶ De productie van fosgeen verliep zo mogelijk nog problematischer. Na moeizame onderhandelingen, lukte het L.A. van Royen van het Munitiebureau, dat eind juni 1915 was opgericht om de

²³⁹ Idem. 3. Brief (Kabinet Litt. L 69) minister van Oorlog, N. Bosboom aan Snijders d.d. 16 mei 1916.

²⁴⁰ Idem. 4. Brief (Kabinet Litt. R 133) minister De Jonge aan Snijders d.d. 16 oktober 1917.

²⁴¹ Ibidem. Brief (No. 4257 Zeer Geheim) Snijders aan de voorzitter van het Munitiebureau, L.A. van Royen d.d. 29 december 1917.

²⁴² Idem. 705. "Overzicht van de uitbreidingen, die met het meest van belang zijnde artilleriesmaterieel hebben plaats gehad". December 1917.

²⁴³ Idem. 755. Brief (W.v.B/Dr.) Van Royen aan minister van Oorlog G.A.A. Alting von Geusau d.d. 2 mei 1919.

²⁴⁴ Idem. 3. Brief (No. 3797 Zeer Geheim) Snijders aan de directeur Artillerie-materieel M.A. Elout d.d. 31 augustus 1917.

²⁴⁵ Nationaal Archief. Inventaris van het archief van de Directeur voor Aanschaffing en Verstrekking van Artillerie-materieel 1915-1921. Toegangsnummer 2.13.68.01. Inventarisnummer 3. Brief (d.K./Dr.) Van Royen aan Elout d.d. 28 februari 1918.

²⁴⁶ Ibidem. Brief (dK/D Zeer Geheim Persoonlijk) Van Royen aan Elout d.d. 19 oktober 1918.

productie van wapens en munitie te coördineren, om een dreigend tekort af te wenden, om een fabrikant te vinden die welwillend was het gewilde fosgeen te vervaardigen.

De Fabrik van Chemische Producten te Vondelingenplaat was die fabrikant, maar er werd kostbare tijd verloren voor het opzetten van een proeffabriek, waarvoor de Staat in oktober 1918 het bedrag van 10.000 gulden vrijmaakte.²⁴⁷ De planning was dat het een half jaar zou duren, dus tot de zomer van 1919, eer de proeffabriek probleemloos zou draaien. Ondertussen konden de nu wel probleemloos gefabriceerde granaten met chloor gevuld worden. Op 8 november 1918 zond de directeur Artillerie-materieel generaal-majoor M.A. Elout een brief aan Snijders waarin hij trots kon mededelen dat alle problemen waren opgelost en dat de Opperbevelhebber zijn fiat kon geven aan een opdracht om een tiende van alle projectielen voor het 15 centimeter geschut om te bouwen naar gasprojectielen.²⁴⁸ Het toeval wilde dat drie dagen nadat Elout de brief zond, de wapenstilstand in een treinwagon in het Franse Compiègne werd getekend en de Eerste Wereldoorlog tot een einde kwam. Op dat moment waren slechts een paar proefprojectielen met chloor gevuld.

Hoewel het Nederlandse leger er niet in slaagde een indrukwekkende hoeveelheid gasprojectielen aan te leggen, was er wel bijna 700 ton aan vloeibaar zwaveldioxide opgebouwd en was er een begin gemaakt om een en ander organiek te regelen. Zo waren er selectierondes geweest om soldaten, wanneer Nederland toch bij de oorlog betrokken zou worden, te werven voor de Gascompagnie. Deze eenheid moest erop toezien dat het gasmaterieel in goede staat verkeerde. De verwerving hiervan verliep voorspoedig. Op 1 maart 1918 waren in totaal 6901 gasketeltjes, 25 aanvoertanks, 1023 cilinders, 4500 spuitbuizen en meer dan 10.000 koppelstukken geleverd.²⁴⁹ Verder had de Gascompagnie de taak om de in oorlogstijd op te richten gasstations achter de linies te bemannen, van waaruit lege tanks konden worden gevuld. Hiertoe volgden de soldaten cursussen. In oktober 1918 waren 78 soldaten geschikt bevonden en klaargestoomd om bij de gascompagnie te dienen.²⁵⁰ Een ander wapenfeit was dat verschillende legereenheden alvast geoefend werden in het gebruik. Vanaf eind juni 1917 vonden deze geheime oefeningen plaats in het midden en vooral het zuiden van het land. Verscheidene forten en stellingen, zoals Fort Steurgat en de Stelling van de Monden der Maas, werden gebruikt als oefenterrein. Maar ook op het open veld, zoals op de Woensdrechtse, de Rucphense en de Arnhemse heide werd met het gas getraind.²⁵¹ Tijdens de oefeningen, maar ook voor eventueel serieus gebruik werd gebruik gemaakt van een leidraad dat vermoedelijk in 1917 het levenslicht zag, het *Voorschrift Stikgassen*.²⁵² Hierin werd uitvoerig uiteengezet hoe het gifgas defensief, offensief of in een tegenaanval ingezet moest worden.

---

²⁴⁷ Idem. 2. Maandverslag Munitiebureau over de maanden augustus, september en oktober 1918.

²⁴⁸ Idem. 3. Brief (No. 45 Zeer Geheim Persoonlijk) Elout aan Snijders d.d. 8 november 1918.

²⁴⁹ NA Den Haag. 2.13.70. 624. "Stand op 1 maart 1918 van de afleveringen op de bestellingen, die ingevolge opdracht (...) ten behoeve voor het strijdmiddel met verstikkende gassen, door het Munitiebureau werden gedaan."

²⁵⁰ NA Den Haag. 2.13.70. 803. Opgave van personeel bestemd voor de gascompagnie. Bijlage bij brief (O 2987/18) commandant van het garnizoens-detachement Den Haag van het depot bataljon Grenadiers en Jagers aan de hoofdofficier van de gasdienst d.d. 10 oktober 1918.

²⁵¹ NA Den Haag. 2.13.70. 628.

²⁵² Auteur onbekend, *Voorschrift Stikgassen* (Den Haag, Algemeene Landsdrukkerij, jaartal vermoedelijk 1917)

Al met al lijkt de stelling dat Nederland gezien de voorbereidingen, in staat was zichzelf te beschermen, verdedigbaar. Er werden immers redelijke hoeveelheden gas opgebouwd, er werden gasmaskers geproduceerd, er werd getraind, een speciale gaseenheid stond paraat en er bestond een tactisch voorschrift. Toch ontbeerde Nederland de noodzakelijke ervaring die alle oorlogsvoerende landen hadden opgebouwd, beschikte het niet over projectielen en bleek het SO₂ lang niet zo effectief als verwacht. Wat dat betreft klopt Paul Moeyes' referentie aan Snijders dat hij het Nederlandse leger als een buitenmodel vogelverschrikker beschouwde.²⁵³ Nederland zou in het geval van een chemische oorlog volslagen kansloos zijn geweest. L.A. van Royen van het Munitiebureau, de spil in het strijdgasprogramma, beoordeelde de resultaten tijdens een lezing in 1920 voor de 'Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap' als volgt. "De aanmaak van vergiftige gassen is gedurende den oorlog h.t.l. ter hand genomen en groote hoeveelheden van een bepaald gas werden opgeslagen. Op het gevechtsterrein ontstond echter een strijd tusschen gifgas en masker, te vergelijken met dien tusschen projectiel en pantser en groot was het aantal nieuwe gassen, dat genoemd werd als in gebruik te zijn. Vandaar, dat voortdurend uitkijk gehouden moest worden, om zooveel mogelijk op de hoogte te blijven van den voortgang in dezen strijd. De onzekerheid, die te dezen opzichte steeds bleef bestaan door de uiteraard groote geheimzinnigheid, welke door elk der oorlogvoerende partijen werd in acht genomen, de gevaarlijkheid van de fabricageproeven door ongeschoold personeel, de tegenzin van de chemische industrie om zich met zoodanige fabricage in te laten, de verscheidenheid der grondstoffen, die voor de steeds veranderende gassen noodig zijn en waarvan men te voren niet weet of zij verkrijgbaar zullen zijn, dit alles heeft gemaakt, dat de fabricage van vergiftige gassen en de vulling van projectielen ermede, het moeilijkste en minst bevredigende deel van de taak van het Munitiebureau is geweest. Er viel uit te leeren, dat deze soort munitie, in vreedstijd, geen oogenblik uit het oog verloren mag worden en dat men bij leger en vloot zich de nog ontbrekende kennis goed eigen zal moeten maken, daar bij een nieuwen oorlog van inhalen van hetgeen men ten achter is gebleven geen sprake kan zijn."²⁵⁴

Van Royen's wijze raad om dit soort munitie ook in vreedstijd geen oogenblik uit het oog te verliezen, werd ter harte genomen. Na afloop van de mobilisatiejaren werden, zij het op bescheiden schaal, nog proeven gedaan, bijvoorbeeld met de stof chloorpikrine. De pogingen van de Volkenbond om chemische oorlogvoering aan banden te leggen, werden nauwgezet in de gaten gehouden. Zo wilde de directeur Artillerie-materieel in april 1920 weten hoe de Chef Generale Staf dacht over de continuering van proeven met chloorpikrine. Mogelijk zou de Chef Staf "willen afwachten of het gebruik van vergiftige gassen in den oorlog, door den gezamenlijken wil van den Volkerenbond wel zou worden gehandhaafd".²⁵⁵ Het 'volkerenbond-motief' werd door de Chef Staf niet hoog aangeslagen.

---

²⁵³ P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839 - 1939* (Amsterdam 2006).

²⁵⁴ Redactie, *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1920 - 1921* (Den Haag 1921) 226 - 227.

²⁵⁵ NA Den Haag. 2.13.70. 274. Brief (No. 83, Zeer Geheim Persoonlijk) Elout aan de chef Generale Staf d.d. 12 april 1920.

In de kantlijn van de brief die Elout hem had gezonden, krabbelde hij: “dat gaat niet, want in het geval de Volkenbond het gebruik handhaaft, komen we op een achterstand”. In zijn schriftelijke reactie aan Elout begin mei 1920 verwoordde hij het formeler. Hij merkte ten aanzien van de Volkenbondkwestie op, “dat naar mijne meening de voortzetting der onderwerpelijke proeven niet afhankelijk mag worden gesteld van de mogelijkheid dat door den Volkerenbond omtrent het gebruik van vergiftige gassen besluiten zullen worden genomen”.²⁵⁶

De (veld)proeven met het vullen van granaten met chloorpikrine raakten langzaamaan in de vergetelheid, maar dat gold niet voor het algemene onderzoek naar strijdgassen en de bescherming ertegen. Er vond institutionalisering plaats. Tijdens de mobilisatiejaren was hier een begin mee gemaakt door twee commissies te installeren. De eerste commissie moest zich buigen over het scheikundige aspect van het chemisch wapenvraagstuk. Deze was op 11 september 1917 door het Munitiebureau aangesteld en bestond uit C.F. Gey van Pittius, die binnen de krijgsmacht hoog in aanzien stond wegens zijn chemisch kennis, J.D. Berkhout, het hoofd van het scheikundig laboratorium van de Artillerie-Inrichtingen, en J.C. Thonus, chemicus en reserve 1^e Luitenant.²⁵⁷ Ongeveer een jaar later, werd een tweede commissie opgericht die zich puur met de beschermingskwestie zou gaan bezigheden, de chemisch-technische gasmaskerdienst, waarin onder andere militair-apotheker J.E.H. van Waegeningh zitting nam. Deze commissie nam de ontwikkeling van gasmaskers onder handen, maar besteedde ook haar tijd aan de opleiding van gasinspecteurs en gascontroleurs die gasgevaar moesten kunnen detecteren.²⁵⁸ Na de wapenstilstand werd de chemisch-technische gasmaskerdienst ingekrompen en bleef alleen Van Waegeningh over, die niet lang nadien werd opgevolgd door oud-docent artilleriewetenschappen H.J.A. Feber.²⁵⁹

De scheikundige commissie leek na de wapenstilstand op een zijspoor te belanden, maar in 1922 werd de roep om een vergelijkbare commissie luider. Vanuit de Generale Staf werd een brief naar minister van Oorlog J.J.C. van Dijk gestuurd, waarin het belang van het rekening houden met chemische strijdmiddelen in toekomstige oorlogen werd benadrukt. Het voorstel was om een commissie op te richten die het gehele vraagstuk van de chemische oorlogvoering in studie moest nemen.²⁶⁰ In januari 1924 keurde minister Van Dijk dit voorstel goed en zo ontstond in november van hetzelfde jaar de Commissie Chemische Strijdmiddelen.²⁶¹ Deze negenkoppige commissie werd voorgezeten door Gey van Pittius. Zitting namen bijvoorbeeld dokter D.H. Hiensch, de Utrechtse professor P. van Romburg, maar ook Feber en Van Waegeningh, die het inmiddels tot directeur van de Keuringsdienst van Waarden in de regio Maastricht had geschopt.²⁶² Zo ontstond er niet alleen een interessante mix van krijgsmacht en wetenschap, maar versmolten ook het

²⁵⁶ NA Den Haag. 2.13.70. 274. Brief (No. 1388 Geheim) chef Generale Staf aan Elout d.d. 3 mei 1920.

²⁵⁷ NA Den Haag. 2.13.70. 3. Brief (G.v.P./Dr.) Zeer Geheim) Van Royen aan Elout d.d. 1 oktober 1917.

²⁵⁸ W. Klinkert, 'Het is een ingenieursoorlog: chemie in militaire dienst in Nederland 1914 - 1915' in H. Andriessen en P. Pierik, *De Grote Oorlog. Kroniek 1914 - 1918. Deel 14* (Soesterberg 2007) 276.

²⁵⁹ Idem, 283.

²⁶⁰ NA Den Haag. 2.13.70. 992. Brief Generale Staf aan minister van Oorlog, J.J.C. van Dijk d.d. 13 oktober 1922.

²⁶¹ Klinkert, 'Het is een ingenieursoorlog: chemie in militaire dienst in Nederland 1914 - 1915', 284.

²⁶² NA Den Haag. 2.13.70. 992. Brief minister Van Dijk aan de Generale Staf d.d. 24 februari 1923.

strijdgasonderdeel en het beschermingsonderdeel. In 1926 werd de commissie getransformeerd in de Commissie van Advies nopens Chemische strijdmiddelen, onder leiding van A.J. der Weduwen, chemicus bij de Artillerie-Inrichtingen.²⁶³ In 1934 werden de taken van de commissie uitgebreid en de samenstelling veranderd en kreeg de commissie de naam Commissie van Advies nopens Chemische en Aanverwante Verdedigingsvraagstukken, waarin Der Weduwen secretaris was.²⁶⁴ Het grootste wapenfeit onder zijn leiding was het oprichten van een proeffabriek voor mosterdgas, onder de codenaam “kaneelolie” in de jaren '30 op het terrein van de Artillerie-Inrichtingen in Zaandam.²⁶⁵ Deze werd in 1939 naar Nederlands-Indië, in de buurt van Bandung op West-Java naar een militair schietterrein verscheept, waar om en nabij de honderd ton mosterdgas werd geproduceerd.²⁶⁶ Hoogstwaarschijnlijk was het idee achter deze fabriek om aan een agressor, oftewel Japan (die nog altijd het Gasprotocol van 1925 niet had geratificeerd), in een eventueel chemisch conflict weerstand te kunnen bieden. Toen Japan in maart 1942 de Nederlandse strijdkrachten zonder gebruik van chemische wapens op de knieën kreeg, bleef de voorraad mosterdgas ongebruikt. Na de Tweede Wereldoorlog ging Der Weduwens commissie in 1948 op in Rijksverdedigingsorganisatie TNO, thans TNO Defensie en Veiligheid.

De Militaire Gasschool

Op 28 november 1924 hield Kapitein Best een lezing tijdens een bijeenkomst van de ‘Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap’ over de invloed van chemische strijdmiddelen op de oorlogvoering. Best sprak van de opgelopen achterstand ten opzichte van de landen die gedurende de Eerste Wereldoorlog wel aan chemische oorlogvoering waren blootgesteld. Hoewel op de Stormscholen in Den Haag en Amersfoort aandacht besteed werd aan gasbescherming, was er geen sprake van het systematisch opleiden van deskundigen op het gebied van chemische oorlogvoering. Best meende dat dit een ernstig gebrek was binnen de krijgsmacht en adviseerde tot het oprichten van een centraal opleidingsinstituut. In het voorjaar van 1925 nam het Ministerie van Oorlog het advies over en besloot tot de oprichting van de militaire gasschool. Deze werd vanwege de centrale ligging ten opzichte van de diverse garnizoenen en uit wetenschappelijk oogpunt gevestigd in de universiteitsstad Utrecht.²⁶⁷

Vooraf uit socialistische hoek leidde de oprichting van de gasschool tot verbazing. Zo fulmineerde het dagblad voor de arbeiderspartij in de regio Den Haag, het *Haagsche Volk* dat “aan de speciale Hollandsche gifgassenschool te Utrecht, (...) aan de militairen wordt geleerd, datgene in de perfectie uit te voeren, wat te Genève namens de Regeering moet worden afgekeurd. Hoe zou ten slotte Generaal Snijders, onze bekende chloor-

---

²⁶³ Klinkert, ‘Het is een ingenieursoorlog: chemie in militaire dienst in Nederland 1914 - 1915’, 285.

²⁶⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11 november 1934.

²⁶⁵ Ministerie van Defensie, *Historisch onderzoek mosterdgas Hembrug* (2000).

²⁶⁶ Committee of Disarmament, *Indonesia and The Netherlands – Working Document – Destruction of about 45 tons of mustard agent at Batujajar, West-Java, Indonesia* (1982) 2.

²⁶⁷ Nationaal Archief. Inventaris van het archief van het Ministerie van Defensie: Legercommissie 1910 – 1941. Toegangsnummer 2.13.74. Inventarisnummer 45. Kort geschiedkundig overzicht samengesteld ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de militaire gasschool.

maniac, over dit regeeringsstandpunt denken? Is deze anti-gas-gezindheid soms een lief verkiezings-foefje?"²⁶⁸ De goedkeuring aan de oprichting werd immers vrijwel gelijktijdig met de onderhandelingen voor het gasprotocol van 1925 gegeven. Toch had de auteur van het artikel wel degelijk een punt. Kapitein Best had namelijk tijdens zijn lezing een lans gebroken om de militairen niet alleen op te leiden op het gebied van bescherming, maar ook voor het actieve gebruik van strijdgassen. Zo stond hij de oprichting van een gastroepenafdeling voor, waarmee het mogelijk zou zijn te oefenen in bijvoorbeeld het plaatsen van gascilinders. Best verdedigde zijn opvatting door te stellen dat het gebruik van chemische wapens volkenrechtelijk nog niet was verboden en dat nooit een effectieve verbodsbepaling overeengekomen kon worden.²⁶⁹

Niettemin was het juist dat volkenrechtelijke aspect waardoor Best zijn zin niet kreeg. Omdat voorafgaand aan de oprichting een duidelijke lijn werd afgesproken en de onderhandelingen in Genève in volle gang waren, werd gekozen om de gasschool zodanig te organiseren dat uitsluitend onderwijs in gasbescherming zou worden gegeven. Aldus geschiedde bij de opening in 1926. Het waren, wegens de inkrimping van het aantal beroepsofficieren, voornamelijk de reserve-officieren die tot gasofficier werden opgeleid.²⁷⁰ De gasofficier was de technisch adviseur van de commandant en moest na een gasaanval bepalen wat de aard en de omvang van de vergassing was en hierover verslag uitbrengen.²⁷¹ Verder kregen de gasofficieren de taak om gasonderofficieren, gasontsmetters en gasverkenner (geselecteerd op een goede neus) op te leiden, zodat elk bataljon (600 tot 800 man) over een gasontsmettingsploeg van acht tot tien man, voorzien van chloorkalk en beschermende pakken, kon beschikken.²⁷² Leraren van de gasschool gaven af en toe voorschriften uit voor burgers waarin aandacht werd besteed aan gasbescherming. In deze voorschriften werd bijvoorbeeld uitgelegd hoe burgers zelf een gaskelder konden maken en deze gasdicht te krijgen.²⁷³ De eerste directeur van het instituut was S. Schilderman. Hij voltooide in 1927 zijn boek *De Chemische oorlog*, dat vanaf dat moment als studiemateriaal gold. Hiermee kregen de leerlingen een omvattend overzicht van de kennis die in Nederland beschikbaar was over chemische oorlogvoering en over het gebruik van chemische wapens in de toekomst.²⁷⁴

De Luchtbeschermingsdienst

Niet alleen het leger moest voorbereid zijn op een gasaanval, hetzelfde gold voor de burgerbevolking. De ontwikkeling van de luchtvaart had aan het einde van de jaren twintig van de twintigste eeuw zo'n vlucht genomen, dat massale luchtbombardementen ook gericht op civiele doelen werkelijkheid konden worden. De Nederlandse regering had tot dat

²⁶⁸ NA Den Haag. 2.05.21. 1492. Krantenknipsel "Haagsche Volk" van dinsdag 9 juni 1925.

²⁶⁹ NA Den Haag. 2.13.74. 45. Kort geschiedkundig overzicht van de militaire gasschool.

²⁷⁰ N. Nuy, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen. Nederlandse defensie en chemische oorlogvoering 1918 - 1939' in *Militaire Spectator* 170/10 (2001) 538.

²⁷¹ NA Den Haag. 2.13.70. 45. Verslag lezing Kapitein van de Generale Staf, P.W. Best tijdens de vergadering d.d. 13 maart 1926 van de Legercommissie.

²⁷² Nuy, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen' 538.

²⁷³ Bijvoorbeeld: A.W. Claassen, *Voorzorgs- en Beveiligingsmaatregelen te nemen door gezinshoofden met het oog op eventuele gasaanvallen* (Den Bosch 1928).

²⁷⁴ Nuy, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen' 538.

moment weinig actie ondernomen om maatregelen te nemen. Weliswaar had het in 1927 een boekwerkje uitgegeven met de naam *Aanwijzingen nopens de door burgerautoriteiten te nemen maatregelen ter bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van aanvallen uit de lucht*, maar het ontbrak aan centrale sturing.²⁷⁵

In 1931 wonnen de ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken, L.N. Deckers en F. Beelaerts van Blokland, informatie in hoe de civiele luchtbeschermingsdienst elders in Europa was georganiseerd. Daaruit bleek dat “het treffen van de noodig geoordeelde maatregelen wordt geacht te moeten worden overgelaten aan de regionale en plaatselijke bestuursorganen, en naast deze aan het Rode Kruis en particuliere organisaties. De bemoeienis van de Regeering zal dan liggen op de organisatie van een voorlichtingsdienst en een alarmdienst.”²⁷⁶ Tot opluchting van de bewindslieden bleek dat de luchtbeschermingsdienst in het buitenland dus op dezelfde decentrale wijze was georganiseerd, als die in Nederland gepland was. Het uitbesteden van deze taak aan de diverse gemeentes had minister Deckers vanuit het parlement begin 1930 veel kritiek opgeleverd. Deckers peinsde er echter niet over om van dit voornemen af te zien. De minister had ook weinig andere opties, aangezien hij na het uitbreken van de economische crisis als gevolg van de Beurskrach in 1929 de weinig dankbare taak had gekregen om de defensie-uitgaven nog verder in te krimpen. De opzet van het Ministerie was dat elke gemeente iemand kreeg toebedeeld die de oorlogsorganisatie ter hand moest nemen, waarin de politie, brandweer en verschillende hulpdiensten een belangrijke rol speelden. Een landelijke luchtwachtdienst diende de lucht af te speuren op vijandelijke toestellen en de plaatselijke luisterdiensten daarvan op de hoogte te stellen.²⁷⁷ Voor de plaatselijke luisterdiensten leenden de padvindsters, sportbonden en jeugdverenigingen zich bij uitstek, aangezien “hunne 17 tot 20 jarigen [over] niet te versmaden krachten” voor deze functie beschikten.²⁷⁸

De realisatie van de plannen liet niettemin nog altijd op zich wachten. Pas toen Hitler in 1933 de macht greep, ontstond het besef dat het met de collectieve veiligheid wel eens gedaan kon zijn. Zes jaar later dan in de omliggende landen vond in Winterswijk in hetzelfde jaar de eerste luchtbeschermingsoefening plaats.²⁷⁹ Eerder dat jaar was van particuliere zijde de ‘Studievereeniging voor Luchtbescherming’ opgericht, die in maart 1936 werd omgevormd tot ‘Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming’. Deze in Den Haag gevestigde vereniging had zich ten doel gesteld kennis over het onderwerp te vergroten en te assisteren bij het voorbereiden en uitvoeren van maatregelen. Zo gaf het zogenaamde Vlugschriften uit. Deel V uit 1937 had ‘de luchtbescherming en gasgevaar’ als onderwerp. Voor vijf guldencent konden burgers deze brochure aanschaffen, waarmee zij zich konden informeren over hoe zichzelf eenvoudig te beschermen bij een gasaanval. Het

---

²⁷⁵ Idem, 540.

²⁷⁶ NA Den Haag. 2.05.21. 1549. Brief (No. 2476/556) gezant te Bern aan Minister van Buitenlandse Zaken, F. Beelaerts van Blokland d.d. 19 november 1931.

²⁷⁷ N. Nuy, ‘De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939’ in P. Pierik en M. Ros (red.), *Vierde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2002) 412.

²⁷⁸ P.H.A. de Ridder, *Luchtbescherming. I. Organisatie Verduistering Alarmeering* (Alphen aan den Rijn 1934) 19.

²⁷⁹ Nuy, ‘Schrikbeeld gehuld in nevelen’ 541.

vlugschrift begon met een waarschuwing tegen “zoowel overdrijving van de vrees voor “gas” als tegen veronachtzaming van dit gevaar”. Het advies ging uit om nog voor het gevaar dreigend werd de nodige voorbereidingen (het in orde maken van een gasdichte schuilplaats en het aanschaffen van een door de Artillerie-Inrichtingen gecertificeerd gasmasker) te treffen.²⁸⁰

Het jaar daarvoor, in 1936 was de ‘wet betreffende bescherming tegen luchtaanvallen’ van kracht geworden, waarin de gemeenten in verschillende gevarenclassen werden ingedeeld en de gedecentraliseerde verantwoordelijkheid werd benadrukt. Er kwam evenwel geen financiële steun van het Rijk, waardoor de Luchtbeschermingsdienst volgens critici een amateuristisch geheel bleef met gebrek aan middelen, geld en vrijwilligers.²⁸¹ Dit veranderde snel toen in 1938 de internationale spanningen dusdanig waren opgelopen dat de nood aan de man kwam. Zo trok de regering een bedrag van een half miljoen uit om de organisatie op gemeentelijk niveau te verbeteren, een “ontstellend gering bedrag” volgens de krant *Het Vaderland*.²⁸² Niet lang daarna werd 1,8 miljoen gulden vrijgemaakt om de hulpploegen in hun behoefte aan gasmaskers en beschermende kleding te voorzien. Het aantal leden van de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming groeide in een rap tempo. In 1939 waren meer dan 100.000 mensen lid, het jaar daarop zelfs het dubbele. Dankzij de steun van de industrie was de regering aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in staat om in de meest onmisbare behoefte aan beschermende kleding en gasmaskers te voorzien.²⁸³

Door de verschillende Luchtbeschermingsdiensten werd een beroep gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. In 1939 bood de Luchtbeschermingsdienst van het tot de hoogste gevaarklasse behorende Rotterdam alle burgers het kosteloze werkje “Wenken op het gebied van Luchtbescherming” aan, met een voorwoord van burgemeester P.J. Oud. De Rotterdamse burgermeester stelde dat het een “droevige noodzakelijkheid [was], dat dit boekje [moest] worden uitgegeven. Het vertelt U van de verschillende middelen, die het menselijk vernuft in onze dagen heeft uitgevonden, om dood en verschrikking op groote schaal te verspreiden”. Hoewel de toonaard van zijn volledige inleiding anders deed vermoeden, benadrukte de burgemeester dat de verspreiding van ‘de Wenken’ geen uiting van het pessimistische gevoel was dat een ramp over de Rotterdamse bevolking niet meer af te wenden was. Een gewaarschuwd mens, telde voor twee. Rijkelijk geïllustreerd met weinig hoopgevende reclames over overlijdensverzekeringen, conserven met voedsel, zandzakken en vreemd genoeg het voordeel van koken op gas, gaf het boekje een duidelijk overzicht hoe de luchtbeschermingsdienst in de havenstad en omstreken was georganiseerd, maar vooral hoe de burgers zichzelf dienden voor te bereiden.²⁸⁴ Het bouwen van gasdichte kelders of gasloopgraven en het aanschaffen van

---

²⁸⁰ Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming, *Luchtbescherming en gasgevaar* (Den Haag 1937).

²⁸¹ Nuy, ‘Schrikbeeld gehuld in nevelen’ 541.

²⁸² *Het Vaderland*, 16 juni 1938.

²⁸³ Ibidem.

²⁸⁴ Luchtbeschermingsdienst Rotterdam, *Wenken op het gebied van de Luchtbescherming* (Rotterdam 1939).

volksgasmaskers (die het merendeel van de bevolking vooral vanwege de hoge prijs in de schappen liet liggen)²⁸⁵ waren de belangrijkste aanwijzingen.

6.7 Conclusie

Met de uitnodiging vanuit de Amerikaanse hoofdstad zag de Nederlandse regering zich ineens geconfronteerd met een vraagstuk waar het voorheen niet al te hard over had nagedacht. Chemische oorlogvoering was, omdat Nederland de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog bespaard was gebleven, eigenlijk zelden onderwerp van zorg geweest. Weliswaar waren er gedurende de mobilisatiejaren pogingen gedaan om de krijgsmacht chemisch toe te rusten, maar in vergelijking met de oorlogvoerende mogendheden mocht dit geen naam hebben. Ervaring was er dus allerminst in het lande. Het was fijn dat Nederland niet in de oorlog betrokken was geraakt, maar het gebrek aan ervaring bleek een nadeel voor de onderhandelingspositie van Nederland. Een verbod op de gasoorlog, en zeker op de voorbereidingen daarvoor, bracht voor Nederland de situatie dat het altijd achter zou lopen op de grote omliggende landen. En met de onzekerheid of een chemisch verbod in de praktijk (lees: conflict, waarin normen en waarden kunnen vervagen) zou kunnen worden gehandhaafd, kwam Nederland in een lastig parket.

Pas tijdens de onderhandelingen in de Voorbereidingscommissie ging de regering, vooral het Ministerie van Oorlog die op haar beurt weer werd geassisteerd door het hogere gezag binnen het leger, volmondig voor een verbod op de chemische oorlog. Niet zozeer omdat het een type wapen was waar de regering haar handen niet aan wilde branden. In tegendeel, uit strategisch-tactisch oogpunt zou het land tegen een tegenstander met ervaring, in alle gevallen het onderspit delven, wat mede was te herleiden naar de beperkte capaciteit van de binnenlandse chemische industrie. Om te voorkomen dat het ooit in een dergelijk situatie zou geraken, met andere woorden in een chemische oorlog, was het van zeer groot belang dat er met de verbodsbepaling voldoende waarborg konden worden gegarandeerd dat er nooit meer een gasoorlog zou kunnen plaatsvinden. Vanzelfsprekend was dat niet haalbaar.

Toch probeerde Nederland op het toneel van de Volkenbond die waarborgen zoveel mogelijk te krijgen, vooral tijdens de besprekingen van de Préparatoire ruwweg tegen het einde van de jaren twintig van de vorige eeuw. Dit mislukte jammerlijk, waardoor Den Haag zich genoodzaakt zag door te gaan met investeringen in de bescherming van het land op chemisch gebied. Deze investeringen werden door de economische toestand behoorlijk ingekrompen. Ondertussen zat Nederland met de situatie dat het Gasprotocol inmiddels was ondertekend en ratificatie niet lang meer op zich laten mocht wachten. Nog langer uitstel zou in de eerste plaats internationaal gezichtsverlies kunnen opleveren, maar ook voelden de bewindspersonen de hete adem van een uitermate kritisch parlement in de nek. Die kritische Kamers, welke met name de verschillende ministers van Oorlog en/of

---

²⁸⁵ Nuy, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen' 541.

Defensie regelmatig het vuur aan de schenen wisten te leggen, zijn het onderwerp van hoofdstuk 7.

H7

het politieke debat in Nederland

7.1 Inleiding

In 1884 schreef de Britse staatsman Benjamin Desraeli: "no Government can be long secure without a formidable opposition". Die oppositie was in Nederland gedurende het interbellum, waarbinnen het chemisch wapendebat zijn hoogtijdagen kende, stevig te noemen. Vanuit vrijzinnig-democratische, sociaal-democratische, socialistische en communistische hoek werd de regering bestookt met een spervuur van vraag- en kritiekpunten. Wat betreft de debatten over chemische oorlogvoering was dit niet anders. De coalitie en de oppositie, zowel in de Tweede Kamer als de Senaat, stonden meermaals diametraal tegenover elkaar. Hoe verliepen deze debatten? Hoe werd überhaupt binnen de muren van het Haagse parlement over chemische oorlogvoering gedacht en hoe moeten deze debatten geduid worden? Was het onderwerp aan de orde van de dag of passeerde het slechts sporadisch de revue en was het onderdeel van een groter, omvattender thema? Al deze vraagstukken komen in dit hoofdstuk aan de orde. De behandelingen in en buiten het parlement komen chronologisch aan de orde, maar niet voordat de 'hoofdrospelers' van deze beraadslagingen in de eerstvolgende paragraaf, min of meer in volgorde van opkomst, kort worden geïntroduceerd.

7.2 De hoofdrospelers in het debat over chemische wapens

De hoofdrospelers van de debatten over chemische wapens op het politieke toneel waren verdeeld in twee kampen, een anti-militaristisch en een niet anti-militaristisch kamp, die elkaar in verschillende eenakters het vuur aan de schenen probeerden te leggen. In de anti-militaristische hoek zaten de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de (revolutionaire) Socialistische Partij (SP), de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en de Communistische Partij Holland (CPH), hoewel de laatste partij eigenlijk een anti-kapitalistische ideologie nastreefde. Daartegenover stonden de (regerings)partijen met een

grotendeels Christelijke achterban, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU).

Vanuit het anti-militaristische kamp in de Tweede Kamer deed H. Kolthek van de SP het eerst van zich spreken. De socialist, die als één van de weinigen tegen de toetreding van Nederland tot de Volkenbond had gestemd²⁸⁶, kende een dynamisch verleden als secretaris van de anarchistische vakcentrale Nationaal Arbeids Secretariaat, en werkte gedurende de Eerste Wereldoorlog als oorlogscorrespondent voor *de Telegraaf*. Al snel vond hij, eveneens in de Tweede Kamer, bijstand vanuit gematigdere socialistische hoek, in de persoon van K. ter Laan. Dit Groningse SDAP-Kamerlid die als eerste socialist zitting had genomen in de Haagse gemeenteraad, was deskundig op het gebied van militaire zaken. Zo was hij in 1913 als anti-militarist lid van de Legercommissie geweest en maakte hij zich sterk om de situatie van dienstplichtigen te verbeteren. Radicaler en wellicht nog feller anti-militarist dan Ter Laan, was zijn partijgenoot J.H.F. van Zadelhoff. Hij was zo wars van oorlog dat hij in 1928 – in strijd met de SDAP lijn – verklaarde dat er bij een oorlog niet op sociaal-democraten behoefde te worden gerekend. Hij ging zo ver dat hij in 1915 dreigde de SDAP te verlaten als de partij voor het aanvaarden van de landsverdediging zou kiezen. De communist L.L.H. de Visser, de voorman van de CPH, had in tegenstelling tot Van Zadelhoff wel de daad bij het woord gevoegd en was in 1909 uit de SDAP gestapt. Hij geloofde hartstochtelijk in het communisme. Tenslotte was er in de Tweede Kamer de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant, die opviel omdat hij wel fiduciaire had dat uit de Volkenbond iets moois kon voortkomen.²⁸⁷ De oud-advocaat was berucht om de vurige aanvallen op hem onwelgevallige personen, of als zaken hem onrechtvaardig voorkwamen. Hij wist succesvol voor partijpunten op militair gebied op te komen. Zo lukte het hem de oorlogsbegroting van 1919 zo ver in te krimpen, dat minister van Oorlog Alting van Geusau zich genoodzaakt zag af te treden. Vier jaar later was hij verantwoordelijk voor de verwerping van de vlootwet, die het toenmalige Kabinet de kop kostte.

In de Eerste Kamer liet de eerste vrouwelijke senator, W.C.B. Pothuis-Smit van zich horen. Het invloedrijke SDAP-Kamerlid had het anti-militarisme dusdanig in haar hart gesloten, dat zij in 1937 de Senaat verliet omdat zij niet wenste mee te gaan met de partijbeslissing om de eenzijdige ontwapeningsvoornemens los te laten. In de debatten over gaswapens stond zij echter volledig in de schaduw van de vrijzinnig-democratische senator D. van Embden. Van Embden was professor aan de Economische faculteit in Amsterdam en voorman van de VDB in de Eerste Kamer. Sterk geïnspireerd door het remonstrantse geloof, bepleitte hij voortdurend het pacifisme en de (eventueel) eenzijdige bewapening van het land, waarover hij veelvuldig publiceerde.

Het kamp dat het regeringsbeleid verdedigde, bestond voornamelijk uit de voor het beleid verantwoordelijke bewindspersonen. Het eerste naoorlogse kabinet dat voor dit hoofdstuk van belang is, bestond uit de ARP, de CHU en de Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen onder leiding van de eerste katholieke Voorzitter van de Raad

²⁸⁶ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 51.

²⁸⁷ Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 48.

van Ministers, C. Ruijs de Beerenbrouck. Dit Christelijke kabinet (1918 – 1922) had, voorafgaand aan de kabinetscrisis in juni 1921, slechts 42 procent van de zetels in de Tweede Kamer en een percentage van 44 procent in de Senaat. Na de 24 dagen durende crisis keerde dit kabinet (1922 – 1925) in gewijzigde vorm terug, maar nog altijd onder Ruijs van Beerenbrouck. De zetelverdeling in het parlement bleef onveranderd.²⁸⁸ Minister van Oorlog in beide kabinetten was de streng gereformeerde ARP'er J.J.C. van Dijk, die zich later ook als Kamerlid uitliet over kwesties met betrekking tot gifgassen. Van Dijk had binnen militaire kringen zijn sporen ruimschoots verdiend. Hij werd officier op de militaire school in Haarlem, diende als tweede luitenant in het eerste Regiment Infanterie en beëindigde zijn militaire carrière als docent 'militair recht' op de Koninklijke Militaire Academie in Breda.

Zijn opvolger op het ministerie van Oorlog, was de RKSP'er J.M.J.H. Lambooy. Lambooy had het tot sous-chef van de Generale Staf geschopt, alvorens zitting te nemen in het eerste kabinet Colijn. Dit kabinet (1925 – 1926), onder leiding van de voormalige bezuinigingsminister van Financiën hield het slechts een jaar uit en bestond uit dezelfde partijen als zijn twee voorgangers in aanvulling van de partijloze liberale Minister van Buitenlandse Zaken Jonkheer H.A. van Karnebeek. In het parlement bezetten de regeringspartijen 54 procent van de zetels in de Tweede Kamer en 62 procent in de Eerste Kamer.²⁸⁹ Lambooy was er voor verantwoordelijk dat de departementen Marine en Oorlog werden samengebracht onder het ministerie van Defensie. Na zijn tweede ambtsperiode als minister van Defensie in het kabinet De Geer, werd Lambooy in 1929 opgevolgd door zijn partijgenoot L.N. Deckers. Van het kabinet de Geer I (1926 – 1929) maakten naast Christelijke, ook liberale bewindslieden deel uit, wat het geen stabiele basis gaf. Toch wist het, geholpen door de gunstige economische tijden, de voltallige vier jaren te volbrengen. De coalitie bestond uit de ARP, de CHU en de RKSP, die samen iets meer dan de helft van de zetels in de Tweede Kamer en meer dan zestig procent in de Eerste Kamer in handen hadden.²⁹⁰

De katholieke Deckers was in tegenstelling tot eerdergenoemde voorgangers niet gezegend met een militaire scholing, maar had een landbouwachtergrond. Toch wist hij zich in 1930, ondanks zware aanvallen van de oppositie, goed te redden tijdens de beraadslagingen over de ratificatie van het Gasprotocol van 1925. Bij dit wetsvoorstel waren ook de coalitiegenoten Jonkheer F. Beelaerts van Blokland als minister van Buitenlandse Zaken (CHU) en, zij het veel minder op de voorgrond, de partijloze minister van Koloniën, Jonkheer S. de Graaff betrokken. Beelaerts van Blokland trad aan op het moment dat Nederland tot de tijdelijke leden van de Raad van de Volkenbond behoorde, en werd daardoor direct in het diepe gegooid. Hij maakte zich bij de Volkenbond sterk voor ontwapening en hield zelfs een pleidooi om alle aanvalsoorlogen internationaal-rechtelijk te

---

²⁸⁸ <http://www.parlement.com> (28-12-2009).

²⁸⁹ Idem.

²⁹⁰ Idem.

verbieden.²⁹¹ Zijn collega De Graaff had verschillende functies in Nederlands-Indië vervuld, voordat hij tot minister van Koloniën werd benoemd. Hoewel hij de allerminst verheffende bijnaam “Simon de Leugenaar” had gekregen na een affaire rond olievelden op Sumatra en ervan werd beschuldigd meer oog voor detail te hebben dan voor het grotere geheel, voorspelde hij wel reeds in 1933 dat Nederlands-Indië binnen enkele jaren in de problemen zou raken door Japan.²⁹² Voornoemde bewindslieden namen zitting in het laatste kabinet dat hier van belang is, het derde kabinet Ruijs de Beerenbrouck (1929 – 1933). Het bestond uit de drie confessionele partijen RKSP, ARP en CHU en had als weinig dankbare taak om het land door de wereldwijde economische crisis te loodsen. Deze partijen hadden een kleine meerderheid in de Tweede Kamer en 58 procent van de zetels in de Senaat.²⁹³

Steun vanuit de Eerste Kamer ondervond de regering in de persoon van de anti-revolutionair A. Anema van de ARP. De Friese senator was hoogleraar burgerlijk recht aan de Vrije Universiteit en vanaf 1933 lid van het Internationale Hof van Arbitrage. Buiten het Parlement werd een rol gespeeld door de oud-Opperbevelhebber van de Nederlandse Land- en Zeemacht, C.J. Snijders. De Generaal b.d. deed een poging om tijdens het roemruchte dierentuindebat in september 1924 met Van Embden in debat te gaan over chemische oorlogvoering. Snijders, die eens in het *Haagsche Volk* (het dagblad voor de arbeiderspartij van de regio Den Haag, Leiden en omstreken) liefkozend de “bekende chloor-maniac” werd genoemd²⁹⁴, lichtte veelvuldig in het openbaar politiek-militaire kwesties toe.

7.3 De parlementaire polemieken vangen aan

In Nederland barstte het politieke debat over chemische oorlogvoering in december 1921 los. Tijdens de besprekingen over een nieuwe regeling van de dienstplicht in de Tweede Kamer vroeg H. Kolthek van de SP aan minister Van Dijk of Nederland (in navolging van Amerika, Engeland en Frankrijk), ook voorbereidingen trof voor een chemische oorlog. Van Dijk, duidelijk niet gecharmeerd van deze vraag, wilde slechts zeggen dat in Nederland een studiec commissie voor deze kwestie was ingesteld. Hoogstwaarschijnlijk bedoelde de minister de ‘Commissie voor den Chemisch-Technischen Gasmaskerdienst’, waar enkele personen zitting in hadden die gedurende de Eerste Wereldoorlog betrokken waren geweest bij het Nederlandse strijdgasprogramma. In november 1923 ging de Chemisch-Technischen Gasmaskerdienst op in een grotere commissie, de ‘Commissie Chemische Strijdmiddelen’, die als taak had om “het gehele vraagstuk van de chemische strijdmiddelen in studie te nemen”.²⁹⁵

Van Dijk gaf toe dat deze commissie niet enkel goede afweermiddelen en gasmaskers onderzocht en testte, maar ook proeven nam met gasgranaten.²⁹⁶ Tweede Kamerlid K. ter Laan van de tweede ontwapeningspartij SDAP, haakte hierop in door te

²⁹¹ Idem, 76 - 77.

²⁹² Idem, 124.

²⁹³ <http://www.parlement.com> (28-12-2009).

²⁹⁴ *Haagsche Volk*, 9 juni 1925.

²⁹⁵ NA Den Haag. 2.13.70. 992. Brief minister Van Dijk aan de Generale Staf d.d. 19 november 1923.

²⁹⁶ Handelingen Tweede Kamer, 37ste Vergadering, 14 december 1921, 1057.

stellen dat Nederland “als een klein aapje de grooten [wilde] nadoen”. Hij stelde, weinig verrassend, dat alleen ontwapening de oplossing kon zijn. Ter Laan deed het hierbij voorkomen alsof de door de studiec commissie genomen proeven met gasgranaten gelijk stonden aan het oprichten van een stikgasfabriek.²⁹⁷ Blijkbaar geïnspireerd door het betoog van Ter Laan, zette Kolthek deze lijn van overdrijving voort. Hij verweet “deze Christelijke Regeering” dat zij proeven deed met vergiftige gassen, waarvoor zelfs de duivel zich zou schamen. Hij vroeg zich af wanneer er in Nederland een laboratorium gebouwd zou worden voor het opzetten van een reïncultuur voor tyfus-, pest- en cholerabacillen voor het vergiften van bronnen. Dit gebeurde immers ook in de landen, die door het aapje Nederland werden nagedaan.²⁹⁸ De minister kwam niet meer terug naar het spreekgestoelte om op deze vragen/opmerkingen van Kolthek en Ter Laan te reageren.

Na dit korte oproer bleef het wat chemische strijdmiddelen betreft meer dan twee jaar rustig in de Tweede Kamer. In maart 1924 kruisten Van Dijk en een nieuwe opponent de degens. Ter Laan's partijgenoot, J.H.F. van Zadelhoff (SDAP) wilde tijdens het vaststellen van de Staatsbegroting voor het Departement van Oorlog weten waarop het ‘onderartikel 143’ betrekking had. Dit artikel betrof de post in de begroting “kosten van onderhoud en beproeving en aankoop van chemische strijdmiddelen”, waarvoor een bedrag van 105.000 gulden was bestemd. Minister Van Dijk informeerde de Kamer dat dit bedrag enerzijds was bestemd voor de aanschaf van beschermings- en afweermiddelen en anderzijds voor het op de hoogte blijven van de ontwikkelingen op het gebied van chemische oorlogvoering om voornoemde middelen te kunnen testen. Voor de aanmaak van giftige gassen was deze som niet bestemd.

Van Zadelhoff herinnerde zich echter dat de minister in december 1921 melding had gemaakt van de commissie die ook gasgranaten had beproefd, en er dus ook ergens een bedrag voor de aanmaak van gas als vulling voor die gasgranaten op de balans te vinden moest zijn. De sociaal-democraat wilde weten waar het bedrag voor “deze moderne giftmengers”, die bezig waren om “massalen moord voor te bereiden”, was opgenomen. De minister antwoordde dat hiervoor geen apart bedrag was begroot, maar stelde wel dat naar zijn mening defensieve middelen hand in hand moesten gaan met offensieve middelen. In reactie op Van Zadelhoff's opmerking over de ‘massale moord’, zei Van Dijk dat hij zich liever goed voorbereidde, dan “in massa vermoord te worden”.²⁹⁹ Eigenlijk gaf Van Dijk hiermee, mogelijk per ongeluk, toe dat hij gaswapens voor offensief gebruik niet per se wenste uit te bannen. Toen Van Zadelhoff de minister confronteerde met deze logische gevolgtrekking, wist Van Dijk zich ternauwernood te redden door te zeggen dat de proeven met gasgranaten “natuurlijk niets anders dan laboratoriumproeven” waren.³⁰⁰ Hierna sloot de Voorzitter de beraadslaging over dit punt af.

Op 23 april 1924 roerde de grootste pleitbezorger van (totale) ontwapening, de vrijzinnig-democraat D. van Embden (VDB) zich in de Eerste Kamer. In zijn rede, die de

---

²⁹⁷ Idem, 1068.

²⁹⁸ Idem, 1071.

²⁹⁹ HTK, 56ste Vergadering, 27 maart 1924, 1530.

³⁰⁰ Idem, 1531.

vrijzinnig-democraten naderhand in brochurevorm onder de titel 'Nationale Ontwapening of Volksverdelging' uitbrachten, zette van Embden uiteen dat Nederland naar zijn mening niet in staat was zich in een chemische oorlog te verdedigen. De Nederlandse chemische industrie was te klein om zelf voldoende chemische strijdmiddelen te produceren. Hij concludeerde verder dat verdediging ook volstrekt zinloos was. Zonder enige onderbouwing, behoudens het financiële aspect, meende hij dat het onmogelijk was een goed luchtafweersysteem op te bouwen en voldoende gasmaskers voor de troepen en de burgerbevolking aan te schaffen. Deze omstandigheden zouden ertoe leiden dat de Nederlandse industrieterreinen door de vijand onwerkbaar zouden worden gemaakt, dat de oogsten en het vee zouden worden vernietigd, en dat de steden uitgemoord zouden worden.³⁰¹ De enige mogelijkheid om aan een dergelijk conflict te ontsnappen, zo redeneerde Van Embden, was totale ontwapening.

Zelfs de gifgasbepaling van Washington - toch een poging om de chemische oorlog aan banden te leggen - kreeg in de redevoering de nodige kritiek. Volgens Van Embden viel deze niet enkel op door "hare onnoodige vaagheid", ook was deze zoals het destijds onterecht aan de kant geschoven rapport van de subcommissie al had betoogd, niet uitvoerbaar. Van Embden meende dat het verdrag slechts een poging was "om het geweten der volkeren te sussen" om te voorkomen dat de volkeren tegen het "satanisch bedrijf" in opstand kwamen. "Neen, die afspraak van Washington is lucht, of liever: gifgas!" beëindigde de senator zijn betoog.³⁰²

Overigens had de vrijzinnig-democraat hoe dan ook weinig vertrouwen in het beteugelen van oorlogsgeweld door middel van conventies, laat staan in de Volkenbond. De geschiedenis had geleerd dat wanneer landen zich in een oorlog stortten, zij elk wapen zouden gebruiken dat een voordeel kon bieden, zo meende Van Embden.³⁰³ Ook het Gasprotocol van 1925 bracht hier geen verandering in. Van Embden stelde in 1930 dat dit eveneens een poging was om "de openbare meening der wereld, die met zulk een afschuw tegen het gifgaswapen was vervuld" te kalmeren. Dit was volgens het Eerste Kamerlid de reden dat het oncontroleerbare verbod op voet van wederkerigheid werd aanvaard. Boerenbedrog, zo typeerde Van Embden de Geneefse conventie.³⁰⁴ Het grootste bezwaar van de vrijzinnig-democraat tegen de Volkenbond in het algemeen was artikel 16 van het verdrag van de statenorganisatie. Dit artikel bepaalde de (weliswaar facultatieve) plicht tot het deelnemen aan collectieve sancties tegen een agressor tegen een Volkenbondlidstaat. Overigens toonden de conflicten in Mantsjoerije en Ethiopië (Abbessinië) pijnlijk het gebrek aan haalbaarheid van deze bepaling aan. Van Embden hekelde het feit dat elk Volkenbondslid volgens hem nu een troepenmacht moest onderhouden, hetgeen tegen het

---

³⁰¹ Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Nationale Ontwapening of Volksverdelging. Rede gehouden bij de Algemeene Beschouwingen over de Staatsbegroting op 23 april 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal door Prof. Dr. D. van Embden* (Rotterdam 1924), 38.

³⁰² Collectie NIMH, *Nationale Ontwapening of Volksverdelging*, 22.

³⁰³ Handelingen Eerste Kamer, 56ste Vergadering, 13 juli 1928, 1097.

³⁰⁴ Nationaal Archief. Inventaris van het archief van Joannes Antonius Veraart [levensjaren 1886 – 1955] over jaren 1904 – 1955. Toegangsnummer 2.21.306. Inventarisnummer 111. D. van Embden, *Verbod tot gebruik van gifgas en gifgaswapen in het Volkenrecht* (Rotterdam 1930). Boekje is herdruk van artikelen van Van Embden in de Telegraaf van 2 en 5 februari 1930.

zere been van de ontwapenaar in hart en nieren was. Zelfs al was deelname aan de sanctie vrijwillig, dan nog zou er door de “bewapenaar den Volkenbond” op het eergevoel worden ingespeeld om militaire sancties te ondernemen en de weermacht aan te houden. “Onvervalscht militarisme”, aldus de senator.³⁰⁵

Terug naar het betoog van Van Embden in de lente van 1924. Ter ondersteuning citeerde hij tot ongenoegen van en volgens Van Dijk op tendentieuze wijze volop uit een rapport dat hijzelf als vertrouwelijk bestempelde.³⁰⁶ Het werd de minister al snel duidelijk dat hij citeerde uit het op handen zijnde Volkenbondrapport van de commissie van Cecil. Later zou blijken dat de vrijzinnig-democraat zelfs passages had aangehaald die de eindversie van het rapport niet gehaald hadden. Met andere woorden, Van Embden was er op enige wijze in geslaagd een concept-versie van het rapport te bemachtigen. Hoe Van Embden inzage had gekregen in het concept was voor het ministerie van Buitenlandse Zaken in eerste instantie een raadsel. J.P.A. François, werkzaam op de afdeling Volkenbondszaken van het ministerie, besloot op onderzoek uit te gaan.

Hij schreef hiervoor A. Pelt aan, die de functie van voorlichter op het secretariaat van de Volkenbond in Genève bekleedde en op de hoogte moest zijn aan wie het rapport reeds was verzonden. Pelt verzekerde François dat het rapport, voorafgaand aan publicatie, aan niemand anders was toegezonden dan aan de leden van de Tijdelijke Gemengde Commissie. Pelt, die ten tijde van de Eerste Wereldoorlog als verslaggever voor *de Telegraaf* had gewerkt, liet zijn journalistieke kwaliteiten gelden. Via een partijgenoot van Van Embden, die in dit geval anoniem wilde blijven, vernam Pelt dat Van Embden connecties had in hoge kringen. Pelt was er vrijwel zeker van, hoewel hij “voor deze lezing van de zaak in geen enkel opzicht verantwoordelijkheid” wilde nemen, dat Van Embden het concept rapport van niemand minder dan Cecil zelf had gekregen. Cecil, die zelf zitting nam in de subcommissie, was tijdens een bezoek aan Nederland bij Van Embden thuis geweest en had het bewuste stuk aan de Nederlander overhandigd.³⁰⁷

Van Embdens ontwapeningsgeluid bleek aan te slaan bij het publiek, dat de doemscenario's van de senator niet zomaar wilde afdoen. De aandacht van het publiek werd eind september 1924 het duidelijkst merkbaar tijdens een tumultueus debat tussen Van Embden en oud opperbevelhebber van land- en zeemacht, Generaal Snijders. Het strijdtoneel was de dierentuin in Den Haag. Er waren zoveel mensen op afgekomen dat de zaal waarin de discussie gevoerd zou worden, al snel te klein bleek. De inmiddels gepensioneerde generaal was een felle bestrijder van de ‘ontwapeningsretoriek’ van Van Embden en was uitgenodigd om de professor van repliek te dienen. Anderhalf jaar eerder had Snijders al een voordracht voor de ‘Amsterdamsche Studenten-vereeniging voor sociale lezingen en sociale studie’ over ontwapening gehouden. In navolging van de anti-militaristische predikant ds. N.J.C. Schermerhorn en de sociaal-democraat W.H. Vliegen,

---

³⁰⁵ HEK, 32ste Vergadering, 19 maart 1930, 402.

³⁰⁶ Collectie NIMH, *Nationale Ontwapening of Volksverdediging*, 19.

³⁰⁷ N.A. Den Haag. 2.05.21, 1548, brief A. Pelt (stafid op de sectie informatievoorziening op het secretariaat van de Volkenbond te Genève) aan J.P.A. François (afdeling Volkenbondszaken op het ministerie van Buitenlandse Zaken) d.d. 16 december 1924.

was de oud-generaal in het kader van hoor en wederhoor door de studenten uitgenodigd om diens zienswijze toe te lichten. Snijders ageerde dat “eenzijdige ontwapening van een enkelen staat (...) voor de bevordering van den algemeenen vredeswaarborg waardeloos” was. Hij voegde er aan toe dat algehele ontwapening “met nationalen zelfmoord gelijk [zou] blijken te staan bij de eerste de beste botsing tusschen de omringende machten”.³⁰⁸ Bij het debat in de dierentuin trof Snijders echter een ander publiek.

7.4 September 1924: Het dierentuindebat, Van Embden versus Snijders

Van Embden trapte het debat af. Snijders was daarna aan de beurt was. Het betoog van Van Embden was feitelijk een herhaling van zetten van zijn rede van vijf maanden eerder. Hij dikte een en ander aan door te stellen dat toekomstige oorlogen uitsluitend chemisch gevoerd zouden gaan worden, met de vernietiging van gehele volken tot gevolg. Na afloop van de rede werd Van Embden door het publiek hartstochtelijk toegejuicht. Bij het opkomen van Snijders sloeg de stemming om. De generaal b.d. probeerde aan te tonen dat Van Embden het gevaar van chemische wapens sterk overschatte, dat deze niet inhumaner waren dan conventionele wapens en dat goede bescherming mogelijk was. Hij ontcrachtte Van Embden's doemscenario dat complete steden door middel van aero-chemische bombardementen konden worden uitgeroeid. Om een stad als Londen met chemische wapens te bombarderen, waren volgens Snijders ettelijke maanden nodig, mits de stad onbeschermd was. In het geval van een goede beschermingsuitrusting was een dergelijk succesvol bombardement zelfs onmogelijk. Het publiek, dat voor het merendeel uit aanhangers van Van Embden bestond, onderbrak Snijders regelmatig met gejoel en boegeroep. De toon was hiermee gezet. Nadat Van Embden op het verhaal van Snijders had gereageerd, kreeg de oud-opperbevelhebber zelfs niet meer de kans om een weerwoord uit te spreken. Ondanks de pogingen van de Voorzitter en Van Embden om het rumoer te beteugelen, werd het Snijders, onder andere door het zingen van de Internationale, onmogelijk gemaakt om zijn repliek uit te spreken. Door dit tumult kwam er een einde aan het debat.³⁰⁹

Vanuit verschillende hoeken werd schande gesproken over het verloop van de avond. Vanuit militaire hoek noemde kapitein Best het debat in de dierentuin een “défaitistische meeting”.³¹⁰ In het vaak satirische studentenweekblad *Propria Cures* schreef redacteur Menno ter Braak dat “Jan Publiek zich in de Dierentuin van de heer Van Embden (...) meester [had] gemaakt en zijn tegenstander, generaal Snijders, onhebbelijk (...) [had] behandeld”.³¹¹ Het *Utrechts Dagblad* was er van overtuigd dat “indien men den nuchteren Hollander maar een tijdlang warm stookt met een bepaalde overtuiging hij al zijn nuchterheid verliest en gelijk wordt aan het redelooze dier”.³¹² Het socialistische dagblad

³⁰⁸ Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Ontwapening. Voordracht gehouden door den gep. Generaal C.J. Snijders op 6 maart 1923. Overgedrukt uit het orgaan der Koninklijke Nederlandsche Vereeniging "Ons Leger" Afl. 4 van 15 maart 1923 (omstreeks 1923-1924)* 40.

³⁰⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 oktober 1924.

³¹⁰ Best, 'De invloed van chemische strijdmiddelen op de oorlogvoering', 99.

³¹¹ M. ter Braak, *De Propria Curesartikelen 1923 – 1925* (Den Haag 1978) 161.

³¹² *Utrechts Dagblad*, 1 oktober 1924.

het Volk betreurde het dat een deel van het publiek zich niet had kunnen beheersen waardoor de bijeenkomst zo chaotisch was verlopen, maar deze reactie was volgens het blad volledig te wijten aan generaal Snijders die hiertoe door “zijn provoocerend optreden” aanleiding had gegeven.³¹³

De ‘Groep van Vrijzinnige Jongeren in den Vrijheidsbond’ gaf Snijders de kans zich te revancheren en nodigde hem uit om het vervolg van zijn rede op een aparte vergadering uit te spreken. Snijders was na zijn ervaringen in Den Haag hiertoe allerminst geneigd en liet weten dat hij zijn rede in brochurevorm zou uitbrengen.³¹⁴ Tot het uitbrengen van Snijders’ rede kwam het niet. Wel kwam er een brochure van de hand van kapitein A.J. Maas, waarvoor Snijders de inleiding schreef. Deze brochure, ‘Nationale ontwapening? De lucht- en gasoorlog en Prof. dr. D. van Embden: eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid’, verscheen eind 1924 in een oplage van 50.000 stuks.³¹⁵ Snijders replek op Van Embden’s rede tijdens het dierentuindebat was voor een groot deel gebaseerd op de expertise van kapitein Maas, die in 1922 Frankrijk had bezocht om de chemische oorlogservaring ter plaatse te bestuderen. Snijders en Maas probeerden in hun brochure de argumenten van Van Embden te weerleggen. Zo bestreden zij Van Embden’s opmerking dat de macht van chemische wapens onbegrensd was. Tegen onbeschermden troepen waren strijdgassen wel degelijk effectief, maar aangezien beschermingsmiddelen parallel aan de gassen mee waren geïnnoveerd, was er geen enkel strijdgas meer waar geen bescherming tegen bestond. Verder had de Eerste Wereldoorlog in zekere zin aangetoond dat gas minder als een inhumane wapen mocht worden gezien, dan Van Embden deed vermoeden. Immers, slechts twee procent van de gasslachtoffers overleed als gevolg van strijdgas. Bij reguliere wapens lag dit percentage rond de 25 procent. Ook het hoofdargument van Van Embden tegen chemische oorlogvoering (en vóór ontwapening), namelijk de vernietiging van complete bevolkingscentra, verwierpen Maas en Snijders. Gas zou in de eerste plaats simpelweg te vluchtig zijn om via luchtbombardementen in te zetten, en in de tweede plaats waren voor een dergelijk grootschalig bombardement luchtvloten nodig waar nog geen enkele natie in de praktijk over beschikte.³¹⁶

Dat het met een aero-chemisch bombardement vrijwel onmogelijk was om een complete stad uit te roeien, daar hadden Snijders en Maas een punt. Toch hadden (en zouden in de toekomst ook nog) chemische bombardementen wel degelijk – weliswaar tegen onbeschermden tegenstanders – effectief blijken. De Italiaanse inval in Abbessinië en de Spaanse luchtaanvallen op de Marokkaanse Rif-stammen waren hier pijnlijke voorbeelden van. Hoewel Van Embden geen weet had van hetgeen zich in Marokko afspeelde en wat zich nog zou gaan afspelen in Ethiopië, had hij zich terdege ingelezen. Zijn mening had hij voor een groot deel gebaseerd op het werk van twee militaire

---

³¹³ *Het Volk*, 1 oktober 1924.

³¹⁴ *Leeuwarder Courant*, 2 oktober 1924.

³¹⁵ Nuy, ‘De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939’, 405.

³¹⁶ *Idem*, 405 – 408.

autoriteiten, de Italiaan G. Douhet en de Engelsman B.H. Lidell Hart.³¹⁷ Beide militaire denkers zagen zowel voor het luchtwapen als voor het chemische wapen in de toekomst een grote rol weggelegd. Deze twee relatief nieuwe wapens (en de combinatie ervan) zouden hét middel worden om het verzet van vijandelijke naties te breken, het aantal slachtoffers terug te dringen en de loopgravenoorlog te vermijden.³¹⁸ Met andere woorden, deze ontwikkeling zou de wereld voor vergelijkbare nachtmerries als de Eerste Wereldoorlog kunnen behoeden. Hoewel Douhet en Lidell Hart dus juist een lans braken voor het in oorlogstijd gebruiken van strijdgas om het oorlogsleed te minimaliseren, gebruikte Van Embden hun werk in zijn strijd tegen chemische oorlogvoering.

7.5 De discussie keert weer terug naar het parlement, december 1924 - 1930

Eind 1924, tijdens de vaststelling van de Staatsbegroting voor het jaar daarop, kwam de chemische oorlog weer in de Tweede Kamer ter sprake. Minister Van Dijk koos in dit geval voor de beste verdediging, namelijk de aanval. Zonder enig verzoek om informatie vanuit de Kamer, richtte hij zijn pijlen op de “matelooze overdrijving” waaraan de ontwapenaars zich naar aanleiding van het dierentuindebat naar zijn mening schuldig hadden gemaakt.³¹⁹ Van Dijk ging in op het veronderstelde misdadige en ongemeen wreedaardige karakter van het chemische wapen. Als misdadig in strijd met het oorlogsrecht betekende, dan was volgens de minister duidelijk dat de opvatting over dit type wapen sinds de Haagse Vredesconferenties radicaal was gewijzigd. Dit was tijdens de Eerste Wereldoorlog reeds aan het licht gekomen. Vervolgens had vrijwel elk land na de oorlog op chemisch gebied voorbereidingen getroffen, terwijl nagenoeg geen enkele mogendheid het verdrag van Washington had geratificeerd. Van Dijk betwijfelde ook of chemische oorlogvoering een ongemeen wreedaardige manier van vechten was. Net zoals Snijders en Maas voerde hij aan dat het aantal dodelijke slachtoffers in het niet viel bij conventionele wapens en dat een goede beschermingsuitrusting voldoende soelaas bood. Luchtbombardementen waren volgens de minister “Jules Verne-fantasieën”, omdat de nadelen (conform de retoriek van Snijders en Maas) groter waren dan de voordelen.³²⁰

Ook het door Van Embden geciteerde rapport van de Tijdelijke Gemengde Commissie van de Volkenbond kwam ter sprake. Van Dijk herhaalde voor de Kamer wat hij al eerder confidentieel aan minister Van Karnebeek had laten weten. Het rapport bracht in beginsel geen nieuwe zienswijzen. De uitwerking van gifgassen op onbeschermden lichamen werd nogal ongenueanceerd gepresenteerd en de mogelijke toekomstige ontwikkelingen, zoals de toepassing tegen burgerbevolkingen, kenden een hoog speculatief karakter. Evenzeer was verzuimd de tactische zijde van het gebruik van gifgas in aanmerking te nemen. De in het laboratorium geboekte resultaten mochten niet één op één gekopieerd worden naar het slagveld, aangezien de effecten ter velde afhankelijk waren van verschillende factoren. Echter, geen van de gevraagde experts was een tactisch-

³¹⁷ Nuy, ‘De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939’, 408.

³¹⁸ Spiers, *Chemical Warfare*, 40.

³¹⁹ HTK, 42ste Vergadering, 22 december 1924, 1316.

³²⁰ Idem, 1317.

technisch specialist. Om deze redenen mocht het rapport “niet zeer hoog (...) aangeslagen” worden.³²¹

Overigens had minister Van Karnebeek (ondanks de laetdunkende waardering van zijn ambtsgenoot) wel een kopie van het rapport als bijlage aan het ‘Verslag over de Vergadering’ toegevoegd en in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* waren enkele artikelen over het rapport verschenen. Vanzelfsprekend waren de vrijzinnig-democraten verbolgen over de karige en misleidende aandacht die het rapport op deze manier had gekregen. De woede was niet onterecht. De kopie van rapport bij het ‘Verslag over de Vergadering’ was slechts de verkorte en de voor velen onbegrijpelijke Franse versie. De links-liberalen maakten zich echter het meest druk over de NRC, die het naar hun mening nog bonter had gemaakt. De krant had “het rapport verkwanseld weergegeven, doorspekt met minachtende en honende beschouwingen en misleidende opmerkingen!”.³²²

In zijn kruistocht tegen de mateloze overdrijving, werd Van Dijk meermalen door H.P. Marchant, een partijgenoot van Van Embden, geïnterrumpeerd. Net zoals Kolthek drie jaar eerder, insinueerde Marchant dat Van Dijk, die vlak ervoor nog had gewaarschuwd de risico's van het gaswapen niet te willen overschatten, waarschijnlijk ook alvast voorbereidingen aan treffen was voor bacteriologische strijdmiddelen. De minister beet van zich af: “ik wensch mij geen bacteriën in de schoenen te laten schuiven!” Hij meende dat een bacteriologische oorlog (mocht die praktisch uitvoerbaar zijn) zo een “afgrijselijk bedrijf” zou zijn dat de hele wereld daartegen in opstand zou komen. Toen Marchant hierop zijn volgende one-liner wilde poneren, snoerde de Voorzitter hem de mond.³²³

Blijkbaar had het ondertekenen van het gasprotocol in 1925 de gemoederen in beide Kamers doen bekoelen. Eind 1926 kwam het onderwerp weer inhoudelijk ter tafel, ditmaal om het uitblijven van ratificatie van het protocol. Minister van Oorlog Lambooy had de Kamers meegedeeld dat er niet tot bekrachtiging was overgegaan omdat Nederland niet voorop wilde lopen op de ratificatie ten opzichte van landen die op het gebied van strijdgassen een grote voorsprong hadden. Van Zadelhoff begreep hier niks van. “Eén moet de eerste zijn, maar bovendien, al zouden wij in staat zijn ten aanzien van die dingen den oorlog voor te bereiden, wij zouden het niet mogen.”³²⁴ Bij de behandeling voor de Staatsbegroting voor 1928 kwam Lambooy terug op de opmerking van de sociaal-democraat. De minister informeerde de kamer dat er zich nieuwe gezichtspunten hadden voorgedaan die betrekking hadden op de (voor Nederland zeer gewichtige) waarborgen van het verbod. Hierdoor was er twijfel gerezen of het Gasprotocol in de huidige vorm ooit in werking kon treden.³²⁵ Dit was de achterliggende gedachte achter het voornemen om zich afwachtend op te stellen, aldus Lambooy.

De minister kwam er niet zomaar mee weg. In december 1927 foeterde Van Zadelhoff's collega Ter Laan: Hoe is het mogelijk dat een Nederlands Minister van Oorlog

---

³²¹ Idem, 1316 - 1317.

³²² Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Tekst van het Gifgasrapport van den Volkenbond. Met een antwoord van Prof. Dr. D. van Embden op de brochure van kapitein Maas en andere bestrijding* (omstreeks 1924-1925) 4.

³²³ HTK, 42ste Vergadering, 22 december 1924, 1318.

³²⁴ HTK, 40ste Vergadering, 21 december 1926, 1295.

³²⁵ HTK, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1928. Bijlage A, 36.

dat neerschrijft! Vóór ieder ander moesten wij, naar mijn besliste overtuiging, dat protocol onderteekenen [waarschijnlijk bedoelde Ter Laan 'ratificeren']; wij met onze kwetsbare plekken, met onze talloze bruggen, met onze weerlooze forten en inundatie, met onze zwakke verdedigingsmiddelen, wij, die naar de Minister meedeelt, zelf geen gifgassen maken en dus alleen gifgasaanvallen kunnen afwijzen.”³²⁶ Een dag later antwoordde Lambooy dat Nederland alles in het werk zou stellen om het gebruik van gifgassen in de toekomst te voorkomen, maar dat eenzijdige ondertekening betekende dat het land in geval van oorlog weerloos stond tegen landen die het Protocol niet van hun handtekening hadden voorzien..

Een half jaar later werd in de Eerste Kamer het wetsontwerp voor de bekrachtiging voor het Verdrag nopens het toezicht op den internationale handel in wapenen, munitie en oorlogsmaterieel behandeld. De conferentie had nogal marginale resultaten opgeleverd, maar had wel tot het Gasprotocol geleid. Tijdens de besprekingen van het Voorlopig Verslag rees de vraag of Nederland het gifgasverbod niet zag zitten omdat de krijgsmacht zich bezighield met voorbereidingen om een chemische of bacteriologische oorlog te kunnen voeren.³²⁷ In de Memorie van Antwoord werd geantwoord (waarschijnlijk van de hand van minister Beelaerts van Blokland en/of minister Lambooy) dat de regering wel degelijk heil in een verbodsbepaling zag, maar dat een en ander afhing van de geboden garanties dat het verbod ook daadwerkelijk werd nageleefd. Aangezien de gesprekken over de waarborgen nog niet waren afgerond, achtte de regering het ongewenst om tot bekrachtiging over te gaan. Ten aanzien van de eventuele chemische of bacteriologische voorbereidingen antwoordden de bewindslieden dat de krijgsmacht zich enkel bezighield met het zich toerusten van voldoende passieve chemische strijdmiddelen. Voorbereidingen voor agressieve chemische strijdmiddelen en bacteriologische oorlogsmiddelen werden niet getroffen.³²⁸

Die voorbereidingen zouden later, zij het op zeer bescheiden schaal en in een pril stadium, wel worden genomen. Er vond een informatieonderzoek plaats. Via de Artillerie-Inrichtingen had de regering een circulaire aan diverse Nederlandse chemische industrieën gezonden met de vraag of zij in staat zouden zijn, in geval van oorlog hun bijdrage te leveren op het gebied van zowel beschermingsmiddelen als de aanmaak van strijdgassen. Het is niet helemaal duidelijk wanneer die brief werd verzonden, maar waarschijnlijk eind 1929, begin 1930. Hoewel dit onderzoek niet onder de pet werd gehouden (onder andere gedurende de beraadslagingen voor de ratificatie van het Gasprotocol in de Tweede Kamer op 27 mei 1930 werd dit door de toenmalige minister van Defensie, L.N. Deckers bevestigd³²⁹), spraken de anti-militaristen schande van het rondschrijven. Het leidde eind juni 1930 zelfs tot Kamervragen van de communistenleider van het interbellum, L.L.H. de Visser. Waarschijnlijk had hij inzage in de als vertrouwelijk verzonden brief gehad en wilde - met name - weten of dit een onderdeel was van een gezamenlijk plan van de Nederlandse

---

³²⁶ HTK, 33ste Vergadering, 14 december 1927, 1048.

³²⁷ HEK, Voorlopig Verslag over wetsontwerp 174, 20 juni 1928, 1042 – 1043.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ HTK, 77ste Vergadering, 27 mei 1930, 2204.

regering tezamen met buitenlandse regeringen om de Sovjet-Unie te bestrijden. Minister Deckers ontkende de samenzwering en benadrukte dat de circulaire slechts deel uitmaakte van de economische en industriële vredesvoorbereidingen.³³⁰ De lichte storm was echter nog niet gaan liggen. Anderhalve week later publiceerde het avondblad "Het Volk" de brief, waarop zij de hand had weten te leggen, integraal in de editie van 5 juli 1930. Het redactioneel commentaar gruwelde van "het verwoed-militaristisch karakter der huidige "christelijke" regeering". Volgens de redactie was het direct duidelijk waarom ook Nederland een voorbehoud wenste te maken bij de ratificatie van het Gasprotocol.³³¹ Ondanks de scherpe verwensingen in het artikel bleef een hernieuwde aandacht in de Tweede Kamer uit. Enkel in de Eerste Kamer haalde Van Embden het rondschrijven aan.

Anderhalf jaar eerder, waarschijnlijk voordat het informatieonderzoek had plaatsgehad, had Van Zadelhoff in de Tweede Kamer al zijn twijfels bij het ontkennen van het treffen van agressieve voorbereidingen voor strijdgassen. Hij haalde de opmerking van de voormalig minister van Oorlog Van Dijk uit 1924 aan, die bekende dat er proeven met gasgranaten werden genomen. Merkwaaardig genoeg had hij die bewuste dag in maart '24 hier ook al op gereageerd, had hij een bevredigende reactie van Van Dijk gehad, maar zag hij nu de kans schoon om ook deze minister van Oorlog aan een verhoor te onderwerpen. Echt geïnteresseerd in de reactie van Lambooy leek Van Zadelhoff niet te zijn, aangezien hij zijn conclusies al had getrokken. "Wij willen dus meedoen aan den massamoord! (...) Wij bereiden dit alles voor. We hebben onze gifgasschool en we nemen proeven." Verder sprak hij zijn lof uit over ene professor Cohen (die blijkbaar voor de chemische commissie had bedankt), die met de aanmaak van deze "misdadige middelen" niets van doen wilde hebben, en de wetenschap niet in dienst wilde stellen van de misdaad.³³² Lambooy liet zich niet uit de tent lokken en herhaalde nog maar eens hetgeen hij in de Eerste Kamer had gezegd. Hij voegde daaraan toe dat het verhaal over de granaatproeven betrekking had gehad op de granaten uit de Eerste Wereldoorlog. Ten aanzien van de chemische commissie, betwistte Lambooy de mening van Van Zadelhoff. Hij kon de chemici moeilijk beschouwen als moderne gifmengers. De minister stelde dat deze wetenschappers het zeer waardeerden om hun wetenschap voor het goede doel, namelijk de bescherming van het land, dienstig te maken.³³³

Die bescherming van het land tegen beangstigende gasaanvallen uit de lucht was sinds 1927 regelmatig een onderwerp van parlementaire discussie. Het was inmiddels duidelijk dat de burgers het meest te vrezen hadden van het gevaar uit de lucht. De discussie begon eigenlijk op het moment dat minister Lambooy bij de besprekingen van de Staatsbegroting voor 1928 verklaarde dat voor de bescherming van de burgerbevolking de leidraad *Aanwijzingen nopens de door burgerautoriteiten te nemen maatregelen ter*

---

³³⁰ HTK, 189, vel 91. Aanhangsel tot het verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer. "209: Vragen van den heer de Visser betreffende een van Regeeringswege tot de chemische industrieën gerichte circulaire nopens het verstrekken eener opgave van hetgeen door die industrieën wordt geproduceerd, alsmede van het daarin werkzame aantal personen. (Ingezonden 25 juni 1930.)"

³³¹ *Het Volk*, 5 juli 1930.

³³² HTK, 33ste Vergadering, 14 december 1928, 1086.

³³³ HTK, 34ste Vergadering, 18 december 1928, 1148.

bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van aanvallen uit de lucht werd gebruikt.³³⁴ Totdat de luchtbescherming (eigenlijk pas vanaf 1933) goed op poten was gezet, werd met bovengenoemd werk, zij het met een serieuze ondertoon, voortdurend de draak gestoken. Van Zadelhoff opende op 13 december 1927 als eerste de aanval. Zo gaf het boekje het advies om eerst na te gaan welke projectielen bij een luchtaanval werden gebruikt. Bij normale explosieve bommen moest een burger zich in een kelder schuilhouden, maar bij een gasbom was het zaak om naar de zolder van het huis te gaan en alle kieren en openingen te dichtten. Van Zadelhoff vroeg zich terecht af hoe een burger zich moest gedragen als beide typen bommen bij een aanval werden gebruikt: “dan zal men van den kelder naar boven en van boven naar den kelder moeten loopen”.³³⁵ Het was niet het enige advies dat door de socialist als een wanhoopspoging werd weggehoond. Veel aanwijzingen, zoals de raad om hard voor een gaswolk uit te lopen of het klaarzetten van bakken water als bescherming tegen brandbommen, waren inderdaad nogal naïef. Toch leek een halfbakken leidraad beter dan geen enkele vorm van raadgeving. Van Zadelhoff, antimilitaristisch als hij was, zou het hier niet mee eens geweest zijn. “De eenigen weg, die ons kan brengen uit deze groote moeilijkheden (...), de ontwapening”, zou Nederland buiten een oorlogsconflict houden, declameerde het Kamerlid. “Ontwapening om de mentaliteit te kweeken, opdat (...) de geestelijke ontwapening mogelijk wordt. Nationale ontwapening, die de groote stuwkracht zal zijn voor internationale ontwapening.”³³⁶ Hierdoor werd een leidraad overbodig.

Minister Lambooy deelde deze zienswijze vanzelfsprekend niet. Hij stond voor het tegenovergestelde van het van militaire zijde volstrekt ondenkbare voorstel van Van Zadelhoff. Lambooy meende dat de oplossing om de oorlogsfakkels buiten Nederlands grondgebied te houden lag in het aan de tegenpartij duidelijk kenbaar maken dat zij niet zomaar het land konden betreden. Ondanks de kritiek bleef de bewindsman dapper achter de leidraad staan. Hij meende dat het twee en een half jaar eerder ondertekende Gasprotocol de alom gevreesde aero-chemische bombardementen kon voorkomen, waardoor het wel degelijk mogelijk was om te voorspellen welk onheil van boven kon komen, hetgeen door Van Zadelhoff werd betwist en zelfs bespot.³³⁷ “Het is weer precies het oude deuntje”, klaagde Lambooy. “Verleden jaar zegt men: men doet niets voor de burgerbevolking. Er wordt aan gewerkt; men tracht een zoo goed mogelijke oplossing te geven en nu is dat boekje weer belachelijk gemaakt. (...) Ik geef toe, dat het een zeer moeilijk probleem is, maar men is er niet klaar mee, door het belachelijk te maken. Van zijn standpunt beoordeeld, had de heer Van Zadelhoff de regeling niet belachelijk moeten maken, maar een verbeterde uitgave van dat boekje moeten geven.”³³⁸ Blijkbaar had de minister zich de kritiek aangetrokken, want hij stelde zich vanaf dat moment bijzonder lichtgeraakt op. Toen Van Embden in de Eerste Kamer in juli 1928 tijdens zijn rede aan de

---

³³⁴ HTK, Staatsbegroting voor het dienstjaar 1928. Bijlage A, 37.

³³⁵ HTK, 32ste Vergadering, 13 december 1927, 995.

³³⁶ Ibidem.

³³⁷ HTK, 33ste Vergadering, 14 december 1927, 1058.

³³⁸ Ibidem.

leidraad de toch vrij onschuldige bijvoeglijke naamwoorden “bekende en beruchte” had toegewezen, kreeg hij eenzelfde ministeriële veeg uit de pan. Van Embden kreeg op verwijtende toon te horen dat ook hij niet moest spreken over het beruchte boekje, maar er een verbeterde editie van had moeten uitbrengen.³³⁹

Het gevoel van onmacht bij Lambooy en zijn voorlopers en opvolgers was begrijpelijk. De ambtsgenoten zaten als minister van Oorlog en/of Defensie in een weinig benijdenswaardige positie. Zij moesten schipperen met een door een in zwaar weer verkerende economie beknottede begroting in een tijdperk waar defensie wegens het hoogtij vierende anti-militarisme allerm minst populair was. Toch werden zij wel geacht de organisatie van de bescherming van zowel het leger als de burgerbevolking ter hand te nemen. De oppositie wist de problemen weliswaar te signaleren, maar de hierop volgende discussies verzandden al snel in een ideologische, in plaats van een oplossingsgerichte. Van Zadelhoff en Ter Laan bijvoorbeeld zagen wel degelijk de gevaren voor de burgerbevolking. Van Zadelhoff zette de zaak op scherp door te stellen dat de soldaten in de loopgraven zelfs veiliger waren dan de burgers in de steden en Ter Laan deed er een schepje bovenop door hieraan toe te voegen dat het onmogelijk zou worden “middelen te beramen” om de burgerbevolking voor deze ellende te behoeden.³⁴⁰ De oplossing die beide heren aandroegen was wel een hele rigide: algehele ontwapening. Vanuit de Eerste Kamer kregen zij bijval van W.C.B. Pothuis-Smit. De SDAP-vrouw, fel anti-militaristisch in haar opvattingen, had vernomen dat ten behoeve van de luchtverdediging niet aan iedereen een gasmasker zou worden uitgedeeld. Deze werden slechts uitgereikt aan een kleine groep mensen, onder wie de hulpdiensten zoals de brandweer, politie en personeel van de eerste hulp- en ontsmettingsdienst behoorden. Gewone burgers hadden volgens de minister van Oorlog geen gasmasker nodig, aangezien zij zich bij tijdige alarmering veilig konden verschuilen in particuliere of collectieve schuilplaatsen. Pothuis-Smit vroeg zich af hoe deze groep zich zonder gasmasker door een met gas besmette atmosfeer richting die schuilplaatsen moesten begeven. Een terechte vraag, maar in plaats van de minister een concrete suggestie te doen, schaarde zij zich in het vervolg van haar relaas direct achter de pleitbezorgers van de ontwapening. Volgens haar de enige echte oplossing die het risico van een gasaanval op Nederlands grondgebied tot nul kon reduceren.³⁴¹

Vanzelfsprekend liet de vrijzinnig-democraat Van Embden de kans niet onbenut om zich ook in de discussie over de luchtbescherming voor de burgerbevolking te mengen. Hij ging in de eerste plaats in op de vraag of rechtstreekse bescherming wel mogelijk was. In dit verband haalde hij de bevindingen van de luchtbeschermingscommissie van de Rode Kruis conferentie in 1929 aan. Deze erkende dat zelfs als er zware financiële offers werden gebracht, de burgerbevolking nog altijd niet van volledige bescherming verzekerd was.³⁴² In dit licht bezien, meende Van Embden dat de minister van Defensie zich er nogal gemakkelijk van af probeerde te maken om tot een fatsoenlijke luchtbeschermingsdienst te

³³⁹ HEK, 56ste Vergadering, 13 juli 1928, 1100.

³⁴⁰ HTK, 32ste Vergadering, 13 december 1927 en HTK, 33ste Vergadering, 14 december 1927.

³⁴¹ HEK, 31ste Vergadering, 18 maart 1930, 391.

³⁴² Idem, 405.

komen. Het uitbrengen van het “ridicule boekje”, ofwel de aanwijzingen, veranderde daar niets aan. Deckers voornemen om de luchtbeschermingsdienst decentraal op poten te zetten, vond Van Embden (in navolging van Pothuis-Smit) van een nog lichtvaardigere werkwijze getuigen. Nu het Rode Kruis had aangetoond dat de bescherming de nodige investeringen zou vergen, meende Van Embden dat het onverantwoord was om deze kosten op de schouders van de gemeentebesturen te laten neerkomen.³⁴³

In zijn reactie wist Deckers handig om deze netelige kwestie heen te draaien. Ondanks een interruptie van Van Embden omtrent het afschuiven van de kosten op de gemeentes liet hij weten dat de zaak de regering niet onverschillig liet. Hij stelde dat wanneer de regering de volle overtuiging had dat er voor de gemeentebesturen een taak, hoe moeilijk ook, was weggelegd, dit geen bewijs was van lichtvaardigheid. De gemeenten konden het best de organisatie opzetten. Over de kosten repte hij met geen woord, waarschijnlijk omdat hij daar nog geen oplossing voor had. Wel sprak hij de hoop uit dat Van Embden zijn “grove beschuldiging” over de vermeende lichtzinnigheid zou terugnemen.³⁴⁴ Eerder in zijn betoog was hij al ingegaan op de door de ontwapenaars ingenomen stelling dat bescherming hoe dan ook kansloos was (en ontwapening vanzelfsprekend de enige uitweg kon zijn). Daar waar zijn voorganger, minister Lambooy, nog verwijtend sprak dat bijvoorbeeld Van Zadelhoff de “ijver [had] om iedereen in den lande den moed in de schoenen te doen zinken”³⁴⁵, pakte Deckers het tactvoller aan. Hij sprak over een onoplosbaar probleem, een ook door Van Embden in de mond genomen bijvoeglijk naamwoord, waarvan de minister dankbaar gebruik maakte. De mening dat het probleem niet oplosbaar was, zo redeneerde hij, ontsloeg de overheid allerminst van de (zorg)plicht om toch maatregelen te nemen om een dergelijke aanval te voorkomen. Daarnaast beschuldigde hij Van Embden dat hij lichtelijk inconsequent had georeerd door eerst te stellen dat het probleem onoplosbaar zou zijn en vervolgens de regering te beschuldigen te lichtzinnig met het probleem om te gaan.³⁴⁶ Ondanks dat de minister geenszins aan kon geven hoe de luchtbescherming in Nederland in de praktijk vorm moest krijgen, wist hij de criticasters te doen zwijgen. Deze hielden zich gedeisd, mogelijk omdat ondertussen de degens werden geslepen voor de bespreking van een ander belangrijk chemisch onderwerp: de ratificatie van het Gasprotocol van 1925.

7.6 “Nederland, het land met het opgeschorte geweten.”³⁴⁷

Zoals in het vorige hoofdstuk uitvoerig is besproken, kwam de ratificatie van het Gasprotocol vanaf de lente van 1929 in een stroomversnelling. Inmiddels was duidelijk geworden dat Nederland uit strategisch-tactisch oogpunt alles in het werk moest stellen om een chemisch conflict ver van het eigen grondgebied te houden. Daarnaast werd er tijdens de beraadslagingen van de Voorbereidingscommissie op aangedrongen ratificatie

---

³⁴³ Idem, 406.

³⁴⁴ Idem, 426.

³⁴⁵ HTK, 34ste Vergadering, 18 december 1928, 1148.

³⁴⁶ HEK, 32ste Vergadering, 18 maart 1930, 425.

³⁴⁷ NA Den Haag 2.21.306. 11. Van Embden, *Verbod tot gebruik van gifgas en gifgaswapen in het Volkenrecht* (Rotterdam 1930) 5.

aanhangig te maken, waardoor Nederland snel moest handelen om niet in een “ongewenscht isolement” te raken.³⁴⁸ Nadat het wetsontwerp alle tijdrovende schakels had doorlopen en voorzien was van de noodzakelijke goedkeuring van de Koningin en de Raad van State werd het bijna een jaar later, op 6 februari 1930 aan de Griffie van de Tweede Kamer toegezonden. Zoals gebruikelijk werden hier de verantwoordelijke ministers het eerst licht aan de tand gevoeld.

Omdat in het ‘Voorlopig Verslag’ niet specifiek werd vermeld welke Kamerleden opmerkingen maakten, blijft het enigszins onduidelijk wie zich bij de kathedre meldde, alhoewel enkele geuite meningen overduidelijk uit een bepaalde hoek kwamen. Duidelijk was in ieder geval wel dat het Protocol de goedkeuring van vele volksvertegenwoordigers kon wegdragen, maar dat er de waarde van het verdrag niet al te hoog moest worden aangeslagen. Er bestond immers altijd de mogelijkheid dat een land dat het protocol niet had ondertekend zich alsnog van chemische wapens zou bedienen, of dat een land dat van chemische wapens gebruik wenste te maken een andere staat er van beschuldigde het chemisch wapen reeds te hebben ingezet. Daarnaast zou in een daadwerkelijk conflict het oorlogsbelang constant prevaleren boven internationale verdragen. In dit verband vroegen enkele Kamerleden zich af welke gevolgen het Gasprotocol voor de Nederlandse oorlogsvoorbereiding had, aangezien Nederland zich het recht voorbehield terug te mogen slaan met chemische wapens in geval van een chemische aanval.³⁴⁹

Twee maanden nadien gaven de ministers van Buitenlandse Zaken (Beelaerts van Blokland), Defensie (Deckers) en Koloniën (De Graaff) in de Memorie van Antwoord hun repliek op de gestelde vragen. De ministers konden zich vinden in de zienswijze dat in een oorlogssituatie mogelijk verdragschending kon plaatsvinden, maar “naar de meening der Regeering kan zulks toch nimmer als bezwaar tegen de toetreding van Nederland worden aangemerkt”. Die eventuele schending van het Gasprotocol én de mening van de regering dat de Volkenbond nog niet sterk genoeg was om conflicten internationaal-rechtelijk tegen te gaan, mocht de overheid niet van de plicht ontslaan om maatregelen te nemen. Dit sloeg in de eerste plaats op de bescherming van de burgerbevolking, en in de tweede plaats (vandaar het gemaakte wederkerigheidsbeginsel) op het recht “s Lands belangen te keeren door ter verdediging gebruik te maken van dezelfde middelen als waartoe de aanvaller is overgegaan”. Hier werd wel aan toegevoegd dat de productie van chemische strijdmiddelen in Nederland niet verder reikte dan de aanmaak van defensieve middelen voor het leger en van kleine hoeveelheden strijdgas om de effectiviteit van die middelen te testen.³⁵⁰

Op 27 mei 1930 vonden in de Tweede Kamer de algemene beraadslagingen over de goedkeuring van het Protocol plaats. Van Zadelhoff verklaarde namens de SDAP dat zij voor aanneming van het Protocol zouden stemmen, hoewel het hem lang niet ver genoeg

---

³⁴⁸ NA Den Haag. 2.05.21. 1548. Brief (Geheim Litt. R34) Minister van Defensie Lambooy aan minister Beelaerts van Blokland d.d. 11 april 1929.

³⁴⁹ NA 2.05.21. Inventaris 1274. Zitting 1929 – 1930 No. 238 Voorlopig Verslag No. 4 (vastgesteld op 11 maart 1930 door Schaepman, Van Braambek, Ketelaar, Cramer en Joekes).

³⁵⁰ Idem. Memorie van Antwoord (ingezonden 15 mei 1930 door de ministers van Buitenlandse Zaken, Beelaerts van Blokland, Defensie, Deckers en Koloniën De Graaff).

ging en hij van de naleving helemaal niets verwachtte. Immers, zo bracht de sociaal-democraat maar weer eens zijn stokpaardje te berde: “er is maar één middel om oorlogen te voorkomen en de mensheid voor vernietiging met vergiftige gassen en bacteriën te behoeden, dat is ontwapening”. Hij was niet te spreken over het gemaakte voorbehoud, waardoor de regering de koers van oorlogsvoorbereiding niet zou gaan wijzigen. Van Zadelhoff vroeg zich hardop af waarom de Nederlandse regering überhaupt dergelijke verdragen tekende.³⁵¹ Deze ambivalente houding gaf de SDAP de energie om “met vernieuwde kracht den strijd te voeren voor ontwapening”.³⁵²

Vervolgens richtte Marchant zijn pijlen op dezelfde kwestie als zijn voorganger aan het spreekgestoelte. De fractievoorzitter van de vrijzinnig-democraten vond dat het geweten, dat in de preambule van het Protocol uitdrukkelijk werd benoemd, in het geding kwam. Het geweten stelde volgens Marchant een absolute norm, waarmee niet gemarchandeerd mocht worden. Hij had dan ook bezwaar tegen het voorbehouden van het recht om de “vijand onder cholera- en pestbacillen te bedelven” als deze het Nederlandse volk met dezelfde ziektekiemen had bestookt. Om deze reden wensten de vrijzinnig-democraten geen steun te verlenen aan het wetsontwerp. Voormalig minister van Oorlog Van Dijk ging in zijn rede direct op de uitlatingen van Van Zadelhoff en Marchant in. De oud-minister begreep weinig van de gedachtegang van Van Zadelhoff over het voorbehoud. Met enig gevoel voor overdrijving stelde Van Dijk dat wanneer een dergelijk voorbehoud niet werd gemaakt en de krijgsmacht niet over dezelfde middelen mocht beschikken als waarmee zij werd aangevallen, het leger aan het gevaar van vernietiging zou worden blootgesteld en het de kans werd ontnomen zichzelf fatsoenlijk te beschermen. Vervolgens richtte hij zich tot Marchant en sprak hem aan op zijn gebrekkige kennis van de inhoud van het Gasprotocol. Het voorbehoud gold namelijk enkel voor de chemische strijdmiddelen en niet voor de bacteriologische. Verder betwistte Van Dijk de mening dat het verbod een absolute norm van het geweten betrof. Hij, in lijn met vele anderen uit militaire hoek, zag geen verschil tussen het gebruik van brisantgranaten en strijdgassen. Noch Marchant, noch iemand anders kon voor alle gevallen een absolute lijn trekken. Alleen de regering, zo redeneerde Van Dijk, zou op enig moment te beoordelen hebben welke middelen geoorloofd waren. Het bij voorbaat uitsluiten van tegenweer bracht de krijgsmacht in onnodig gevaar, aldus de ondervoorzitter van de Kamer.³⁵³

Na Van Dijk nam de communistenleider De Visser het woord. De in 1909 uit de SDAP gestapte voorman van de Communistische Partij Holland deed zijn reputatie als moeilijk en weinig beschaafd Kamerlid eer aan. Niet minder dan viermaal onderbroken door de Voorzitter, twee keer omdat hij niet binnen de orde bleef en twee keer met het verzoek zijn toon te matigen, voorzag de Visser een kapitalistisch complot hetgeen op zichzelf al reden genoeg was “hartgrondig” tegen te stemmen.³⁵⁴ Zonder ook maar eenmaal in te gaan op de inhoud van het Gasprotocol of zijn mening over het wetsvoorstel, foeterde hij

---

³⁵¹ HTK, 77ste Vergadering, 27 mei 1930, 2196.

³⁵² Idem, 2197.

³⁵³ Idem, 2198.

³⁵⁴ Idem, 2200.

over het wel zeer verdachte tijdstip dat de regering kwam met een voorstel waarmee zij de indruk probeerde te vestigen dat ook Nederland meehielp om het barbarisme van de oorlog zoveel mogelijk weg te nemen. Volgens de CPH'er lag dit aan de steeds nijpendere situatie voor de kapitalistische staten als gevolg van de scherpere tegenstelling, zowel nationaal als internationaal, op sociaal-economisch gebied, tussen de arbeid en het kapitaal. De ontwapeningsgezinde Volkenbond was in dit verband slechts een dekmantel, een "spel der massamisleiding" aangezien het neerleggen van de wapens binnen een kapitalistisch systeem volstrekt onmogelijk was. Immers, zoals "van communistische zijde altijd is aangetoond", kan oorlog in kapitalistische klassenstaten nooit voorkomen worden.³⁵⁵ Hij had er geen boodschap aan, dat zijn zo geliefde Sovjet-Unie het Gasprotocol wel steunde, alhoewel hij hier later toch nog even hierop terugkwam. Hijzelf kon "aan het spel van de kapitalistische misleiding in een kapitalistisch Parlement niet meedoen".³⁵⁶

Hoewel De Visser duidelijk had aangegeven het spel niet mee te willen spelen, lukte het hem niet zich er afzijdig van te houden. Nadat de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie, Beelaerts van Blokland en Deckers, hun reacties op de opgeworpen vragen en hun eigen mening hadden gegeven over de toe te kennen waarde van het Protocol, zag De Visser zijn kans schoon om wederom de kapitalistische klassenbelangen aan de kaak te stellen. De uitspraken van beide bewindslieden dat de kracht van het Protocol vooral een morele was en dat de uitbanning van het gaswapen hiermee nog altijd niet gegarandeerd was, waren koren op de molen van de communist. Opnieuw stak hij een verhaal af dat enerzijds bestond uit een lofdicht op het immer naar vrede strevende Sovjet-Rusland en anderzijds uit een klaagzang over de zo militaristische en bedrieglijke kapitalistische staten. De niet-communistische staten die het proletariaat "op de meest brutale manier" voortdurend voor de gek moesten houden, omdat zij heimelijk de oorlog voorbereidden, hadden niet het recht om over ontwapening te spreken. De USSR echter, die de vrede hoog in het vaandel had staan en slechts de belangen van het proletariaat hoefde te behartigen, kon "geheel oprecht" en "openhartig" het Gasprotocol ondertekenen.³⁵⁷

Minister Deckers ging nauwelijks in op het relaas van De Visser. Hij wilde wel kwijt dat het hem aardig zou lijken als de Sovjet-Unie ook eens oprecht haar openhartigheid ten aanzien van haar eigen chemische oorlogsvoorbereiding openbaarde. Overigens had het chemisch wapenprogramma in de socialistische staat inmiddels één van de hoogste prioriteiten gekregen.³⁵⁸ De minister van Defensie liet de CPH voorman weten dat hij hem de aangewezen persoon vond om de door hem zo geadoreerde Sovjet-Unie te bewegen een boekje open te doen. Hiermee werden de beraadslagingen in de Tweede Kamer afgesloten en reesteerde enkel nog de stemming. Het wetsvoorstel werd uiteindelijk met 54

---

³⁵⁵ Idem, 2199.

³⁵⁶ Idem, 2200.

³⁵⁷ Idem, 2206.

³⁵⁸ L. Samuelson, *Plans for Stalin's war machine. Tukhachevskii and military-economic planning 1925-1941* (Basingstoke 2000) 94.

tegen 23 stemmen aangenomen.³⁵⁹ Nu het wetsvoorstel de eerste parlementaire goedkeuring had gekregen, hadden de Kamerleden anderhalve maand de tijd om hun messen te slijpen alvorens het daar aan bod zou gaan komen.

Niet verwonderlijk was het mes van de vrijzinnig-democraat Van Embden het scherpst. De senator aarzelde geen moment om het reeds in de Tweede Kamer goedgekeurde wetsvoorstel en de houding van de overheid in prachtige volzinnen tot op het bot te fileren. Als eerste kwam het principe van het humaniseren van de oorlog aan bod, een logische tegenstrijdigheid aldus Van Embden. Hij vergeleek het met een scenario dat burgers elkaar in een messengevecht slechts ongevaarlijke wonden mochten toebrengen. "Afspraken over oorlogsgebruiken", zo redeneerde hij, "trachten een stekje vertrouwen te planten op een akker van achterdocht en vrees; en men hoopt, dat het stekje vruchten zal dragen in den gepassioneerden oorlogstijd, in de sfeer van nationalistische bewustzijnsvernaauwing."³⁶⁰ Van Embdens tweede bezwaar was de praktische betekenis van het Gasprotocol. Volgens de vrijzinnig-democraat was deze nagenoeg nihil omdat alle voorbereidingen voor de chemische oorlog, en wellicht zelfs de bacteriologische, gestaag door konden gaan. Ook Nederland had toegegeven onderzoek, zij het op een bescheiden schaal voor proefnemingen, te blijven voortzetten. En bij voornoemde "bescheiden schaal" had Van Embden zo zijn twijfels, die alleen maar meer bevestigd werden door de publicatie in *Het Volk* van de geheime circulaire van de hand van de Artillerie-Inrichtingen aan de chemische industrie in Nederland.³⁶¹

Net zo sceptisch was Van Embden over de door de ministers gekozen autoriteiten in de Memorie van Antwoord van het wetsontwerp over het potentiële gevaar uit de lucht voor de burgerbevolking. Het was de bewindslieden gelukt om een militair deskundige, de Engelse luchtvaartexpert J.M. Spaight, te vinden die niet direct een gevaar voor de burgerbevolking zag bij een toekomstig conflict, uit wiens werk ("Air Power and the Cities") veelvuldig werd geciteerd. Beleden als de professor was, wist hij met gemak tien specialisten te noemen, onder wie allerlei militairen van hoge rang, die Spaights mening absoluut niet deelden. Des te pijnlijker werd het voor minister Deckers toen Van Embden uit een ander "veelgeprezen werk" van Spaight, "Air Power and War Rights", citeerde. In dit boek stelde de auteur dat een vijandige macht gek zou zijn als het de mogelijkheid onbenut liet om de burgerbevolking vanuit de lucht te terroriseren, een methode die veel sneller tot de overwinning zou leiden dan de ouderwetse confrontatie op het slagveld.³⁶²

Niet alleen de huidige regering werd door Van Embden in het hemd gezet, ook oud-minister Van Dijk kreeg een veeg uit de pan. Zes weken eerder had Van Dijk in de Tweede Kamer betoogd dat het geweten geen absolute norm kende en dat het de taak van de overheid was om te bepalen of sommige middelen in bepaalde situaties wel of niet geoorloofd waren. Van Embden erkende dat dit weliswaar geen ontkenning was van de zo plechtig in de considerans van het protocol omschreven gewetensplicht, maar beschouwde

³⁵⁹ HTK, 77ste Vergadering, 27 mei 1930, 2207.

³⁶⁰ HEK, 47ste Vergadering, 11 juli 1930, 679.

³⁶¹ Idem, 680.

³⁶² Idem, 680 - 681.

het wel als een aansporing richting de overheid om het geweten met niet al te veel normen te bezwaren. Vanuit dit gezichtspunt was het volgens de Amsterdamse professor slechts een kleine stap naar het wederkerigheidsbeginsel, het onder andere door Nederland gemaakte voorbehoud. Immers, als het geweten niet bepaald werd door absolute, maar door kunstmatig geconstrueerde normen die naar gelieve in- of uitgeschakeld mochten worden, dan was het geen bezwaar om een in beginsel verfoeid wapen bij vijandig gebruik tóch in te zetten.³⁶³

Zonder een lans te willen breken voor de inzet van het bacteriologische wapen in een conflictsituatie, achtte Van Embden de resolute afwijzing hiervan in strijd met hetgeen Van Dijk eerder had betoogd. De regering meende dat het gebruik van bacillen (in vergelijking met chemische substanties) dusdanig afschuwelijk was dat daar een duidelijke grens getrokken moest worden, ofwel dat hier sprake was van een absolute normoverschrijding.³⁶⁴ Hoewel Van Embden verheugd was dat de overheid toch nog erkende dat er zedelijke grenzen waren, gaf dit volgens hem blijk van opportunistisch gedrag. Met de ondertekening van het Gasprotocol beloofde Den Haag plechtig geen gebruik te maken van het, met het geweten in het geding komende, chemische en bacteriologische wapen, maar behield het zich wel het recht voor dit geweten deels buitenspel te zetten mocht de situatie nijpend zijn. Dat dit voorbehoud niet gold voor het bacteriologische wapen ondermijnde volgens de vrijzinnig-democraat het “reeds zwakke standpunt” over het geweten alleen maar meer. Aan zo een kunstmatig geconstrueerd wetsvoorstel wenste de senator, in navolging van zijn vrijzinnig-democratische collega's in de Tweede Kamer, zijn goedkeuring niet aan te verlenen: “het is een monstrum”.³⁶⁵

Vervolgens nam de anti-revolutionair A. Anema het woord. Ook de politicus van de Anti-Revolutionaire Partij kende weinig gewicht toe aan het wetsvoorstel, waarbij hij vooral doelde op het gebrek aan sanctiemogelijkheden met als gevolg dat het iedere staat vrij stond om zich vrij uitvoerig op een chemische oorlog voor te bereiden. Verder meende de volkenrechtsdeskundige dat traktaten (zoals het Gasprotocol) die bestemd waren om in oorlogstijd een en ander te reguleren, veel meer kans maakten om niet te worden nagekomen dan traktaten die ook in vreedstijd van kracht waren. Anema schoot de regering echter ook te hulp door direct de angel uit het betoog van Van Embden te halen. De Fries hekelde het feit dat Van Embden diegenen die het Gasprotocol verdedigden, beschuldigde van het “peuteren en morrelen en aan niet fraaie handelswijzen en dergelijke liefelijkheden meer”. Hij beschuldigde op zijn beurt Van Embden ervan een “ijdel en formalistisch woordenspel” te spelen, door de in de considerans van het Protocol genoemde en als absoluut veronderstelde gewetenszaak op het wederkerigheidsbeginsel te projecteren om uiteindelijk tot de conclusie te komen dat dit moreel gezien met elkaar in strijd is.³⁶⁶ Blijkbaar beviel Van Embdens linguïstische tactiek Anema wel, aangezien hij uitgebreid uiteen begon te zetten wat naar zijn mening de definitie van een gewetenszaak

---

³⁶³ Idem, 682.

³⁶⁴ Ibidem.

³⁶⁵ Idem, 683.

³⁶⁶ Ibidem.

was. Hij kwam tot de conclusie dat wanneer in het Gasprotocol werd gesproken over gewetenszaken, deze betrekking hadden op gewetenszaken in een ruimere context, waarvoor niet al het andere in alle omstandigheden hoefde te wijken. Juridisch gezien – Anema had gezien zijn positie als lid in verscheidene juridische commissies recht van spreken – stond het wederkerigheidsbeginsel in artikel 2 niet haaks op de considerans.

Dat in hetzelfde artikel het bacteriologische wapen als absoluut ongewenst strijdmiddel werd afgedaan, verbaasde Anema niet. Dit had te maken met de aard van het middel. Een chemisch wapen kon gradueel worden ingezet en onder controle worden gehouden. Bacillen konden worden gebruikt om bijvoorbeeld een waterput te besmetten, maar dan was het niet meer in de hand te houden, waardoor van te voren al duidelijk was dat massa's onschuldige mensen het slachtoffer zouden worden. Het had niks met een dubbele moraal te maken. Anema wilde met zijn rede aantonen dat het ontwerp juridisch gezien in orde was. Hij had zich gestoord aan de uitingen vanuit vrijzinnig-democratische hoek waarbij mensen die een andere mening waren toegedaan, zoals zijn goede vriend de oud-minister Van Dijk, werden afgeschilderd als personen met een mindere moraal en een mindere handhaving daarvan. Over de waarde van het Gasprotocol mocht van mening worden verschild, logisch en moreel gezien vormde het een sluitend geheel.³⁶⁷

Minister van Defensie Deckers haakte dankbaar in op de door Anema geuite frustratie. Hij ageerde eveneens tegen de tendens in de vrijzinnig-democratische betogen. Parlementariërs en bewindslieden die tegen de afschaffing van het leger waren, stuurden niet aan op een oorlog en wensten die evenmin, stelde de minister. Juist die verwijten, het verkiezen van oorlog boven vredelievende oplossingen, stuitte Deckers meer en meer tegen de borst. Het gewraakte voorbehoud was geen bevestiging van het streven naar (een chemische) oorlog of illustratief voor het gebrek aan gewicht van het Gasprotocol. De ministers wensten alleen duidelijk te maken dat zij een staat, die zich nergens aan wilde binden, bij voorbaat niet wilden beloven nooit gebruik te zullen maken van een gaswapen. Dit impliceerde volgens Deckers niet dat een chemisch strijdmiddel daadwerkelijk zou worden toegepast, “integendeel (...), de Nederlanders zullen zich wel honderdmaal bedenken voor zij van dat wapen gebruik maken”. Het voorbehoud gold natuurlijk niet voor het bacteriologische wapen, het punt dat Van Embden had aangehaald. De minister redeneerde vergelijkbaar met Anema: “dan geldt het niet een oorlog met troepen, maar dan geldt het bedreiging en erger van een gansche schaar van burgerlijke bewoners van het land”.³⁶⁸

De veiligheid van die burgerlijke bewoners liep volgens Deckers bij het chemische wapen veel minder risico. Hij achtte de kans dat de burgerbevolking überhaupt bij een toekomstige oorlog betrokken zou worden vrij klein, hoewel hij toegaf niet over dezelfde profetische gaven te beschikken als Van Embden. Immers, zeppelins en vliegtuigen hadden het in de Eerste Wereldoorlog niet voorzien gehad op de burgerbevolking, slechts op strategische doelen zoals voorraadschuren en spoorwegstations, waarbij legio burgers

---

³⁶⁷ Idem, 684.

³⁶⁸ Idem, 685.

wel degelijk de dood hadden gevonden. Tegen deze doelen zou gifgas geen zin hebben. Ook de angst voor represailles zouden de belligerenten (“zelfs in Duitsland”) ervan weerhouden hebben deze middelen tegen burgers in te zetten. Hij besloot zijn these – vrij kort door de bocht – met een wapenfeit uit diezelfde oorlog in september 1918. Op dat moment beschikte de Franse luchtmacht over 110 vliegtuigescadrilles in de omgeving van Reims. Met deze imposante hoeveelheid bommenwerpers en verkennings- en aanvalsvliegtuigen was het mogelijk geweest om de Duitse bevolking in het Rijnland te terroriseren met bijvoorbeeld chemische wapens, waar de geallieerden ondertussen grote hoeveelheden van hadden opgebouwd. Toch deden de Fransen dit niet, maar kozen ervoor met diezelfde eenheden weerstand te bieden aan de laatste grote aanval van de Duitsers. Waarschijnlijk doelde Deckers op het Ludendorff-offensief. Na dit weinig overtuigende argument meende de minister toch “er in geslaagd te zijn, niet om aan te toonen, dat het onmogelijk zal zijn (...), maar toch om duidelijk te maken, dat, gegeven de lessen der historie, en dergelijke vrees op het oogenblik, op zijn zachtst uitgedrukt, niet bijster gegrond is”.³⁶⁹ Nog geen tien jaar later zou hier in Rotterdam pijnlijk duidelijk worden wat de gevolgen waren van een terreurbombardement, weliswaar zonder chemische wapens, op een burgerbevolking.

In Den Haag wijdde de minister van Defensie op 11 juli 1930, vanzelfsprekend nog onbewust van het ongelijk dat hij een decennium later zou krijgen, enige woorden aan het betwiste belang van het Gasprotocol. Hij realiseerde zich dat met de ratificatie niet alle gevaar vanuit chemische hoek zou zijn uitgebannen. Ondanks dat er geen sanctiemaatregelen waren afgedwongen of dat verzwaring van de overeenkomst praktisch mogelijk zou worden, zag hij toch nut in de ratificatie. Geen enkele staat zou de chemische pionier willen spelen in een volgende oorlog. Elke staat zou wel wijzer zijn dan door een keer chemische strijdmiddelen in te zetten, de gehele wereld tegen zich in het harnas te jagen, aldus de bewindsvoerder. Deckers verbond hier de – in zijn ogen logische – gevolgtrekking aan dat als naties de publieke opinie niet tegen zich zouden willen, zij zich ook niet zouden voorbereiden op de chemische oorlog gezien de enorme voorraden die voor een dergelijk offensief nodig waren, een tamelijk naïeve zienswijze. Volstrekt onnavolgbaar was het vervolg van Deckers waarin hij betoogde dat mocht een natie toch besluiten chemische wapens te gebruiken, dit pas op het moment zou zijn als de wederzijdse luchtmachtzwaarte zwaar gehavend zouden zijn, waardoor de bescherming van de burgerbevolking wel beperkt kon worden tot het eerst nodige.³⁷⁰

Mogelijk was het het late tijdstip waarop de vergadering plaats vond, was de minister van Defensie erin geslaagd zand in de ogen van de criticasters te strooien, of was het karige aantal aanwezige Kamerleden niet meer bereid een weerwoord uit te spreken. Hoe dan ook, ook in de Eerste Kamer werd het wetsvoorstel, zij het met uitstel van stemming, uiteindelijk zonder al te veel moeite aangenomen. Voor het eerst had ook

---

³⁶⁹ Idem, 687.

³⁷⁰ Idem, 685 - 678.

Nederland (inclusief Nederlands Indië, Suriname en Curaçao³⁷¹) zich verbonden aan een internationale overeenkomst, weliswaar met de nodige haken en ogen, die als doel had het gebruik van chemische wapens in oorlogstijd uit te bannen. Het was echter ook meteen de laatste keer dat het onderwerp chemische oorlogvoering in het parlement zo specifiek aan de orde kwam.

7.7 Conclusie

Binnen de muren van het Haagse parlement bloeide het debat over chemische oorlogvoering slechts één decennium op, om daarna net zo snel als dat het opkwam, weer te verdwijnen. Met een voorzichtig verzoek om informatie van de hand van de socialist Kolthek in de winter van 1921 belandde het onderwerp op de politieke agenda, maakte het in september 1924 een uitstapje buiten het parlement tijdens het roemruchte dierentuindebat en verdween het pas in de zomer van 1930 toen het 'Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog' door beide Kamers was aangenomen. Nader kijkend naar deze periode valt op dat drie thema's binnen het onderwerp de boventoon voerden.

In de eerste plaats was er het gevaar van chemische oorlogvoering, waarbij ook inhoudelijk naar het gaswapen werd gekeken. Hoe reëel was de dreiging? Hoe humaan of inhumaan was het voeren van oorlog met chemische strijdmiddelen? Het tweede, in het verlengde van het eerste thema liggende, vraagstuk betrof het beschermen van de burgerbevolking tegen het gevaar uit de lucht, waar chemische bombardementen niet ondenkbaar waren. Tenslotte was het in 1925 ondertekende Gasprotocol de inzet voor enkele verhitte debatten. Met name de ratificatie, en het vijf jaar durende uitblijven ervan, was een bron van discussie, maar ook het gemaakte voorbehoud van wederkerigheid hield de gemoederen bezig.

Chemische oorlogvoering was vrijwel nooit een op zichzelf staand thema. Meestal was het een onderdeel van een omvangrijker ontwapeningsdebat, waar de voor- en tegenstanders van inkrimping/afschaffing van de krijgsmacht diametraal tegenover elkaar stonden.

Zelfs met de kennis van nu blijft het lastig te bepalen welke partij het gelijk het meest aan de zijde had. Eind 1927 sprak minister Lambooy: "Wie gelooft er nu, dat de tegenpartij als zij zijn strategische operaties maakt, op het vriendelijk gezicht van de heeren Van Zadelhoff en Ter Laan – die zeggen: wij hebben ons ontwapend – ons grondgebied niet zal betreden? Het is een uitlokken tot oorlog op ons eigen gebied".³⁷² Aan de andere kant bleek het leger in de meidagen van 1940 absoluut niet bij machte de Duitse opmars structureel te dwarsbomen. Vertraging was het enkele resultaat, waarna het onder het Duitse dreigement dat vele burgerdoden zouden vallen, toch capituleerde.

Binnen het bij tijd en wijle zeer felle ontwapeningsdebat was de eventuele chemische oorlog slechts een voetnoot, hetgeen cijfermatig duidelijk werd uit de belangstelling voor de bespreking van het Gasprotocol in beide Kamers. In de Tweede

---

³⁷¹ Nationaal Archief. Inventaris van het archief van het Gezantschap te Frankrijk (Parijs), 1866 - 1940. Toegangsnummer 2.05.102. Inventaris 1648. Brief minister Beelaerts van Blokland van Buitenlandse Zaken aan Loudon (buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van Hare Majesteit te Parijs) d.d. 22 oktober 1930.

³⁷² HTK, 33ste Vergadering, 14 december 1927, 1058.

Kamer was iets meer dan helft van de Kamerleden aanwezig³⁷³, in de andere Kamer liet meer dan driekwart van de senatoren verstek gaan bij de behandeling.³⁷⁴ Historicus N. Nuy heeft zich gewaagd aan een typering van de sfeer omtrent de chemische debatten in het parlement. Hij omschreef de stemming als een “koude gasoorlog”.³⁷⁵ Hoewel dit een pakkende omschrijving is, die terecht een ideologisch motief impliceert, vind ik de beschrijving niet geheel terecht. Immers, van een opbouw van ‘parlementaire munitie’ was geen sprake. Gezien de voedingsbodem van het gehele vraagstuk, de Eerste Wereldoorlog, verkies ik liever de ouderwetse loopgravenoorlog als sfeeromschrijving. Vanuit verschillende partij-ideologische stellingen probeerden de talrijke politici elkaar met sterke en minder sterke – maar vooral weinig vernieuwende – argumenten te beschieten, en zoals zo vaak in de Eerste Wereldoorlog is gebleken, viel het niet mee om een definitieve doorbraak te forceren.

---

³⁷³ HTK, 77ste Vergadering, 27 mei 1930, 2207.

³⁷⁴ HEK, 47ste Vergadering, 11 juli 1930, 683.

³⁷⁵ Nuy, ‘De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939’, 405.

slotbeschouwing

In de Eerste Wereldoorlog werd de mensheid geconfronteerd met een ogenschijnlijk nieuw fenomeen, het chemische wapen. Zoals in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen, was het chemische wapen echter geen nieuwe verschijnsel, maar had de Eerste Wereldoorlog wel de primeur van de eerste grootschalige inzet ervan. Al voordat Franz Ferdinand in Sarajevo werd geliquideerd, waren diverse pogingen ondernomen om het gebruik van gifgassen internationaal-rechtelijk aan banden te leggen. Deze verbodsbepalingen én de definitie van een chemisch wapen waren echter dusdanig arbitrair, dat het na de Eerste Wereldoorlog niet volstrekt duidelijk was of Duitsland in de lente van 1915 in strijd met deze bepalingen had gehandeld door bij Ieper een gifgasaanval uit te voeren. Het Keizerrijk kreeg de schuld hoe dan ook in de schoenen geschoven.

De indruk die het wapen, niet in de laatste plaats op de publieke opinie, had gemaakt, zorgde er voor dat er nog lang is gesoebat over de schuldvraag van het starten van de gasoorlog. Hoewel de letaliteitscijfers van de Eerste Wereldoorlog het tegendeel bewezen, kreeg het gaswapen een stigma als zijnde een inhumaan en gruwelijk wapen. Conventionele artillerie, verantwoordelijk voor vele malen meer doden, bleef deze blaam bespaard. Het taboe dat rond het gaswapen ontstond, was er voor een deel verantwoordelijk voor dat in de Tweede Wereldoorlog geen chemische oorlog uitbrak. Gezien de voorraden chemische munitie die zowel aan Geallieerde als aan de As-zijde werden opgebouwd, mocht dat een wonder heten. De angst voor vergelding, als ander belangrijk motief voor het uitblijven van een gasoorlog, mag echter niet onderschat worden

Hoewel alle in het interbellum gedane pogingen om tot een volledig dichtgetimmerde verbodsbepaling te komen een zeker element van teleurstelling in zich droegen, had de internationaal-rechtelijke veroordeling van chemische strijdmiddelen toch invloed op het uitblijven van een nieuwe gasoorlog in de Tweede Wereldoorlog. Alle afspraken die tot doel hadden om het gebruik van het gaswapen op het slagveld in de kiem te smoren, zijn in hoofdstuk 3 uitvoerig besproken. In 1922 werd in Washington door vijf gezaghebbende mogendheden afgesproken om af te zien van het gebruik van strijdgassen en alle overige naties op te roepen zich hierbij aan te sluiten. Het Verdrag van Washington werd echter, om redenen die geen enkel verband hielden met het gaswapen, nooit geratificeerd.

Drie jaar later lukte het in Volkenbondsverband wel om een chemische verbodsbepaling overeen te komen. Dit was een onverwacht succes, want de in Geneve gehouden conferentie was eigenlijk georganiseerd om de handel in wapens te reguleren en juist hierover werd geen overeenstemming bereikt. Het Protocol namens de Chemische en Bacteriologische oorlog van 1925 werd door menig land, ook door Nederland, direct ondertekend. Het Gasprotocol zat echter zo vol hiaten dat vrijwel alle landen, Nederland inclusief, reserves inbouwden die ze in ieder geval de vrijheid gaven om toch voorraden

chemische strijdmiddelen op te kunnen bouwen. Het werd al snel duidelijk dat dit verdrag de chemische oorlog niet volledig zou kunnen dwarsbomen. Toch werd dit niet als ernstig beschouwd, omdat inmiddels de onderhandelingen waren gestart over een betere overeenkomst, die op de grote Ontwapeningsconferentie van 1932 zou moeten worden ondertekend. Ondanks de hooggespannen verwachtingen van deze conferentie, bleek ook hier de teleurstelling in het verschiep te liggen. Wederom waren de internationale spanningen dusdanig opgelopen dat geen enkel land écht wilde ontwapenen, waardoor de conferentie een stille dood stierf.

Ook Nederland nam, zij het vaak vanaf de zijlijn, deel aan de internationale chemische ontwapeningsonderhandelingen. In het vierde hoofdstuk van deze thesis is deze vaderlandse rol nader omschreven. Chemische oorlogvoering was echter altijd redelijk onbekend terrein geweest voor Nederland. Het was Nederland immers gelukt om buiten het wapengekletter van de Eerste Wereldoorlog te blijven en de in het interbellum voorgedane chemische wapenfeiten hadden zich voornamelijk in koloniale sferen afgespeeld, waar vanzelfsprekend geen ruchtbaarheid aan werd gegeven. Tijdens de onderhandelingen hielden de Nederlandse delegaties zich behoorlijk op de vlakte, niet zozeer uit bescheidenheid, maar meer omdat de militaire experts er nog niet uit waren of een gasverbod wel wenselijk zou zijn voor het land. Vanuit Vesting Holland kon een defensieve gasaanval immers nog best eens opportuun voorkomen.

Pas tijdens de besprekingen in de *Préparatoire*, waar nota bene de voormalig minister van Buitenlandse Zaken J. Loudon voorzitter van was, gaf Nederland volmondig aan dat een gasverbod wenselijk was. Uit strategisch-tactisch oogpunt was gebleken dat Nederland, ondanks de doorgaans gunstige windrichting, in een gasoorlog met een door de wol geverfde tegenstander volstrekt kansloos zou zijn. Daarnaast had onderzoek uitgewezen dat de bescheiden Nederlandse chemische industrie bij lange na niet voldoende capaciteit had om de krijgsmacht van voldoende strijdgassen te voorzien. De delegatie kreeg de instructie om, naast een juridisch strakkere verbodsbepaling dan die van het Gasprotocol van 1925, te streven naar zoveel mogelijk waarborgen om een chemische oorlog te voorkomen. “Trust but verify”, de bekende evergreen van de Amerikaanse president Reagan, leek ook toen al actueel.

Toen deze pogingen ijdel bleken, zag de Nederlandse regering zich geconfronteerd met het probleem dat er nog niet afdoende maatregelen waren getroffen om de bevolking te beschermen tegen strijdgassen, die waarschijnlijk door bombardementen vanuit de lucht voor het meeste gevaar zouden zorgen. Investerings waren noodzakelijk, maar door de economische toestand was het complex om voldoende fondsen aan te boren. Tegelijkertijd moest dringend aandacht worden besteed aan het aanhangig maken van het Protocol nopens de chemische en bacteriologische oorlog. Het Gasprotocol was immers wel ondertekend, maar de ratificatie had al vijf jaar op zich laten wachten. Nu een verbeterde chemische verbodsbepaling niet haalbaar bleek, en Den Haag er definitief van overtuigd was dat een gasoorlog ook voor Nederland enkel dreiging met zich meebracht, stond er

niets meer in de weg om tot ratificatie over te gaan. Vanuit het parlement was hier reeds meermalen op aangedrongen.

De verhandelingen in de Eerste en Tweede Kamer over chemische wapenverdragen en chemische wapens in het algemeen, zijn in het laatste hoofdstuk aan bod gekomen. Beide kritische Kamers hielden zich één decennium lang (van 1921 tot 1930) bij tijd en wijle bezig met deze onderwerpen. In het parlement was onder invloed van het na afloop van de Eerste Wereldoorlog sterk opgebloeide pacifisme en anti-militarisme een scherpe tweedeling ontstaan. Aan de ene zijde stond het kamp dat van mening was dat Nederland zich moest ontwapenen, omdat dat de enige optie was om het land buiten toekomstige oorlogen te houden. Aan de andere kant stonden de tegenstanders van dit streven, die net zo min een voorliefde voor oorlog hadden, maar meenden dat het land zich, met het opgeven van de krijgsmacht, aan onderwerping overgaf.

Deze kampen hielden zich kort samengevat met drie vraagstukken bezig. Het eerste vraagstuk betrof de dreiging die er van het chemische wapen uitging. De opkomst van het gevechtsvliegtuig en het chemische wapen, in combinatie met de voorspelling dat burgerbevolkingen doelwit van oorlogshandelingen gingen worden, leek een dodelijk samenspel. Tegenstanders van dit beangstigende toekomstbeeld meenden echter dat het zo'n vaart niet zou lopen en dat het risico niet overschat moest worden. Het tweede thema lag in het verlengde van dit debat. Hoe moesten de burgers beschermd worden en wie was daarvoor verantwoordelijk? De overheid was van mening - voornamelijk omdat de schatkist nagenoeg leeg was - dat de bescherming van de burgerbevolking het beste decentraal geregeld kon worden. De oppositie vond dit een volslagen belachelijk idee en maakte zich sterk voor hogere overheidsbijdrages. Het laatste thema betrof het Gasprotocol van 1925 en de ratificatie daarvan. Hoewel verwacht mocht worden dat een verbodsbepaling voor chemische wapens door de oppositie op handen gedragen zou worden, vonden sommige partijen het resultaat ronduit bedroevend. Het Protocol ging hen lang niet ver genoeg. Eigenlijk ging maar één plan deze partijen ver genoeg, en dat was totale en eventueel zelfs eenzijdige ontwapening.

Van de winter van 1921 tot de zomer van 1930 stonden bovengenoemde thema's meermalen op de politieke agenda, alhoewel deze debatten vaak onderdeel waren van het omvangrijke ontwapeningsdebat. Nadat het Protocol nopens de Chemische en Bacteriologische oorlog in het wetboek was opgenomen, stierf het debat over chemische wapens in het interbellum uit.

De centrale vraagstelling van deze master thesis luidde: welke positie nam Nederland in, in het internationale debat over chemische oorlogvoering dat ontstond na afloop van de Eerste Wereldoorlog tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog? Door middel van de verschillende deelvragen die in elk hoofdstuk afzonderlijk zijn behandeld, is gepoogd hierop antwoord te geven. De Nederlandse delegaties hielden zich tot aan de onderhandelingen bij de Voorbereidingscommissie aan het eind van de jaren twintig redelijk afzijdig tijdens de

chemische debatten. Wellicht omdat het een onbekend gebied was en de vertegenwoordigers zich een beetje onwennig voelden bij deze materie, maar vooral omdat het nog niet duidelijk was wat Nederland te winnen of te verliezen had bij een chemisch wapenverbod. Pas toen bleek dat een dergelijk verbod voor Nederland wel degelijk van belang was, begonnen de delegaties zich actiever in de gesprekken te mengen. Zoals altijd echter, zonder een van de grote mogendheden voor het hoofd te willen stoten.

Op basis van het onderzoek naar de Nederlandse houding ten opzichte van chemische wapenverdragen, valt zeer zeker een trendbreuk in het buitenlandse beleid van Nederland op het gebied van chemische wapenproliferatie waar te nemen. Deze breuk ligt echter niet, zoals bij het buitenlandse beleid in het algemeen, bij de Eerste Wereldoorlog, maar op het moment dat duidelijk werd wat voor Nederland de beste optie was. Nederland ging zich, al was dit misschien tegen wil en dank en pas nadat was gebleken dat dit de meest opportune keuze was, meer actiever met de internationale (chemische wapen) problematiek bezig houden en moest dat ook wel gezien het lidmaatschap van de Volkenbond. Dit sluit aan bij het pleidooi van Van Diepen die een trendbreuk in de Nederlandse internationale politiek van vóór en na de Eerste Wereldoorlog ziet, maar ook bij Hellema's stelling dat Nederland zich opportunistisch en pragmatisch opstelde. Zelfs Manning en De Boer, die constateerden dat Nederland zich in het naoorlogse buitenlandse beleid afwachtend opstelde, hebben gelijk. Het is uiteindelijk dus lastig om de kant van één van voornoemde historici te kiezen en blijkt de makkelijkste oplossing voor dit probleem wederom een oer-Nederlandse, een polderoplossing.

geraadpleegde bronnen

Nationaal Archief

Inventaris van het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers, 1919 - 1940. Toegangsnummer 2.05.21. Inventarisnummers 1247, 1487, 1492, 1548, 1549, 1557, 1560 en 1797

Inventaris van het archief van de Minister van Buitenlandse Zaken H.A. van Karnebeek, 1918 - 1927. Toegangsnummer 2.05.25. Inventarisnummer 55

Inventaris van het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Londens Archief) en daarmee samenhangende archieven, (1936) 1940 – 1945 (1958).

Toegangsnummer 2.05.80. Inventarisnummer 753

Inventaris van het archief van het Gezantschap te Frankrijk (Parijs), 1866 - 1940.

Toegangsnummer 2.05.102. Inventaris 1648

Inventaris van het archief van de Directeur voor Aanschaffing en Verstrekking van Artilleriematerieel 1915-1921. Toegangsnummer 2.13.68.01. Inventarisnummer 2 en 3

De archieven van de Generale Staf, mede als onderdeel van het Algemeen Hoofdkwartier (1914 - 1940). Toegangsnummer 2.13.70. Inventarisnummer 2, 3, 4, 45, 274, 624, 628, 705, 755, 803, 992, 1247, 1249 en 1250

Inventaris van het archief van het Ministerie van Defensie: Legercommissie 1910 – 1941.

Toegangsnummer 2.13.74. Inventarisnummer 45

Inventaris van het archief van Joannes Antonius Veraart [levensjaren 1886 – 1955] over jaren 1904 – 1955. Toegangsnummer 2.21.306. Inventarisnummer 111

Handelingen Eerste Kamer

Voorlopig Verslag over wetsontwerp 174, 20 juni 1928

56ste Vergadering, 13 juli 1928

31ste Vergadering, 18 maart 1930

32ste Vergadering, 19 maart 1930

47ste Vergadering, 11 juli 1930

Handelingen Tweede Kamer

37ste Vergadering, 14 december 1921

56ste Vergadering, 27 maart 1924

42ste Vergadering, 22 december 1924

40ste Vergadering, 21 december 1926

32ste Vergadering, 13 december 1927

33ste Vergadering, 14 december 1927

Staatsbegroting voor het dienstjaar 1928. Bijlage A

56ste Vergadering, 13 juli 1928

33ste Vergadering, 14 december 1928

34ste Vergadering, 18 december 1928

77ste Vergadering, 27 mei 1930

189, vel 91. Aangangsel tot het verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer. "209: Vragen van den heer de Visser betreffende een van Regeeringswege tot de chemische industrieën gerichte circulaire nopens het verstrekken eener opgave van hetgeen door die industrieën wordt geproduceerd, alsmede van het daarin werkzame aantal personen. (Ingezonden 25 juni 1930.)"

Literatuur

Best, P.W., 'De invloed van chemische strijdmiddelen op de oorlogvoering', in *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1924 – 1925* (Den Haag 1925)

Black, J., *The Age of Total War, 1860 - 1945* (Londen 2006)

Boer, M.N. de, 'De houding van de Nederlandsche regering ten aanzien van de ontwapening in de Volkenbond 1926 - 1934' in Studiecentrum van Vredesvraagstukken, *Vredesstreven in Nederland 1894 - 1960. Een bundel studies. Cahier 28* (Nijmegen 1985)

Bosch, C. en Krauch, C., 'Chemistry and the Political Economy of Germany, 1925 - 1945' in *The Journal of Economic History* 47/2 (1987)

Braak, M. ter, *De Propria Curesartikelen 1923 – 1925* (Den Haag 1978)

Brown, F.J., *Chemical Warfare: A Study in Restraints* (New Brunswick 2005)

Bunn, G., 'Gas and Germ Warfare: International Legal History and Present Status' in *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 65/1 (1970)

Chickering, R. en Förster, S., *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front 1914 - 1918* (Cambridge 2000)

Chickering, R. en Förster, S., *The Shadows of Total War. Europe, East-Asia and the United States 1919 - 1939* (Cambridge 2003)

Claasen, A.W., *Voorzorgs- en Beveiligingsmaatregelen te nemen door gezinshoofden met het oog op eventuele gasaanvallen* (Den Bosch 1928)

Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Nationale Ontwapening of Volksverdelging. Rede gehouden bij de Algemeene Beschouwingen over de Staatsbegroting op 23 april 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal door Prof. Dr. D. van Embden* (Rotterdam 1924)

Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Ontwapening. Voordracht gehouden door den gep. Generaal C.J. Snijders op 6 maart 1923. Overgedrukt uit het orgaan der Koninklijke Nederlandsche Vereeniging "Ons Leger" Afl. 4 van 15 maart 1923* (omstreeks 1923-1924)

Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Tekst van het Gifgasrapport van den Volkenbond. Met een antwoord van Prof. Dr. D. van Embden op de brochure van kapitein Maas en andere bestrijding* (omstreeks 1924-1925)

Committee of Disarmament, *Indonesia and The Netherlands – Working Document – Destruction of about 45 tons of mustard agent at Batujajar, West-Java, Indonesia* (1982)

Cook, T., 'Creating the Faith: The Canadian Gas Services in the First World War' in: *The Journal of Military History* 62/4 (1998)

Cook, T., *No Place To Run: The Canadian Corps and Gas Warfare in the First World War* (Vancouver 1999)

Coolen, G.L., *Humanitair oorlogsrecht* (Deventer 1998)

Diepen, R. van, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919 – 1946* (Amsterdam 1999)

Fiévez, A.H.J.L., *Prof. dr. Van Embden en de Gasoorlog* (Cuyk, jaartal onbekend, waarschijnlijk 1928)

Girard, M., *A Strange and Formidable Weapon. British responses to World War I Poison Gas* (Nebraska 2008)

Goldblat, J., 'The 1925 Geneva Protocol: Its Origin, Scope and Reservations' voordracht gehouden op het *International Seminar of the United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR)* 9-10 juni 2005 te Genève

Harris R. en Paxman J., *A Higher Form of Killing. The Secret History of Chemical and Biological Warfare* (New York 2002)

Hellema, D.A., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995)

Hiensch, D.H., *De Gasoorlog* (Den Haag 1923)

Jones, D.P., 'American Chemists and the Geneva Protocol' in *Isis* 71/3 (1980)

Joy, R.J.T., 'Historical aspects of medical defence against chemical warfare' in F.R. Sidell, E.T. Takafuji, D.R. Franz (eds), 'Medical Aspects of Chemical and Biological Warfare' in *The textbook of Military Medicine* (Washington DC 1997)

Kenyon I.R. en Feakes, D. (eds.) *The Creation of the Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons. A Case Study in the Birth of an Intergovernmental Organisation* (Den Haag, 2007)

Klemann, H.A.M.. 'Totale oorlog en het thuisfront. Een inleiding' in: *Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw* (Zutphen 2003)

Klinkert, W., 'Het is een ingenieursoorlog: chemie in militaire dienst in Nederland 1914 - 1915' in H. Andriessen en P. Pierik, *De Grote Oorlog. Kroniek 1914 - 1918. Deel 14* (Soesterberg 2007)

Klinkert, W., 'Nederland en de Vrede van Versailles' in T. Postma (red.), *Het Verdrag van Versailles 1919: lezingenbundel seminar Eerste Wereldoorlog* (Den Haag 2000)

Kunz, R. en Muller, R., *Giftgas gegen Abd el Krim: Deutschland, Spanien und der Gaskrieg in Spanisch-Marokko 1922 – 1927* (Freiburg 1990)

Luchtbeschermingsdienst Rotterdam, *Wenken op het gebied van de Luchtbescherming* (Rotterdam 1939)

Manning, A.F., 'Nederland en het buitenland 1918 – 1949' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 14. Nieuwste Tijd* (Haarlem 1979)

Ministerie van Defensie, *Historisch onderzoek mosterdgas Hembrug* (2000)

Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839 - 1939* (Amsterdam 2006)

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, *Militair-historische Leeswijzer Koninklijke Landmacht* (Den Haag 2009)

Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming, *Luchtbescherming en gasgevaar* (Den Haag 1937)

Nielsen, S.C., *The Public Morality of Carl von Clausewitz. A Paper for Presentation at the Annual Meeting of the International Studies Association 24-27 March 2002* (New York 2002)

Nuy, J.P.M., 'De dauw des doods. Nederland en de dreiging van chemische oorlogvoering 1918 – 1939', in: P. Pierik en M. Ros (red.), *Vierde bulletin van de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2002)

Nuy, J.P.M., 'Schrikbeeld gehuld in nevelen. Nederlandse defensie en chemische oorlogsvoering, 1918-1939', in: *Militaire Spectator 170/10*

Onbekende auteur, *Voorschrift Stikgassen* (Den Haag, Algemeene Landsdrukkerij, jaartal vermoedelijk 1917)

Paige, C.R., *Canada and Chemical Warfare 1939 - 1945* (2009). Masterthesis voor de faculteit Geschiedenis op de Universiteit van Saskatchewan, Canada

Price, R.M., 'A Genealogy of the Chemical Weapons Taboo' in *International Organization 49/1* (1995)

Redactie, *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1920 - 1921* (Den Haag 1921)

Ridder, P.H.A. de, *Luchtbescherming. I. Organisatie Verduistering Alarmeering* (Alphen aan den Rijn 1934)

Roberts, A. en Guelff, R., *Documents on the Laws of War* (Oxford 2000)

Röling, B.V.A., 'Volkenrechtelijke aspecten van chemische wapens' in D.A. Leurdijk (ed), *Aspecten van chemische wapens en de rol van de Verenigde Naties. Clingendael-cahier 5, mei 1984*

Samuelson, L., *Plans for Stalin's war machine. Tukhachevskii and military-economic planning 1925-1941* (Basingstoke 2000)

Schilderman, S., *De Chemische Oorlog* (Arnhem 1927)

Scott, J.B. (ed), *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1899* (New York, 1920)

Scott, J.B. (ed), *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. The Conference of 1907* (New York, 1920)

Speier, H., *The Truth in Hell and other Essays on Politics and Culture 1935 - 1987* (Oxford 1989)

Spiers, E.M., *Chemical Warfare* (Londen 1986)

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), *The Problem of Chemical and Biological Warfare. A Study of the historical, technical, military, legal and political aspects of CBW, and possible disarmament measures. Volume IV: CB Disarmament Negotiations, 1920 – 1970* (Stockholm 1971)

Tange, P.C., 'Enkele beschouwingen over de ontwikkelingen inzake de opstelling van een verdrag aangaande chemische wapens en de Nederlandse opvattingen daaromtrent' in *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 80 (1987)

Thompson, J.A., 'Lord Cecil and the Pacifists in the League of Nations Union' in: *The Historical Journal* 20/4 (1977)

Trumpener, U., 'The Road to Ypres: The beginnings of Gas Warfare in World War I' in: *The Journal of Modern History* 47/3 (1975)

Tucker, J.B., *Toxic Terror. Assessing Terrorist Use of Chemical and Biological Weapons* (New York 2000)

Tucker, J.B., *War of Nerves. Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda* (New York 2006)

Verzijl, J.H.W., *International Law in Historical Perspective. Volume IX* (Alphen aan den Rijn 1978)

Wijffels, A., 'Nederland en het einde van de *Belle Époque*. Internationaal recht als instrument voor vredeshandhaving' in W. van Noort en R. Wiche (red) *Nederland als Voorbeeldige Natie* (Hilversum 2006)

Wils, E.R.J., 'Mosterdgas: Koning van de Oorlogsgassen. De gasoorlog aan het westelijk front' in: *De Grote Oorlog - kroniek 1914 - 1918 - deel 10* (Soesterberg 2006)

Kranten en tijdschriften

Dagblad Zaanstreek, 29 januari 1994

Haagsche Volk, 9 juni 1925

Het Vaderland, 16 juni 1938

Het Volk, 1 oktober 1924

Het Volk, 5 juli 1930

HP/De Tijd, 22 februari 2008

Nieuwe Rotterdamse Courant, 1 oktober 1924

Nieuwe Rotterdamse Courant, 11 november 1934

Leeuwarder Courant, 2 oktober 1924

Leeuwarder Courant, 12 oktober en 21 november 1939

Leeuwarder Courant, 21 februari 2008

NRC Handelsblad, 7 april 2007

NRC Handelsblad, 9 maart 2008

NRC Handelsblad, 22 januari 2009

Trouw, 21 februari 2008

Trouw, 13 mei 2009

Utrechts Dagblad, 1 oktober 1924

Internetbronnen

<http://www.archive.org/details/WolltIhrDenTotalenKrieg> (2-1-2010)

Volledige tekst van de rede van Joseph Goebbels d.d. 18 februari 1943

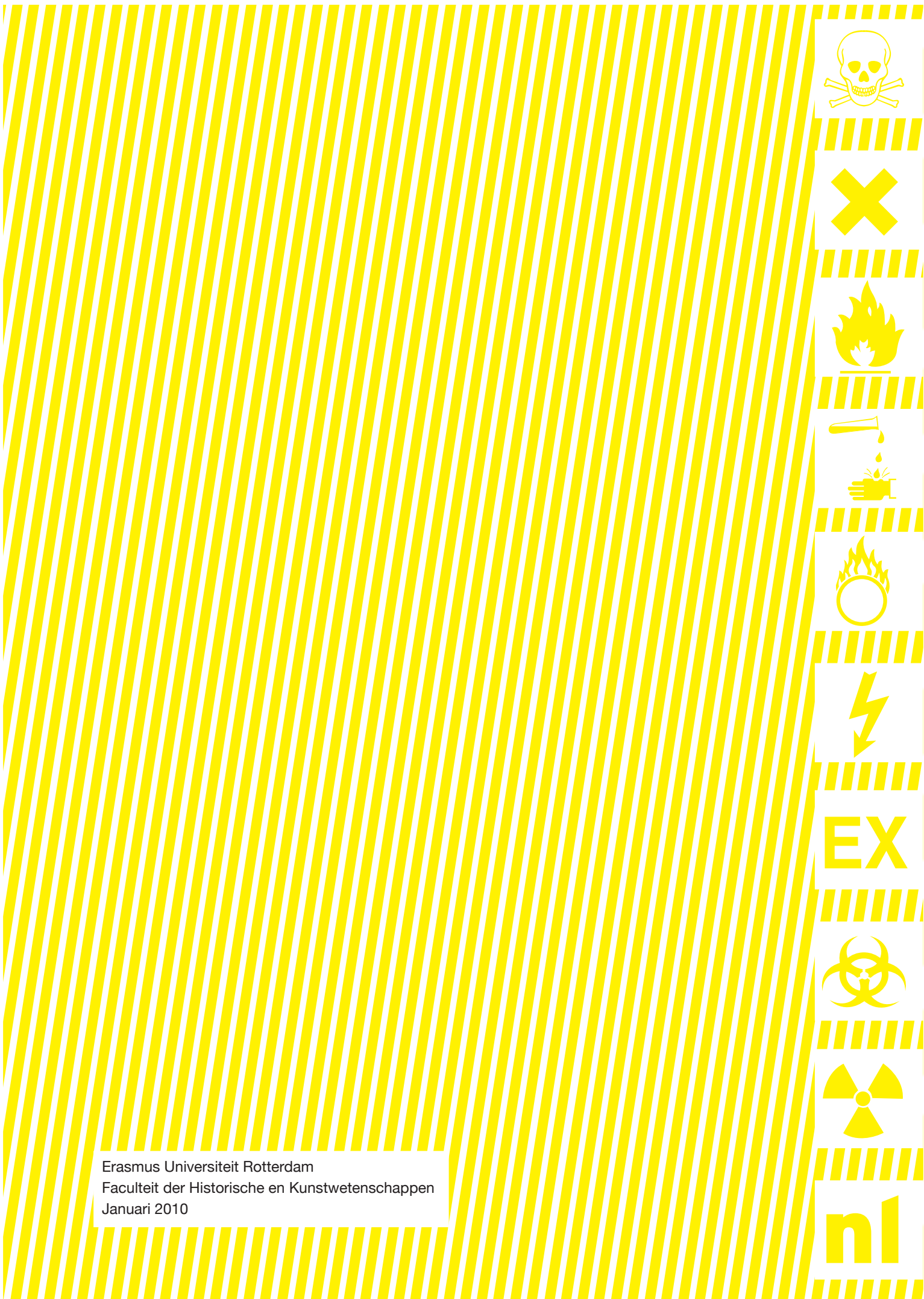

<http://www.parlement.com> (28-12-2009)

Een website “over de landelijke politiek en de werkwijze en achtergronden van het politiek bedrijf. De nadruk ligt op feitelijke informatie (zowel actueel als historisch) over personen, kabinetten, ministers en het staatsbestel”

<http://www.ssew.nl/a-higher-form-killing-een-uitspraak-fritz-haber> (29-12-2009)

Een artikel met de titel ‘*A Higher Form of Killing*’. *Een uitspraak van Fritz Haber?* van E.R.J. Wils, die veelvuldig heeft gepubliceerd over de geestelijk vader van het Duitse gifgasprogramma in de Eerste Wereldoorlog, Fritz Haber

Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen
Januari 2010